

สถาปัตยกรรมปราสาทกุ๊กกาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2565

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

สถาปัตยกรรมปราสาทกุ่าสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด

โดย
นางสาวจิราพร ไกรชนะ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโทมหาบัณฑิต

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2565

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

ARCHITECTURE OF PRASAT KU KA SING, ROI ET PROVINCE

By
MISS Jiraporn KRAICHANA

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for Master of Arts (HISTORY OF ARCHITECTURE)

Department of Architecture and Related Arts

Silpakorn University

Academic Year 2022

Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ	สถาปัตยกรรมปราสาทภูเก้าสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด
โดย	นางสาวจิราพร ไกรชนะ
สาขาวิชา	ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญา มหาบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

	คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร. อภินันท์ เกษมสุข)	
พิจารณาเห็นชอบโดย	
	ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ สมคิด จิระทัศนกุล)	
	อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร. โชติมา จตุรวงค์)	
	ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร. วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร)	

61052202 : ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม แผน ก แบบ ก 2 ระดับปริญญาโท

คำสำคัญ : ปราสาทกู่กาสิงห์, มณฑป, สถาปัตยกรรมเขมร, ศิลปะเขมร, ร้อยเอ็ด

นางสาว จิราพร ไกรชนะ: สถาปัตยกรรมปราสาทกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด อาจารย์ที่
ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : รองศาสตราจารย์ ดร. โขติมา จตุรวงศ์

วิทยานิพนธ์นี้นำเสนอเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมปราสาทกู่กาสิงห์ ศาสนสถานที่สร้างขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ที่ตั้งของปราสาทมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในพื้นที่เขตทุ่งกุลาร้องไห้ และเขตลุ่มน้ำมูลรวมถึงลำน้ำสาขา โดยเฉพาะเมืองโบราณพนมทุมที่พบว่ามีหลักฐานพัฒนาการ การตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ อันเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก และอุดมไปด้วยแหล่งเกลือสินเธาว์อีกด้วย

ปราสาทกู่กาสิงห์มีแผนผังเป็นกลุ่มปราสาทสามหลังตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกัน โดยปราสาทประธานหลังกลางมีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้า จากการศึกษาพบว่ามณฑปนี้ถูกต่อเชื่อมภายหลัง ลักษณะทางสถาปัตยกรรมที่สามารถบ่งบอกได้คือ ความสูงของฐานปราสาทประธานกับฐานมณฑปมีความแตกต่างกันมาก และระเบียบชุดฐานของปราสาทประธานทั้งสามหลังมีความแตกต่างกันกับชุดฐานของมณฑป ซึ่งชุดฐานของมณฑปนั้นเหมือนกันกับชุดฐานของโคปุระทางด้านทิศตะวันออก ลวดลายของงานประดับหรือระเบียบของชุดฐานที่มีการเพิ่มลวดบัวขึ้นมาซึ่งแตกต่างจากการประดับลวดบัวแบบเก่าที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 รวมถึงร่องรอยของโครงสร้างที่บ่งชี้ว่ามีการต่อเติมมณฑป การก่อพอกขยายฐานไพทีเดิมจึงมีความเป็นไปได้ว่ามณฑปและโคปุระของปราสาทถูกสร้างพร้อมกันแต่สร้างขึ้นภายหลังปราสาทประธานสามหลัง และเนื่องจากไม่พบจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาปราสาทกู่กาสิงห์ทำให้ต้องมีการศึกษางานประดับอย่างทับหลังหรือหน้าบันเพื่อช่วยในการกำหนดอายุ และจากการพิจารณาแล้วพบว่ารูปแบบงานประดับส่วนใหญ่อยู่ในศิลปะแบบบาปวน แต่ก็ยังคงมีการย้อนกลับไปทำลวดลายแบบเก่าอย่างกรอบหน้าบันสามเหลี่ยมเลียนแบบเครื่องไม้ที่คล้ายกับปราสาทบันทายสีรี ปราสาทพระวิหาร

61052202 : Major (HISTORY OF ARCHITECTURE)

Keyword : PRASAT KU KA SIGN, MANDAPA, KHMER ARCHITECTURE, KHMER ART, ROI-ET

MISS Jiraporn KRAICHANA : Architecture of Prasat Ku Ka Sing, Roi Et Province

Thesis advisor : Associate Professor Chotima Chaturawong, Ph.D.

This thesis aims to study the architecture of Prasat Ku Ka Sign, which is a religious place during the late 11th century AD. This historic site is part of an ancient community in the Northeast of Thung Kula Rong Hai in Thailand and is surrounded by the Mun river and there are sub-river such as Xiao River. Besides, Phon Nang Tum's historical site has found evidence of ancient society with the development of daily life and accommodation since the pre-history period. It reflects that this place plays an essential role in the agricultural part and is rich in rock salt, which is facilitated for cultivation.

Prasat Ku Ka Sign is a group of consisting of three brick towers built on the same base. The main sanctuary in the central tower has a Mandapa connected to the front. Nevertheless, the study shows that a Mandapa has constructed later. The study of architectural terms indicated the height of the base of the central tower and the bottom of the Mandapa are entirely different. Moreover, the base set of the three prominent sanctuaries differs from the base set of the Mandapa. The base of the Mandapa is similar to the Gopura on the east side. To shed light on the decoration of the base set, the lotus wire, known as the signature pattern, has slightly changed from the old style during the late 11th century AD. Owing to the study showing evidence of the structure that supports the thought of a building connected to Mandapa. The Mandapa and Gopura of the sanctuary were built simultaneously but after the main sanctuary.

The information on Prasat Ku Ka Sign has yet to be found in the inscription, the fragment of decoration, namely the lintel and Pediment, would become a significant part of helping identify the period of this historical site. It was found that most decorative styles belong to the Bapuan type. While the old patterns have remained used in the building, such as triangular gable frames imitating

woodwork similar to Banteay Srei and Preah Vihear Temple in Cambodia.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงได้ดี มาจากปัจจัยหลายประการ แรกสุดขอขอบคุณครอบครัวที่สนับสนุนการตัดสินใจ เชื่อมั่นในตัวของผู้ศึกษามาโดยตลอด นอกจากนี้ยังได้รับความอนุเคราะห์จากบุคคลต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก

ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.โชติมา จตุรวงศ์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่คอยสอบถามความคืบหน้า ช่วยเหลือ ให้คำแนะนำข้อมูลที่เป็นประโยชน์ ต่อการเรียบเรียงวิทยานิพนธ์ให้ เป็นไปตามระเบียบถูกต้องเหมาะสม

ขอขอบคุณศาสตราจารย์สมคิด จิระทัศนกุล ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และอาจารย์ผู้สอนด้านประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ที่ให้คำแนะนำและข้อมูลที่เป็นประโยชน์ ทั้งในตอนเรียนและในการทำวิทยานิพนธ์

ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอกที่ให้คำแนะนำ ทำให้เห็นมุมมองใหม่ในการแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณคณาจารย์ในภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่ทำให้ผู้ศึกษาได้เรียนรู้ด้านสถาปัตยกรรม รวมถึงการอนุรักษ์สถาปัตยกรรม

ขอขอบคุณพี่มาย พี่ไคซ์ พี่ไอซ์ และพี่มอฟ เพื่อนร่วมรุ่นปริญญาโทสาขาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ที่เป็นกำลังใจให้กัน ร่วมเดินทางกันมาจนถึงวันที่วิทยานิพนธ์ของทุกคนลุล่วงไปได้ด้วยดี

ขอขอบคุณเพื่อน ๆ โดยเฉพาะ พี่และจูน ที่ร่วมเดินทางไปสำรวจเก็บข้อมูลด้วยกันบ่อยครั้ง

ขอขอบคุณคณาจารย์ รุ่นพี่ รุ่นน้องในคณะโบราณคดี ที่ให้ความช่วยเหลือ เป็นกำลังใจคอยถามไถ่ความคืบหน้าของวิทยานิพนธ์

ท้ายที่สุดขอขอบคุณตัวเองที่ทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จนสำเร็จลุล่วง ถึงแม้ว่าจะท้อแท้บ้างในบางครั้ง แต่ก็ยังคงยืนหยัดที่จะเขียนงานวิทยานิพนธ์เล่มนี้ให้สำเร็จลุล่วง

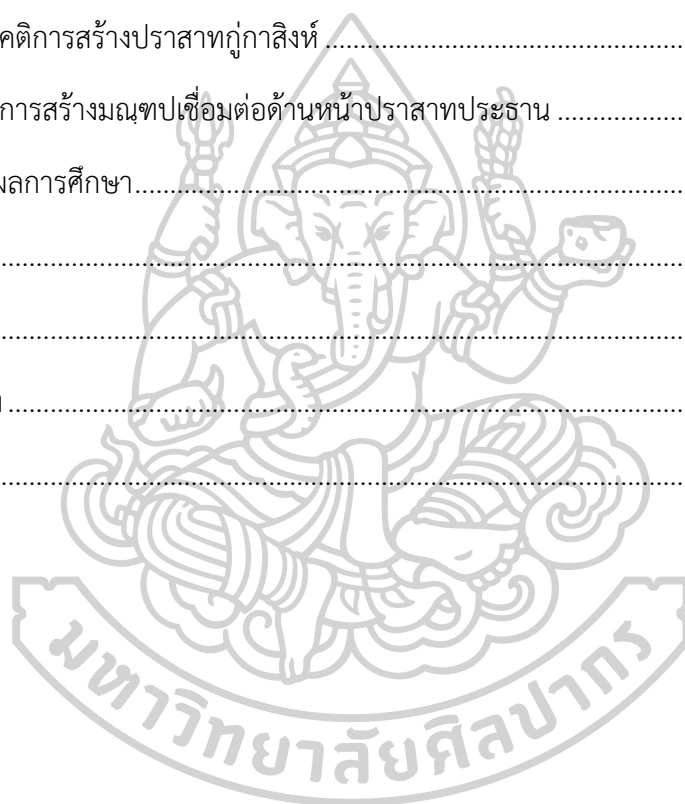
นางสาว จิราพร ไกรชนะ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฉ
สารบัญภาพ.....	ฉ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	9
1.3 สมมติฐานของการศึกษา.....	9
1.4 ขอบเขตการศึกษา.....	9
1.5 ขั้นตอนของการศึกษา.....	10
1.6 แหล่งข้อมูล.....	10
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	10
1.8 นิยามคำศัพท์.....	11
บทที่ 2 ข้อมูลเบื้องต้นและการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับปราสาททูกาสิงห์.....	12
2.1 ลักษณะภูมิประเทศ จังหวัดร้อยเอ็ด.....	12
2.2 ปราสาททูกาสิงห์โดยสังเขป.....	25
2.2.1 แผนผัง.....	27
2.2.2 ลักษณะสถาปัตยกรรม.....	27
2.3 การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับปราสาททูกาสิงห์.....	27

2.3.1 การสำรวจของ พันตรี ลูเน็ต เดอ ลามองกิแยร์ (Lunet de la Jonquière).....	28
2.3.2 กรมศิลปากร.....	28
2.3.3 ศิลปะสมัยลพบุรีของ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล.....	29
2.3.4 การศึกษาลวดลายสลักหินที่ปรากฏในกุ่กาสิงห์ ของคัตนางค์ รองทานาม.....	30
2.3.5 ชื่อนั้นสำคัญฉะนี้ กู่กาสิงห์ กู่โพนวิจ กู่โพนระฆัง โดยเพ็ญศรี รัตนถาวร.....	30
2.3.6 สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง โดย วรรณวิภา สุเนตต์ตา.....	31
2.3.7 คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย ของปวีณา เพ็ชรล้วน.....	32
บทที่ 3 ประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ...	34
3.1 ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเขมรโบราณกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย.....	34
3.2 ศิลปะเขมรในประเทศไทยสมัยก่อนเมืองพระนคร.....	40
3.3 การแพร่กระจายของศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร.....	45
3.4 ลักษณะของพื้นที่วิจัย.....	49
3.4.1 สมัยก่อนประวัติศาสตร์.....	50
3.4.2 วัฒนธรรมทวารวดี.....	58
3.4.3 วัฒนธรรมเขมรในจังหวัดร้อยเอ็ด.....	66
บทที่ 4 สถาปัตยกรรมปราสาทกู่กาสิงห์.....	77
4.1 ลักษณะทางสถาปัตยกรรม.....	80
4.3.1 ผังบริเวณ.....	80
4.3.2 กลุ่มปราสาทประธาน.....	91
4.3.3 ส่วนฐาน.....	96
4.3.4 ส่วนเรือนธาตุ.....	103
4.3.5 ส่วนบน (ชั้นซ้อน).....	104
4.2 หลักฐานโบราณวัตถุที่พบจากการดำเนินงานทางโบราณคดี.....	108

4.3 การสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชา.....	123
4.4 แนวคิดการสร้างปราสาทสามหลัง.....	129
4.5 ปราสาทสามหลังในประเทศไทย	130
4.6 วัสดุและการก่อสร้าง.....	136
4.7 ประเด็นจากการศึกษาปราสาทกู่กาสิงห์.....	139
4.7.1 พื้นที่ตั้งปราสาทกู่กาสิงห์.....	139
4.7.3 คติการสร้างปราสาทกู่กาสิงห์.....	147
4.7.2 การสร้างมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้าปราสาทประธาน	149
บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา.....	162
บรรณานุกรม.....	166
ภาคผนวก.....	171
รายการอ้างอิง.....	172
ประวัติผู้เขียน.....	177

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 แสดงรายละเอียดตำแหน่งภาพสลักทับหลังบริเวณกลุ่มปราสาทประธานของปราสาทกู่กา สิงห์.....	119
ตารางที่ 2 แสดงรายละเอียดตัวอย่างทับหลังที่พบว่าสลักภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ.....	122
ตารางที่ 3 แสดงรายละเอียดปราสาทสามหลังที่พบในประเทศไทย.....	130
ตารางที่ 4 ตารางแสดงวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างปราสาทประธานของปราสาทกู่กาสิงห์.....	137
ตารางที่ 5 ตารางแสดงกลุ่มปราสาทสามหลังที่พบอโรคยศาลบริเวณใกล้เคียง.....	147
ตารางที่ 6 ตารางรูปเคารพที่พบในปราสาทสามหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	148
ตารางที่ 7 เปรียบเทียบแผนผังปราสาทที่มีมณฑลกับปราสาทกู่กาสิงห์.....	160

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 แผนที่ทุ่งกุลาร้องไห้.....	13
ภาพที่ 2 แผนที่แสดงปราสาทกู่กาสิงห์และชุมชนทั้ง 3 แห่ง	16
ภาพที่ 3 ตำแหน่งชุมชนโพนนางทุมและแหล่งโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรในบริเวณใกล้เคียง ..	18
ภาพที่ 4 ตำแหน่งชุมชนเกษตรวิสัย	21
ภาพที่ 5 ตำแหน่งชุมชนเมืองบัว.....	24
ภาพที่ 6 กู่โพนวิท	26
ภาพที่ 7 กู่โพนระฆัง	26
ภาพที่ 8 ตำแหน่งชุมชนโบราณบริเวณลุ่มน้ำชี – ลุ่มน้ำมูล	35
ภาพที่ 9 เส้นทางแสดงศาสนาสถานตามเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อภายในภูมิภาค.....	39
ภาพที่ 10 จารึกพระเจ้ามเหศวรมัน (ร.6).....	41
ภาพที่ 11 ทับหลังแบบไพรกเมง จากวัดสระแก้ว อำเภอพิบูลย์มังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี.....	42
ภาพที่ 12 ปราสาทภูมิโพน ตำบลตม อำเภอสังขะ จ.สุรินทร์.....	42
ภาพที่ 13 ฐานอาคารที่พบในโบราณสถานดงเมืองเตย จ.ยโสธร.....	43
ภาพที่ 14 ชิ้นส่วนวงโค้งรูปเกือกม้าหรือกุกุ ที่พบบริเวณโบราณสถานดงเมืองเตย	44
ภาพที่ 15 จารึกดงเมืองเตย จารึกถูกสลักบนชิ้นส่วนวงกบประตู่.....	44
ภาพที่ 16 แผนที่แม่น้ำและลำน้ำที่ไหลผ่านจังหวัดร้อยเอ็ด.....	51
ภาพที่ 17 แหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดร้อยเอ็ด.....	52
ภาพที่ 18 ใบเสมาทวารวดีที่พบในเขตอำเภอเมืองร้อยเอ็ด	59
ภาพที่ 19 พระพิมพ์ดินเผาขนาดปรกที่พบจากบ้านเมืองไพร	60
ภาพที่ 20 เจดีย์เมืองหงส์.....	61
ภาพที่ 21 พระพุทธรูปสำริดศิลปะทวารวดีที่พบบริเวณเจดีย์เมืองหงส์.....	62

ภาพที่ 22	ใบเสมาจากหนองศิลาเลขปัจจุบันปักอยู่หน้าที่ว่าการอำเภอพนมไพร	63
ภาพที่ 23	เส้นทางชุมชนที่มีความสัมพันธ์กับการถลุงเหล็กและการทำเกลือ	65
ภาพที่ 24	แผนที่แสดงที่ตั้งของโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรในจังหวัดร้อยเอ็ด	67
ภาพที่ 25	ตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทกู่กาสิงห์	78
ภาพที่ 26	ภาพสามมิติปราสาทกู่กาสิงห์	79
ภาพที่ 27	ผังบริเวณปราสาทกู่กาสิงห์.....	81
ภาพที่ 28	รูปด้านทิศตะวันออก ปราสาทกู่กาสิงห์	82
ภาพที่ 29	รูปด้านทิศใต้ ปราสาทกู่กาสิงห์	83
ภาพที่ 30	รูปด้านทิศเหนือ ปราสาทกู่กาสิงห์.....	84
ภาพที่ 31	รูปด้านทิศตะวันตก ปราสาทกู่กาสิงห์	85
ภาพที่ 32	รูปตัดด้านทิศตะวันออก ปราสาทกู่กาสิงห์	86
ภาพที่ 33	รูปตัดด้านทิศใต้ ปราสาทกู่กาสิงห์.....	87
ภาพที่ 34	กลุ่มปราสาทประธาน	88
ภาพที่ 35	บรรณาลัย	88
ภาพที่ 36	โคปุระทิศตะวันออก.....	89
ภาพที่ 37	โคปุระทิศตะวันตก	89
ภาพที่ 38	โคปุระทิศเหนือ	90
ภาพที่ 39	โคปุระทิศใต้	90
ภาพที่ 40	ผังกลุ่มปราสาทประธาน.....	92
ภาพที่ 41	ปราสาทประธานหลังกลางและมณฑปที่ยื่นออกมา	93
ภาพที่ 42	ปราสาทด้านทิศเหนือ.....	93
ภาพที่ 43	ปราสาทด้านทิศใต้.....	94
ภาพที่ 44	ฐานไพทีก่อด้วยศิลาแลงเป็นฐานบัวลูกฟักวางอยู่บนฐานเขียง	96
ภาพที่ 45	ฐานรองรับเรือนธาตุของปราสาทประธานและมณฑป ปราสาทกู่กาสิงห์	97

ภาพที่ 46	ระดับความสูงของฐานปราสาทหลังกลางและมณฑป	97
ภาพที่ 47	บัวเชิงผนังเรือนธาตุปราสาทหลังกลาง.....	98
ภาพที่ 48	บัวเชิงผนังเรือนธาตุมณฑป.....	98
ภาพที่ 49	บัวเชิงเรือนธาตุที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ.....	99
ภาพที่ 50	บัวเชิงเรือนธาตุ ปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา	99
ภาพที่ 51	รอยเชื่อมระหว่างปราสาทประธานหลังกลางและมณฑป	101
ภาพที่ 52	เปรียบเทียบบัวเชิงเรือนธาตุของมณฑป (ซ้าย) และโคปุระด้านทิศตะวันออก (ขวา)	101
ภาพที่ 53	ร่องรอยการก่อพอกขยายฐานไฟที่ทุกด้านปิดทับฐานบัวด้านใน.....	102
ภาพที่ 54	ฐานปราสาทบาปวน ประเทศกัมพูชา.....	102
ภาพที่ 55	ปราสาทประธานที่เชื่อมด้วยมณฑป	103
ภาพที่ 56	ช่องเปิดของมณฑป	104
ภาพที่ 57	บรรพแกลงสลักรูปบุคคล	105
ภาพที่ 58	ปราสาทจำลอง (ซ้าย) และกลีบขนุน (ขวา).....	106
ภาพที่ 59	ปราสาทพิมาย.....	106
ภาพที่ 60	ปราสาทพนมรุ้ง	107
ภาพที่ 61	หน้าบันปราสาทกู่กาสิงห์.....	107
ภาพที่ 62	หน้าบันโคปุระที่ปราสาทบันทายศรี ประเทศกัมพูชา.....	108
ภาพที่ 63	ประติมากรรมพระคเณศหินทราย	109
ภาพที่ 64	เศียรประติมากรรมหินทรายพบในปราสาทด้านทิศใต้	110
ภาพที่ 65	เครื่องประดับทองคำ 5 เศียร และแผ่นทองคำ.....	110
ภาพที่ 66	ประติมากรรมโคนนทิหันหน้าเข้าสู่ห้องครรภคฤหะ	111
ภาพที่ 67	ศิวลึงค์ที่พบจากการขุดแต่งเมื่อปี พ.ศ. 2533.....	111
ภาพที่ 68	ประติมากรรมพระวิษณุ 4 กร ที่พบในปราสาทกู่กาสิงห์.....	112
ภาพที่ 69	โคนนทิที่ปราสาทตาเมือน จังหวัดสุรินทร์	113

ภาพที่ 70	โคนนทิที่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์	113
ภาพที่ 71	ภาพถ่ายเก่าของพระคเณศที่ปราสาทกู่กาสิงห์.....	115
ภาพที่ 72	พระคเณศจากบาสัก ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์.....	116
ภาพที่ 73	กะบังหน้าของพระคเณศที่ถูกลูกด้วยเชือก	116
ภาพที่ 74	แผ่นทองที่ได้จากการขุดแต่งที่ปราสาทกู่กาสิงห์	117
ภาพที่ 75	แท่นหินเจาะรูสำหรับวางศิลาฤกษ์.....	117
ภาพที่ 76	โครงสร้างทับหลังจริงและทับหลังประดับ.....	118
ภาพที่ 77	ผังตำแหน่งทับหลังบริเวณกลุ่มปราสาทประธาน	119
ภาพที่ 78	ทับหลังปราสาทหลังกลางด้านทิศตะวันออก (หมายเลข 1).....	123
ภาพที่ 79	ทับหลังบริเวณมณฑปด้านทิศตะวันออก (หมายเลข 5).....	123
ภาพที่ 80	ปราสาทตำไรกราบ พนมกุเลน ประเทศกัมพูชา	125
ภาพที่ 81	ปราสาทไพรมนตรี เมืองร้อลวย ประเทศกัมพูชา.....	126
ภาพที่ 82	ปราสาทพระโค ประเทศกัมพูชา	126
ภาพที่ 83	ปราสาทโลโลย์ ประเทศกัมพูชา	127
ภาพที่ 84	ปราสาทพนมบก บนเขาพนมบก ประเทศกัมพูชา.....	127
ภาพที่ 85	ปราสาทพนมกรอม ประเทศกัมพูชา.....	128
ภาพที่ 86	ปราสาทบันทายสรี ประเทศกัมพูชา.....	128
ภาพที่ 87	ปราสาทบันทายธม ประเทศกัมพูชา	129
ภาพที่ 88	ผังพื้นเทวาลัยลักษมณ์ เมืองขุรุโ ประเทศอินเดีย.....	132
ภาพที่ 89	แผนผังมณฑปที่พบว่าเชื่อมต่อออกมาจากปราสาทภายในกลุ่มปราสาทเก่าหลัง ปราสาทธม เกาะแกร์ ประเทศกัมพูชา	133
ภาพที่ 90	แผนผังปราสาทประธานปราสาทบันทายสรี ประเทศกัมพูชา	134
ภาพที่ 91	แผนผังปราสาทประธานปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา	135
ภาพที่ 92	ซุ้มประตูภายในมณฑปปราสาทกู่กาสิงห์.....	136

ภาพที่ 93 โดมเกลือทุ่งผิโพน อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา.....	141
ภาพที่ 94 ตำแหน่งของโดมเกลือทุ่งผิโพน อ.บัวใหญ่ และแหล่งโบราณคดีในบริเวณใกล้เคียงใน จ.นครราชสีมา.....	142
ภาพที่ 95 ตำแหน่งของแหล่งเกลือบ่อพันขัน ปราสาทกู่กาสิงห์ และแหล่งโบราณคดีบริเวณใกล้เคียง.....	143
ภาพที่ 96 ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา.....	144
ภาพที่ 97 ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทเป็ยน้อย จังหวัดขอนแก่น.....	145
ภาพที่ 98 ชุมชนโบราณบริเวณรอบกู่สวนแตง จังหวัดบุรีรัมย์.....	146
ภาพที่ 99 รูปด้านทิศใต้ของปราสาทหลังกลางที่เชื่อมต่อด้วยมณฑป ปราสาทกู่กาสิงห์.....	151
ภาพที่ 100 แผนผังปราสาทประธานปราสาทพระวิหาร.....	155
ภาพที่ 101 แผนผังปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา.....	156
ภาพที่ 102 แผนผังปราสาทตาเมือนธม.....	157
ภาพที่ 103 แผนผังปราสาทประธานปราสาทตาเมือนธม.....	158
ภาพที่ 104 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธานปราสาทตาเมือนธม.....	158
ภาพที่ 105 แผนผังปราสาทพนมวัน.....	159

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา (Statement and signification of the problem)

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 อาณาจักรเขมรโบราณเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในพื้นที่บริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กษัตริย์แห่งอาณาจักรเขมรทั้งในสมัยก่อนเมืองพระนครและสมัยเมืองพระนคร ได้มีความพยายามในการขยายอำนาจมายังดินแดนใกล้เคียงรวมถึงดินแดนไทยในอดีตด้วย โดยปรากฏหลักฐานทั้งทางโบราณวัตถุและโบราณสถานมากมายที่ได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมเขมรจากประเทศกัมพูชามาสู่ประเทศไทยเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบปราสาทหินกว่า 200 แห่ง¹ ซึ่งบางส่วนนั้นถูกสถาปนาขึ้นโดยกษัตริย์หรือข้าราชการชั้นสูงในราชสำนักศาสนสถานหลายแห่งมีรูปแบบศิลปกรรมที่สอดคล้องกันกับที่พบในเมืองพระนคร ในขณะเดียวกันก็เกิดการผสมผสาน เช่น ศิลปะคลังและศิลปะบาปวน เป็นต้น รูปแบบศาสนสถานในช่วงเวลานี้นั้นชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการด้านโครงสร้างสถาปัตยกรรม และการวางผังศาสนสถานอย่างเป็นระบบ อีกทั้งยังพบหลักฐานประเภทจารึกที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างดินแดนทั้งสองตลอดระยะทางที่เป็นเส้นทางโบราณ รวมถึงปราสาทกู่กาสิงห์ที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ดังกล่าวอีกด้วย

ปราสาทกู่กาสิงห์ ตั้งอยู่จังหวัดร้อยเอ็ด ในบริเวณพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นพื้นที่ราบลุ่มน้ำบริเวณที่แม่น้ำชีและแม่น้ำมูลมาบรรจบกันในเขตพื้นที่ 5 จังหวัด คือ มหาสารคาม ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ยโสธร และศรีสะเกษ สภาพพื้นที่แถบทุ่งกุลาร้องไห้ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งในฤดูฝนพื้นที่ส่วนใหญ่จะเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำเหมาะแก่การทำนา แต่ในฤดูแล้งมีสภาพแห้งแล้งจัด ชุมชนแถบนี้จึงต้องอยู่บนพื้นที่เนินและมีแหล่งกักเก็บน้ำประจำชุมชนตลอดปี² ทั้งยังเป็นแหล่งผลิตเกลือในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แสดงให้เห็นว่าพื้นที่นี้ย่อมมีความสำคัญต่อคนในสมัยก่อน เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การทำเกษตรกรรมอย่างการปลูกข้าวอันมีความจำเป็นต่อการบริโภค จึงมีความเป็นไปได้ว่าพื้นที่ตรงนี้แม้จะห่างไกลจากเมืองหลวงอย่างเมืองพระนครแต่ก็น่าจะมี

¹ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิไคโยต้า, 2544). หน้า 20

² ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, หน้า 30

ความสำคัญในด้านเกษตรกรรมจึงทำให้มีการสถาปนาศาสนสถานประจำชุมชนอย่างปราสาทกู่กาสิงห์ขึ้นมา

รูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทกู่กาสิงห์เป็นปราสาทสามหลังก่อด้วยอิฐ เรียงตัวกันตามแนวทิศเหนือ - ใต้ ตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกัน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก จากการขุดแต่งของกรมศิลปากรให้ข้อมูลว่า ปราสาททั้งสามหลังตั้งอยู่แยกจากกัน โดยไม่มีทางเดินเชื่อมต่อกัน³ อย่างไรก็ตามปราสาทประธานองค์กลางมีอันตรालะหรือฉนวนทางเดินที่เชื่อมต่อไปยังมณฑปที่มีลักษณะเป็นจัตุรมุข นอกจากนี้ด้านหน้ายังมีบรรณาลัยหรือที่เก็บคัมภีร์ทางศาสนาอีก 2 หลังก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาบทางเข้า หันหน้าไปทางทิศตะวันตก ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วในผังย่อมุม ซึ่งแต่ละด้านจะมีโคปุระ แต่โคปุระด้านทิศตะวันออกจะมีลักษณะที่พิเศษกว่าทิศอื่น ๆ กล่าวคือนอกจากจะมีประตูหลักแล้ว ยังมีประตูขนาดเล็กที่ปีกทั้งสองข้างด้วย รวมแล้วเป็นสามประตู แต่โคปุระที่สามารถเข้าออกได้มีเพียงด้านทิศตะวันออกและตะวันตกเท่านั้น ส่วนทิศเหนือ-ทิศใต้เป็นโคปุระหลอก แต่เดิมมีคูน้ำรูปตัวยูล้อม โดยเว้นด้านทิศตะวันออกไว้เป็นทางเข้าสู่ศาสนสถาน แต่ปัจจุบันพบเพียงร่องรอยของคูน้ำเท่านั้น ปราสาทกู่กาสิงห์ไม่พบจารึกหรือหลักฐานการสร้างที่แน่ชัด แต่ในปัจจุบันมีเพียงการกำหนดอายุจากทับหลังที่พบจากมีรูปแบบศิลปะตรงกับศิลปะเขมรแบบบาปวน ห่างจากกู่กาสิงห์มาทางทิศเหนือประมาณ 300 เมตร ได้พบปราสาทที่สร้างขึ้นภายหลังจากปราสาทกู่กาสิงห์ ได้แก่ กูโพนวิท ซึ่งเป็นปราสาทก่อด้วยศิลาแลง ส่วนฐานเป็นฐานบัวยกสูงจากพื้นดินประมาณ 2 เมตร ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส ด้านบนเป็นทรายอดแนวก่อปูศิลาแลงไม่มีบันไดทางขึ้น ตอนกลางและบริเวณมุมทั้ง 4 ปรากฏฐานขนาดเล็กในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีหลุมเสาไม้ที่มุมฐานทั้ง 4 และไม้ไถลั่นมากนัยยังพบโอโรคยศาล อันหมายถึงสถานพยาบาลที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดให้สร้างขึ้น ตามที่ปรากฏในจารึกปราสาทตาพรหม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 ได้แก่ กูโพนระฆัง เป็นการสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่ บริเวณปราสาทกู่กาสิงห์และชุมชนแถบนั้นมีการใช้งานอยู่ตลอดจนถึงปัจจุบัน

หากย้อนกลับไปดูคติการสร้างปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชา พบว่ากลุ่มปราสาทสามหลังที่สร้างขึ้นในกัมพูชานั้น ได้สร้างขึ้นในคติทางศาสนา 2 คติใหญ่ คือ คติในศาสนาพราหมณ์ เช่น คติไศวนิกาย และคติไวษณพนิกาย รวมทั้งคติในศาสนาพุทธมหายาน คือ คติรัตนตรัยมหายาน

³ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะลพบุรี (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), หน้า 18

จากการศึกษาที่ผ่านมาพบว่า ปราสาทสามหลังปรากฏขึ้นเป็นครั้งแรกในศิลปะกุกเลน (ครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 14) ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (Jayavarman II) คือ ปราสาทตำไกรราบ (Damrei Krap) บนยอดเขาพนมกุกเลน แต่หลักฐานที่จะนำมาอธิบายถึงคติการสร้างนั้นยังไม่ชัดเจนในเวลาต่อมาเมื่อมีการสร้างเมืองพระนครในรัชกาลพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 ในช่วงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 15 พบว่ามีการสร้างปราสาทสามหลังบนฐานไพทีเดียวกันเป็นแห่งแรกคือปราสาทไพรมนตรี เมืองหริหรัลย์ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของเสียมราฐในปัจจุบัน จากรูปแบบศิลปกรรมของปราสาทกำหนดอายุอยู่ในศิลปะพะโค หรือช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 อย่างไรก็ตามยังคงมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับกษัตริย์ผู้สร้างระหว่างพระเจ้าชัยวรมันที่ 3 (พ.ศ.1420-1432) ซึ่งประทับอยู่ที่หริหรัลย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 และผู้ครองราชย์ต่ออย่างพระเจ้าอินทรวรมัน (พ.ศ.1420-1432) ผู้ที่โปรดให้สร้างปราสาทพะโค (พ.ศ.1422) และประทับอยู่ที่หริหรัลย์เช่นกัน ถัดมาในรัชกาลพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 (พ.ศ.1432-1443) พระองค์ต้องการสร้างราชธานีใหม่ต่อจากเมืองหริหรัลย์ จึงทำให้เกิดปราสาทสามหลังบนยอดเขา คือปราสาทพนมบกและพนมกรอม ซึ่งทั้งสองแห่งสร้างขึ้นเพื่อถวายพระศิวะ พระวิษณุ และพระพรหม⁴

ในราวพุทธศตวรรษที่ 15 กลุ่มปราสาทเก่าหลังบนฐานเดียวกันที่ปราสาทมธม เกาะแกร์ ซึ่งพบจารึกเกี่ยวกับการบุญของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ต่อไศวรรภูเนศวรนั้น⁵ แสดงให้เห็นว่าได้เกิดพัฒนาการของปราสาทที่มีมณฑปยื่นออกมาทางด้านหน้า จนทำให้มีการเปลี่ยนแปลงของฐานไพทีที่ยื่นออกมาเพื่อรับมณฑปด้วย ลักษณะนี้ยังได้พบที่ปราสาทบันทายสรี (Banteay Srei) อันเป็นปราสาทสามหลังที่ปราสาทหลักกลางมีมณฑป ยื่นออกมาทางด้านหน้าเช่นเดียวกัน เริ่มต้นสร้างในสมัยของพระเจ้าราเชนทรวรมัน (Rajendravarman) ในปีพ.ศ.1510 จนมาแล้วเสร็จในสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (Jayavarman V) โดยพราหมณ์ยัชฌูวราหะ (Yajnavaraha) โดยปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าสร้างขึ้นในคติไศวานิกาย ดังมีข้อความปรากฏในจารึกเรียกศาสนสถานแห่งนี้ว่า อิศวรปุระ หรือแปลได้ว่าเมืองของพระศิวะ⁶ ต่อมาการสร้างปราสาทสามหลังได้รับความนิยมลดลง จนปรากฏอีกครั้งที่ปราสาทบันทายธม (พ.ศ.1724-1763) ปราสาทบันทายฉมาร์ สร้างขึ้นปลายรัชกาลสมัยพระเจ้าชัยวรมัน 7 (พ.ศ.1724 - 1760) ส่วนคติการสร้างปราสาทสามหลังที่พบในช่วงศิลปะบาเยน

⁴ Claude Jacques and Michael Freeman, *Ancient Angkor* (Bangkok: River Books, 1999)., 190.

⁵ Ian Mabbet, *Angkor: Celestial Temples of the Khmer Empire* (New York Abbeville Press Publishers, 2002)., p.154

⁶ มาดแลน จิโต, ประวัติเมืองพระนครของขอม (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552)., หน้า 65

ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 พระองค์มีพระราชนิมิตในการนับถือศาสนาพุทธ นิกายวัชรยาน คติการสร้างปราสาทสามหลังก็เปลี่ยนแปลงไป จากเดิมที่สร้างขึ้นในศาสนาพราหมณ์ มาเป็นคติการสร้างขึ้นในศาสนาพุทธวัชรยาน ทำให้เกิดคติการสร้างปราสาทขึ้นใหม่คือ คติรัตนตรัยมหายาน อันประกอบด้วย การบูชาพระพุทธรูปนาคปรกอยู่ตรงกลาง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับอยู่เบื้องขวาของพระพุทธรูปนาคปรก และนางปรัชญาปารมิตาประทับอยู่เบื้องซ้ายของพระพุทธรูปนาคปรก จะเห็นได้ว่าการสร้างปราสาทสามหลังในประเทศไทยนั้นล้วนได้รับอิทธิพลการสร้างมาจากทั้งสองคตินี้ รวมถึงปราสาทกุ้งกาสิงห์ซึ่งสร้างขึ้นในคติศาสนาพราหมณ์ไศวนิกาย โดยใช้หลักฐานการพบโค-นทึหันหน้าเข้าสู่ปราสาทประธานและครึ่งหนึ่งเคยมีศิวิลิ่งประดิษฐานอยู่ในปราสาทประธานหลังกลาง

หลักฐานการสร้างปราสาทสามหลังที่อยู่บนฐานไพทีเดียวกันตามแนวแกนทิศในประเทศไทย อาจปรากฏขึ้นครั้งแรกที่ปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา จากลวดลายประดับที่เหลืออยู่นั้น กำหนดอายุอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ตรงกับศิลปะแบบเกาะแกว⁷ และพบปราสาทสามหลังที่อยู่บนฐานเดียวกันหลายแห่งที่อยู่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ 17 ตรงกับศิลปะแบบบาปวน อันเป็นช่วงเวลาที่เกิดอิทธิพลของการสร้างงานแบบศิลปะเขมรมากที่สุดในประเทศไทย ปราสาทสามหลังดังกล่าวในระยะนี้ได้แก่ ปราสาทหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปราสาทบ้านไพล จังหวัดหวัดสุรินทร์ ปราสาทท่งพราหมณ์จำศีล จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทเป็ยน้อย จังหวัดขอนแก่น ปราสาทกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ เป็นต้น

จากข้อเสนอของศาสตราจารย์ ซอง บวชเซอร์เยร์ (Boisselier J.) ได้สันนิษฐานว่าแผนผังของปราสาทประธานที่เชื่อมต่อกันด้วยฉนวนและมณฑป อาจเริ่มขึ้นครั้งแรกที่ปราสาทเกาะแกว โดยมีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องและมากขึ้นในสมัยบาปวนที่ปราสาทพระวิหาร และนำไปสู่ปราสาทหินพิมายและปราสาทพนมรุ้ง ต่อมาเกิดการปรับเปลี่ยนรูปทรงปราสาทโดยเฉพาะส่วนยอดที่สังเกตได้จากการเปลี่ยนการประดับชั้นซ้อนเป็นนาคปัก ทำให้รูปร่างส่วนชั้นซ้อนเป็นทรงพุ่มมากขึ้น และส่งต่อให้ในศิลปะไทยในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตามศาสนสถานหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในประเทศไทยมีแนวโน้มของการปรับเปลี่ยนงานประดับส่วนชั้นซ้อนนั้นล่าช้ากว่า โดยกลุ่ม

⁷ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, ปราสาทขอมในดินแดนไทย: ความเป็นมาและข้อมูลด้าน ประวัติศาสตร์ศิลปะ (กรุงเทพฯ: มติชน, 2548), หน้า 95

ศาสนสถานที่มีปราสาทประธานสามหลัง บางแห่ง ยังคงใช้ระเบียบของงานประดับแบบเดิมมาจนถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 และบางแห่งก็มีการผสมผสมระเบียบแบบเก่าและแบบใหม่เข้าด้วยกัน จากการพบปราสาทจำลองซึ่งปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑ์ของวัด แสดงให้เห็นว่าปราสาทหลังนี้อาจยังใช้ระเบียบการประดับชั้นหลังคาแบบเก่า

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่ากลุ่มปราสาทสามหลังที่สร้างขึ้นบนฐานไพทีเดียวกันนั้น มีพัฒนาการมาอย่างต่อเนื่องโดยมีจุดเริ่มต้นที่ปราสาทไพรมนตรี แต่มีหลักฐานชัดเจนในสมัยพะโค ทว่าปราสาทสามหลังที่มีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้านั้นเริ่มต้นที่ปราสาทบันทายศรี และส่งรูปแบบต่อมาให้กับปราสาทเมืองแขก ซึ่งเป็นปราสาทที่มีแผนผังใกล้เคียงกันกับปราสาทบันทายศรีเป็นอย่างมาก จนถึงปราสาทกู่กาสิงห์ที่มีขนาดของแผนผังเล็กลง รวมถึงมณฑปที่ลดขนาดหดสั้นลงอีกด้วย ทำให้พัฒนาการของแผนผังมณฑปที่เกิดขึ้นในกลุ่มปราสาทสามหลังนั้นมีความเปลี่ยนแปลงไป เป็นที่น่าสังเกตว่าปราสาทสามหลังที่ถูกสร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกันหรือหลังลงมานั้น ไม่ปรากฏการสร้างมณฑปด้านหน้าปราสาทประธานหลังกลางเท่าใดนัก ด้วยเหตุนี้จึงเป็นประเด็นตั้งต้นในการศึกษาปราสาทกู่กาสิงห์ในด้านพัฒนาการของแผนผัง ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบสถาปัตยกรรม วัสดุ และโครงสร้าง รวมถึงพื้นที่ตั้งปราสาทว่ามีความสำคัญในบริบททางประวัติศาสตร์ ที่อาจช่วยกำหนดอายุของปราสาทกู่กาสิงห์ใหม่ได้ และยังสามารถนำไปสู่พัฒนาการของมณฑปด้านหน้าปราสาทประธานว่ามีแบบแผนที่แน่นอนหรือไม่

ประกอบกับยังไม่มีการศึกษาและวิเคราะห์เกี่ยวกับปราสาทกู่กาสิงห์อย่างลึกซึ้ง มีเพียงการสำรวจเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งการศึกษาที่ผ่านมาประกอบด้วย การศึกษาของลูเนต์ เดอ ลาดอง กิแยร์⁸ ที่มีการพูดถึงปราสาทกู่กาสิงห์เป็นคนแรก ๆ จากหนังสือ *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge Tome II* ซึ่งเป็นบันทึกการสำรวจโบราณสถานวัดฤแห่งกัมพูชาเล่มที่ 2 ของลูเนต์ เดอ ลาดองกิแยร์ ค.ศ.1907 (พ.ศ.2450) ทั้งในประเทศกัมพูชาและได้เดินทางเข้ามาสำรวจในประเทศไทยด้วย ลูเนต์ได้กล่าวถึงปราสาทกู่กาสิงห์ไว้ว่า ปราสาทประธานนั้นปกคลุมไปด้วยต้นไม้ไม่สามารถเข้าถึงได้ แต่ก็ยังสามารถมองเห็นกลุ่มประติมากรรมได้ แต่ก็มีได้บอกว่าเป็นประติมากรรมรูปแบบใด จัดเป็นการสำรวจที่ไม่ได้มีการวิเคราะห์ข้อมูล

⁸ Lajonquiere, *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge Tome II* (Paris De l'ecole française d'extreme-orient, Ernest Leroux, 1902).

การสำรวจของกรมศิลปากร ในโครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 – 2504⁹ ได้ระบุถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทกู่กาสิงห์และหลักฐานที่พบว่าเป็นปราสาทที่ก่อด้วยอิฐ 3 หลัง เรียงตัวในแนวทิศเหนือใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก และจากการขุดแต่งพบว่า ปราสาททั้งสามหลังตั้งอยู่แยกกัน โดยไม่มีฉนวนเชื่อมต่อกัน มีเพียงปราสาทประธานหลังกลางที่มีฉนวนเชื่อมต่อไปยังฉนวนขอมที่มีลักษณะเป็นจตุรมุข และด้านหน้าปราสาทยังมีบรรณาลัยอีก 2 หลัง ก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาบทางเข้าในทิศเหนือใต้ สิ่งก่อสร้างทั้งหมดอยู่ในกำแพงแก้ว นอกจากนี้ยังระบุอีกว่าพบประติมากรรมพระวิษณุ 4 กร อีกด้วย ไม่มีการวิเคราะห์ข้อมูล เพียงทำการสำรวจและขุดแต่ง นอกจากนี้ยังมีหนังสือทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี¹⁰ ที่สำรวจเมื่อปี พ.ศ.2539 ระบุถึงหลักฐานของทับหลังบริเวณฉนวนขอมด้านทิศตะวันออกของปราสาทหลังกลาง สลักภาพบุคคลนั่งอยู่ในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาล ประติมากรรมด้านทิศใต้สลักภาพบุคคลนั่งอยู่ในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาล ซึ่งหน้ากาลเอามือมาจับท่อนพวงมาลัย ทับหลังที่ปราสาทประธานด้านทิศตะวันออกสลักภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ ในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาล ซึ่งไม่ได้มีการวิเคราะห์หลักฐานใด ๆ เนื่องจากเป็นเพียงรายงานการสำรวจเท่านั้น

หลังจากการศึกษาของกรมศิลปากรก็มีหม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล¹¹ ที่ทำการศึกษามาจากในหนังสือศิลปะลพบุรี แต่ก่อนนั้นยังไม่ได้จัดทำเป็นหนังสือเป็นเพียงบทความเท่านั้น มีเนื้อหาการศึกษาศิลปะสมัยลพบุรี โดยหม่อมเจ้าสุภัทรรติศได้อธิบายว่าศิลปะลพบุรี หมายถึง “โบราณวัตถุสถานขอมที่ค้นพบในประเทศไทย รวมทั้งโบราณวัตถุสถานที่ทำขึ้นในไทย แต่ทำเลียนแบบศิลปะขอมในประเทศกัมพูชา ฉะนั้นศิลปะสมัยลพบุรีในที่นี้จึงมีทั้งที่เป็นแบบขอมอย่างแท้จริง และที่ทำเลียนแบบขอมอันมีลักษณะของตนเองผิดแปลกออกไปบ้าง” การเรียบเรียงบทความนี้ได้ใช้หนังสือเรื่องประเทศกัมพูชา (Le Cambodge) ของ Jean Boisselier และหนังสือโครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่ง

⁹ กรมศิลปากร, โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 – 2504, (กรุงเทพฯ :กรมศิลปากร, 2505)

¹⁰ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี (กรุงเทพฯ กรมศิลปากร, 2505).

¹¹ หม่อมเจ้าสุภัทรรติศ ดิศกุล, ศิลปะลพบุรี, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2510)

โบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพ.ศ.2502 กับโครงการและรายงานการสำรวจ และขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2503-2504 เป็นหลักมากที่สุด โครงการได้มีการแบ่งหัวข้อศิลปะลพบุรี เป็น 4 ลำดับคือ 1.สถาปัตยกรรม 2.ประติมากรรมศิลา และสัมฤทธิ์ 3.จิตรกรรม 4.เครื่องปั้นดินเผา ในด้านสถาปัตยกรรมที่มีการกล่าวกำหนดอายุ สมัยศิลปะแบ่งออกเป็นสมัยต่าง ๆ ควบคู่กับการกำหนดอายุโดยใช้ตัวสถาปัตยกรรม ทับหลัง เสากรอบประตู หน้าบัน เสาติดผนัง ภาพสลักนูนต่ำ ประติมากรรมรูปบุคคลและรูปสัตว์ จนสามารถ แบ่งศิลปะเขมรเป็น 4 สมัยใหญ่คือ สมัยก่อนสร้างเมืองพระนคร ระยะเวลาเกี่ยวข้องกับหัวต่อ สมัยเมืองพระนคร หลังสมัยเมืองพระนคร โดยเป็นการอธิบายรูปแบบลักษณะให้อธิบายถึง ปราสาทกู่กาสิงห์ ดังนี้

“ปราสาทกู่กาสิงห์ถูกกำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 มีการกล่าวถึงว่าเป็นปรังค์ 3 องค์ตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกันและมีฉนวนเชื่อมติดต่อกันโดยตลอด ด้านหน้าปรังค์องค์กลาง มีมุขยื่นออกไปทางทิศตะวันออก มีวิหารสองหลังก่อด้วยแลงและหินทราย อยู่ทางด้านริมกำแพง ด้านทิศเหนือและทิศใต้ วิหารนั้นหันมาทางทิศตะวันตก ทั้งหมดล้อมรอบด้วยกำแพงย่อมุมมีซุ้มประตู ทั้งสี่ทิศก่อด้วยหินทรายสีแดง แต่เข้าได้เฉพาะทิศตะวันออกและทิศตะวันตกเท่านั้น และยังได้ให้ ข้อสังเกตว่าเกียรติมุขที่บนทับหลังนั้น มีพื้นยื่นยาวออกมาติดกับทับหลังที่ปราสาทแห่งอื่น ๆ”

ปวิณา เพ็ชรล้วน¹² ทำการศึกษาเฉพาะบุคคลในหัวข้อเรื่องคติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย มุ่งเน้นศึกษาคติการสร้างเป็นหลัก โดยเน้นการวิเคราะห์ข้อมูลจากการ รวบรวมหลักฐานเอกสารและข้อมูลจากการสำรวจภาคสนาม และนำกลุ่มปราสาทสามหลังในประเทศ กัมพูชามาใช้เปรียบเทียบ การศึกษาในครั้งนี้จะใช้หลักฐานทางโบราณคดีที่พบ เช่น ประติมากรรม ทับหลัง และจารึก จากเอกสารหลักฐานซึ่งรวบรวมหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจะใช้หนังสือนำชม โบราณสถานในประเทศกัมพูชา การศึกษาที่ผ่านมาของนักวิชาการชาวไทยและชาวต่างชาติ เช่น หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ยอร์ช เซเดส์ ลูเนตต์ เดอ ลามองกิแอร์ เพื่อนำมาวิเคราะห์ถึงคติ การสร้างปราสาทเขมรในประเทศกัมพูชา ส่วนในประเทศไทยนั้นจะเน้นการสำรวจภาคสนาม และข้อมูลจากการบูรณะปราสาทต่าง ๆ เป็นหลัก หลังจากนั้นจะนำข้อมูลมาจำแนกและใช้วิธี

¹² ปวิณา เพ็ชรล้วน , คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย, การศึกษาเฉพาะบุคคล ภาควิชาโบราณคดี คณะ โบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี :2555)

การศึกษาเปรียบเทียบเป็นหลัก (Typology) อายุสมัย ช่วงเวลา และคติการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังในประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา จากนั้นก็วิเคราะห์มูลเหตุของการเข้ามาอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรจากประเทศกัมพูชามาสู่บริเวณภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย โดยใช้จารึกมาช่วยในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังระหว่างไทยกับกัมพูชา

จากการศึกษาของปวิณา พบว่ามีมีการศึกษาเกี่ยวกับปราสาทกู่กาสิงห์ มีการอธิบายลักษณะทางสถาปัตยกรรม คติการสร้างและการกำหนดอายุไว้ โดยใช้ทับหลังที่พบซึ่งมีรูปแบบศิลปะตรงกับสมัยบาปวนจึงกำหนดอายุของปราสาทกู่กาสิงห์ไว้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และจากหลักฐานการพบโคนนทิหันหน้าเข้าปราสาทประธาน และเชื่อว่ามีศิวิลิ่งค์เคยประดิษฐานอยู่ที่ฐานประติมากรรมแสดงให้เห็นว่าปราสาทกู่กาสิงห์เป็นปราสาทขอมสามหลังที่สร้างในคติไศวนิกาย

วรรณวิภา สุเนตต์ตา¹³ ได้ทำการศึกษาวิทยานิพนธ์ในระดับปริญญาโทบัณฑิตในหัวข้อสถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการสืบเนื่อง ผู้ศึกษาเชื่อว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเขมรมีบทบาทสำคัญในการสร้างบ้านเมืองและศาสนสถานขึ้นเป็นจำนวนมาก และพบว่าสถาปัตยกรรมเขมรมีการพัฒนาที่สอดคล้องกับองค์ประกอบสถาปัตยกรรมและงานประดับอย่างเป็นระบบ โดยเฉพาะการปรับปรุงสัดส่วนและแผนผังของปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ที่รูปแบบจะพัฒนาขึ้นเป็นองค์ประกอบสำคัญในสมัยนครวัดและบายูน โดยมีประเด็นในเรื่องการปรับสัดส่วนของแผนผัง การเพิ่มความสูงของปราสาท การขยายสัดส่วนของมุข และการเปลี่ยนงานประดับจากปราสาทจำลองเป็นนาคปัก โดยเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศกัมพูชาด้วย ปราสาทที่นำมาศึกษาจะแบ่งเป็นสองประเภทคือ ปราสาทเชื่อมต่อด้วยมณฑปและปราสาทสามหลัง ซึ่งปราสาทกู่กาสิงห์เป็นหนึ่งในกลุ่มปราสาทสามหลังที่ถูกยกขึ้นมาเป็นกรณีตัวอย่างในเรื่องของฐานอาคารและสัดส่วนในงานสถาปัตยกรรม

จะเห็นได้ว่าจากการศึกษาที่ผ่านมาของปราสาทกู่กาสิงห์ยังคงขาดการศึกษาและวิเคราะห์ในอีกหลายประเด็น ซึ่งการศึกษาส่วนใหญ่จะเน้นไปทางด้านการศึกษาและเปรียบเทียบรูปแบบศิลปะ การกำหนดอายุสมัย แต่ขาดมิติด้านการใช้พื้นที่และประวัติศาสตร์โดยรอบ จากประเด็นปัญหา

¹³ วรรณวิภา สุเนตต์ตา, "สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการสืบเนื่อง" (ปริญญาโทบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552).

ดังกล่าวจึงควรที่จะทำการวิเคราะห์ปราสาทกู่กาสิงห์ในบริบทต่าง ๆ อย่างละเอียดและชัดเจนมากยิ่งขึ้น รวมทั้งเป็นการเพิ่มเติมองค์ความรู้ในการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมต่อไป

1.2 ความมุ่งหมายและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. ความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ของพื้นที่ตั้งบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้กับปราสาทกู่กาสิงห์
2. ศึกษารูปแบบและโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม วัสดุที่ใช้ รวมไปถึงวิธีการก่อสร้างของปราสาท กู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด
3. พัฒนาการด้านแผนผัง องค์ประกอบสถาปัตยกรรมปราสาทกู่กาสิงห์

1.3 สมมติฐานของการศึกษา

การศึกษาเรื่องคติการสร้าง ที่ตั้ง แผนผัง โครงสร้าง องค์ประกอบสถาปัตยกรรมสามารถช่วยบอกถึงพัฒนาการของปราสาทกู่กาสิงห์ ควบคู่ไปกับการกำหนดอายุอาคารจากทับหลังและหน้าบัน หรืออาจทำให้ทราบว่า การพัฒนาการที่เกิดขึ้นกับปราสาทกู่กาสิงห์เป็นการพัฒนาจากท้องถิ่นเองที่ไม่เกี่ยวข้องกับการรับอิทธิพลที่มาจากเมืองหลวงอย่างเมืองพระนคร รวมถึงการพื้นที่ตั้งของปราสาทและชุมชนโดยรอบย่อมมีความสำคัญและสัมพันธ์กับเมืองพระนคร รวมถึงเมืองอื่น ๆ ในภูมิภาค

1.4 ขอบเขตการศึกษา

การศึกษานี้กำหนดขอบเขตการศึกษาคือปราสาทกู่กาสิงห์และกลุ่มปราสาทสามหลังทั้งในประเทศกัมพูชาและประเทศไทย ที่เป็นต้นแบบซึ่งอยู่ในช่วงเวลาร่วมสมัยกันจากการกำหนดอายุเบื้องต้นคือราวพุทธศตวรรษที่ 15 และหลังลงมาทั้งปราสาทในประเทศกัมพูชาได้แก่ ปราสาทบันทายสีรี ปราสาทพะโค ปราสาททม เกาะแกร์ เป็นต้น ปราสาทในประเทศไทย ได้แก่ ปราสาทเมืองแขก ปราสาทพรหมณ์จำศีล ปราสาทเปือยน้อย ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทหนองหงส์ เป็นต้น

การวิเคราะห์ปราสาทในประเทศกัมพูชานั้นจะใช้สภาพหลักฐานปัจจุบันตรวจสอบกับข้อมูลที่มีการสำรวจไว้ก่อนแล้ว โดยจะมีการศึกษาแผนผัง วัสดุที่ใช้ โครงสร้าง องค์ประกอบสถาปัตยกรรม ส่วนปราสาทในประเทศไทยจะทำการเก็บข้อมูลเอกสารและการลงภาคสนามแล้วนำข้อมูลที่ได้

มาสังเคราะห์เพื่อมาลำดับพัฒนาการของปราสาทสามหลังบนฐานไพทีเดียวกันเพื่อมาเปรียบเทียบกับปราสาทที่เป็นต้นแบบในประเทศกัมพูชา

1.5 ขั้นตอนของการศึกษา

1.5.1 เก็บข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องกับปราสาทกู่กาสิงห์ รวมทั้งรายงานการดำเนินงานทางโบราณคดี

1.5.2 เก็บข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องกับกลุ่มปราสาทสามหลังทั้งในประเทศกัมพูชาและประเทศไทย รวมทั้งหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในปราสาทหลังต่าง ๆ

1.5.3 เก็บข้อมูลภาคสนามทำการบันทึกภาพ จัดทำตารางสำหรับบันทึกข้อมูลในการเก็บข้อมูลภาคสนาม

1.5.4 นำข้อมูลหลักฐานมาจัดเรียงให้เป็นระเบียบเพื่อให้ง่ายต่อการนำมาวิเคราะห์

1.5.5 วิเคราะห์ข้อมูลเรื่อง คติการสร้าง พื้นที่ตั้ง รูปแบบ พัฒนาการรูปแบบสถาปัตยกรรม โดยนำไปเปรียบเทียบกับปราสาทสามหลังที่เกี่ยวข้องในช่วงระยะเวลาเดียวกันหรือร่วมสมัยกัน

1.5.6 สังเคราะห์ข้อมูลและหลักฐานที่ได้จากการวิเคราะห์

1.5.7 นำเสนอข้อมูล สรุปผลการศึกษา เสนอแนะเพิ่มเติม

1.6 แหล่งข้อมูล

1.6.1 หอสมุดกลางวังท่าพระ มหาวิทยาลัยศิลปากร

1.6.2 ห้องอ่านหนังสือคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

1.6.3 หอสมุดแห่งชาติ

1.6.4 พื้นที่กรณีศึกษาและกรณีศึกษาเปรียบเทียบ

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

เข้าใจลักษณะทางรูปแบบสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมของปราสาทกู่กาสิงห์ รวมถึงบริบทอื่น ๆ ที่ส่งผลต่อตัวสถาปัตยกรรม ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ตั้ง คติความเชื่อทางศาสนา สภาพสังคม และวัฒนธรรม เป็นต้น

1.8 นิยามคำศัพท์

1.8.1 ปราสาท รูปแบบของอาคารที่มีเรือนธาตุซ้อนกัน (ชั้นซ้อน) ส่วนยอดจึงมีลักษณะเป็นเรือนชั้นซ้อนลดหลั่นกันเป็นชุดเพื่อให้รับกับแนวคิดปราสาท โดยชั้นที่ซ้อนลดหลั่นนี้ เรียกว่า ชั้นวิมาน โดยมีเพียงชั้นล่างสุดหรือส่วนของเรือนธาตุเท่านั้นที่ใช้งานได้จริง บริเวณชั้นวิมานเป็นเพียงการจำลองส่วนเรือนธาตุขึ้นไปเท่านั้น

1.8.2 ปราสาทประธาน อาคารที่สำคัญที่สุดในศาสนสถาน สร้างสำหรับประดิษฐานรูปเคารพที่สำคัญที่สุด อาจมีเพียง 1 หลัง หรือมากกว่า

1.8.3 กลุ่มปราสาท ศาสนสถานที่มีปราสาทมากกว่า 1 หลัง อาจมี 3 หลัง หรือ 5 หลัง

1.8.4 ปราสาทสามหลัง มักสร้างเรียงกันในแนวแกนทิศเหนือ-ใต้ บางแห่งสร้างบนฐานเดียวกัน

1.8.5 กู่ หมายถึง อาคาร, ศาลา, ปราสาทที่มียอดสูงในภาษาอีสาน มีความหมายเดียวกับคำว่าปราสาท

1.8.6 ครอบคฤหาหรือคูหา ห้องภายในเรือนธาตุใช้ประดิษฐานรูปเคารพ เป็นส่วนที่สำคัญ เนื่องจากเป็นที่ประทับของเทพเจ้า มีแต่พราหมณ์ผู้ประกอบพิธีกรรมเท่านั้นที่สามารถเข้าไปได้

1.8.7 อันตราละ ผนังที่เชื่อมระหว่างห้องครมคฤหาหะกับมณฑป

1.8.8 มณฑป ห้องสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาดยาวต่อยื่นมาจากด้านหน้าของเรือนธาตุ ใช้เป็นที่ประกอบพิธีกรรม และประดิษฐานสัตว์พนาหะของเทพเจ้าที่ประดิษฐานในห้องครมคฤหาหะ

1.8.9 มุข ห้องสี่เหลี่ยมขนาดไม่ยาวมากนักต่อยื่นมาจากด้านหน้าของเรือนธาตุ ใช้เป็นทางเข้าสู่ห้องครมคฤหาหะ

1.8.10 ฐานไพที ฐานที่ใช้รองรับสิ่งก่อสร้างมากกว่า 1 องค์ เช่น กลุ่มปราสาทประธาน 3 หลัง หรือ 5 หลัง

1.8.11 ประตูหลอก คือการสลักอิฐ/หินให้บานประตูคล้ายกับกำลังปิดอยู่ มีสันตรงกลางประตูเรียกว่าอกเลา ทำให้เข้าใจว่าปราสาทมีประตูทั้ง 4 ทิศ แต่ความจริงมีเพียงทิศเดียว

1.8.12 ปราสาทจำลองและกลีบขนุน ปราสาทจำลอง หมายถึง ปราสาทสลักจากหินทรายขนาดเล็กกว่าที่มุมประธาน นิยมในช่วงก่อนสมัยนครวัด แต่ในสมัยนครวัดเปลี่ยนมาใช้กลีบขนุนที่ทำเป็นนาคหลายเศียร เรียกว่านาคปักแทน

1.8.13 โคปุระ ประตูที่ใช้เป็นทางเข้า-ออกศาสนสถาน อยู่ในด้านข้างสี่ของระเบียงคดหรือกำแพงแก้ว โดยทั่วไปมีแผนผังเป็นรูปกากบาท บางแห่งใช้โคปุระเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพด้วย

บทที่ 2

ข้อมูลเบื้องต้นและการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับปราสาทกู่กาสิงห์

ปราสาทกู่กาสิงห์ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในพื้นที่เขตทุ่งกุลาร้องไห้ และเขตลุ่มน้ำมูลรวมถึงลำนํ้าสาขาอีกมากมาย ดังนั้นเพื่อความเข้าใจในการศึกษาปราสาทกู่กาสิงห์ จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะกล่าวถึงเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ ภายในจังหวัดร้อยเอ็ด และการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในเขตพื้นที่นี้เสียก่อน รวมถึงสถานภาพการศึกษาของปราสาทกู่กาสิงห์ที่ผ่านมาเป็นอย่างไร

2.1 ลักษณะภูมิประเทศ จังหวัดร้อยเอ็ด

จังหวัดร้อยเอ็ดมีลักษณะภูมิประเทศโดยทั่วไปเป็นที่ราบสูง มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 120-160 เมตร มีภูเขาทางตอนเหนือซึ่งติดต่อกันมาจากเทือกเขาภูพานอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอโพธิ์ชัย อำเภอเมยวดี อำเภอหนองพอกและตอนเหนือของอำเภอเสลภูมิ ส่วนบริเวณตอนกลางของจังหวัดมีลักษณะเป็นที่ราบลูกคลื่น มีพื้นที่ค่อนข้างกว้างอยู่ในเขตอำเภอเสลภูมิ อำเภออาจสามารถ อำเภอศรีสมเด็จ อำเภอเมืองสรวง อำเภอจตุรพักตรพิมาน อำเภอธวัชบุรี อำเภอเมืองร้อยเอ็ด อำเภอจังหาร กิ่งอำเภอทุ่งเชียงขวัญ และกิ่งอำเภอทุ่งเขาหลวง บริเวณตอนล่างของจังหวัดมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มริมฝั่งแม่น้ำมูล และสาขาได้แก่ ลำนํ้าพาชี ลำนํ้าปลับปลา ลำนํ้าเตา ฯลฯ ครอบคลุมพื้นที่อำเภอปทุมรัตน์ อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ อำเภอโพนทรายและกิ่งอำเภอหนองฮี พื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นที่ราบต่ำบริเวณกว้างเห็นได้ชัดเจนเรียกว่า “ทุ่งกุลาร้องไห้” (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 แผนที่ทุ่งกุลาร้องไห้

ที่มา: มุลนิธิเล็ก-ประไพ วิริพันธ์ [Online]. accessed 6 March 2023. Available from <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=602>

ลักษณะภูมิประเทศของทุ่งกุลาร้องไห้ เป็นที่ราบแอ่งกระทะกว้าง รอบ ๆ ชายทุ่งเป็นขอบลาดเท ตอนกลางเป็นที่ราบลอนลูกคลื่น มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 130 เมตร จุดสูงสุดอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอปทุมรัตน์ สูงประมาณ 144 เมตร จากระดับน้ำทะเล จุดต่ำสุดอยู่ที่อำเภอสุวรรณภูมิสูงประมาณ 122 เมตร จากระดับน้ำทะเล ลักษณะของความลาดเทเป็นไปตามแนวระบายของแม่น้ำมูลไปทางทิศตะวันออก ทางด้านใต้ของทุ่งเป็นแม่น้ำมูล ซึ่งมีการแตกตัวเป็นลักษณะเกลียวเชือก โดยที่ราบริมฝั่งแม่น้ำจะมีลักษณะอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก ตามลำน้ำบางแห่งจะมีสันทรายและทรายเป็นลูกคลื่นขนานกันไป ร้อยละ 15 ของพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้เป็นพื้นราบลุ่มแม่น้ำมูล ในฤดูฝนมีน้ำท่วมเอ่อเป็นบริเวณกว้าง ลักษณะของแม่น้ำมูลนั้นไหลวนไปมาในบริเวณรอบ ๆ แม่น้ำบางแห่งเป็นกุดหรือทะเลสาปรูปตัวแอก (oxbow lake)¹⁴ กุดต่าง ๆ เหล่านี้มีประโยชน์ทั้งในด้านการใช้เป็นแหล่งอาหารและการใช้น้ำในการทำเกษตรกรรม บางแห่งเป็นดอนและสันทรายกระจายอยู่ทั่วไปตามลำเสียวใหญ่ ลำเสียวน้อย ลำเตาและลำพับปลา ส่วนพื้นที่มากกว่าร้อยละ 65 มีลักษณะเป็นที่ราบลาดเอียงไปทาง

¹⁴ เป็นคำเรียกลำน้ำโค้งที่ปลายตัวนเกิดจากแม่น้ำไหลคดเคี้ยวตัวตไปมา จนในที่สุดลำน้ำส่วนที่โค้งมากถูกตัดขาดออกไปจากลำน้ำสายใหญ่กลายเป็นหนองหรือบึงรูปโค้งอยู่ใกล้กับลำน้ำสายใหญ่ ในภาคกลางบางที่เรียกบึงชนิดนี้ว่า บึงโค้ง หรือ บึงโง้ง หลายจังหวัดในตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีกุดอยู่ทั่วไป เนื่องจากแม่น้ำชีและแม่น้ำมูลไหลคดเคี้ยวมาก

ทิศตะวันออก นอกจากนี้ยังมีลักษณะเป็นสันทรายลูกคลื่นในพื้นที่อำเภอเกษตรวิสัย อำเภอสุวรรณภูมิ และอำเภอโพธิ์ทราย บางแห่งมีเนินทรายสูงประมาณ 1-2 กิโลเมตร¹⁵

จังหวัดร้อยเอ็ดตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบสูงโคราช ซึ่งมีโครงสร้างของดินประกอบด้วยหินทราย มีลักษณะเป็นแอ่งรูปก้นกระทะ และเป็นที่ราบพื้นที่น้ำเก่า ซึ่งแบ่งเป็น 2 แอ่งสำคัญคือ แอ่งโคราช แอ่งสกลนคร จังหวัดร้อยเอ็ดอยู่ในแอ่งโคราช จึงทำให้มีลักษณะทางธรณีวิทยาและชุดหิน ประกอบด้วยหินชั้นหรือหินตะกอนของชุดหินโคราช ซึ่งเป็นชั้นหินตะกอนที่สะสมเป็นชั้นหินต่าง ๆ ทับถมกันขึ้นมาจนเป็นที่ราบสูง มีลักษณะชั้นหินที่แตกต่างกันหลายหน่วย หน่วยหินกลุ่มที่พบทางตอนบนของจังหวัดร้อยเอ็ดซึ่งมีภูมิประเทศเป็นภูเขา ที่สูงและเนินเขา ประกอบด้วยหน่วยหิน พระวิหาร หน่วยหินเสาขัว หน่วยหินภูพานและหน่วยหินโคกกวัด ซึ่งมีลักษณะเป็นหินทรายมีสีขาวยปนเทา สีแดงอิฐ น้ำตาลปนแดง มีชั้นหินกรวดปะปนและมีชั้นหินดินดานในบางพื้นที่ หน่วยหินเหล่านี้กระจายอยู่ในพื้นที่อำเภอหนองพอก อำเภอโพธิ์ชัย อำเภอโพธิ์ทองและตอนบนของอำเภอเสลภูมิ

สภาพทางธรณีสัณฐานของจังหวัดร้อยเอ็ดแบ่งออกได้เป็น บริเวณที่ราบลุ่ม 3 ประเภท

1. บริเวณที่ราบลุ่ม (Alluvial plain)

เนื่องจากจังหวัดร้อยเอ็ดมีแม่น้ำใหญ่หลายสายไหลผ่าน เช่น ลำชี ลำเสียวใหญ่ และลำพลับพลา ทำให้เกิดที่ราบลุ่มและการทับถมของตะกอนลำน้ำเป็นแนวยาว โดยที่ราบลุ่มสำคัญแบ่งออกได้ 3 แห่ง คือบริเวณที่ราบลุ่มสองข้างลำน้ำชี ไหลจากบริเวณตอนกลางของจังหวัดลงไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ บริเวณที่ราบลุ่มนี้จะพบสันดินแม่น้ำซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นดินทรายหรือดินร่วน ถัดไปจะเป็นที่ราบเรียบซึ่งเป็นที่สะสมของตะกอนดินเนื้อละเอียดชนิดต่าง ๆ

ที่ราบลุ่มอีกแห่งอยู่ทางตอนใต้จะเกิดเป็นแนวตามลำเสียวใหญ่ และลำพลับพลาจะกว้างขึ้นเรื่อย ๆ โดยบริเวณลำน้ำสองสายนี้ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำมูลเกิดเป็นที่ราบลุ่มเรียกว่าทุ่งกุลาร้องไห้ ในฤดูฝนน้ำจะท่วมเป็นเวลานาน ดินตามริมฝั่งน้ำส่วนใหญ่จะเป็นดินร่วนหรือดินทราย ส่วนบริเวณที่ลุ่มต่ำจะมีเนื้อดินเป็นดินเหนียวและมีการสะสมเกลือในปริมาณสูง ส่วนที่ราบลุ่มสุดท้ายจะเป็น

¹⁵ จังหวัดร้อยเอ็ด, “วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญาจังหวัดร้อยเอ็ด” (กรุงเทพฯ : 2541), น.1-2.

ที่ราบลุ่มแคบ ๆ บริเวณลำน้ำบาง อยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือของจังหวัด บริเวณนี้ลักษณะของดินจะเป็นดินร่วนหรือดินทรายซึ่งพัดพามาจากเนินเขาใกล้เคียง

2. บริเวณพื้นที่เกือบราบ (Planation surface)

พื้นที่เกือบราบเป็นผลมาจากการกัดก่อนของหินที่ต่าง ๆ ในอดีต ทำให้เกิดการปรับตัวของระดับพื้นที่ และเกิดพื้นที่เกือบราบทั่วจังหวัด ซึ่งพื้นที่เกือบราบแบ่งออกเป็น 2 บริเวณ คือ

2.1 บริเวณพื้นที่ราบเรียบ หรือเกือบราบเรียบ พื้นที่บริเวณเหล่านี้จะพบเป็นเขตติดต่อกับบริเวณที่ราบลุ่มของลำน้ำต่างๆ ดินที่พบในบริเวณนี้ส่วนใหญ่เป็นดินร่วนหรือดินทรายซึ่งเกิดจากตะกอนถูกพัดพามาจากที่ราบสูงตอนบน

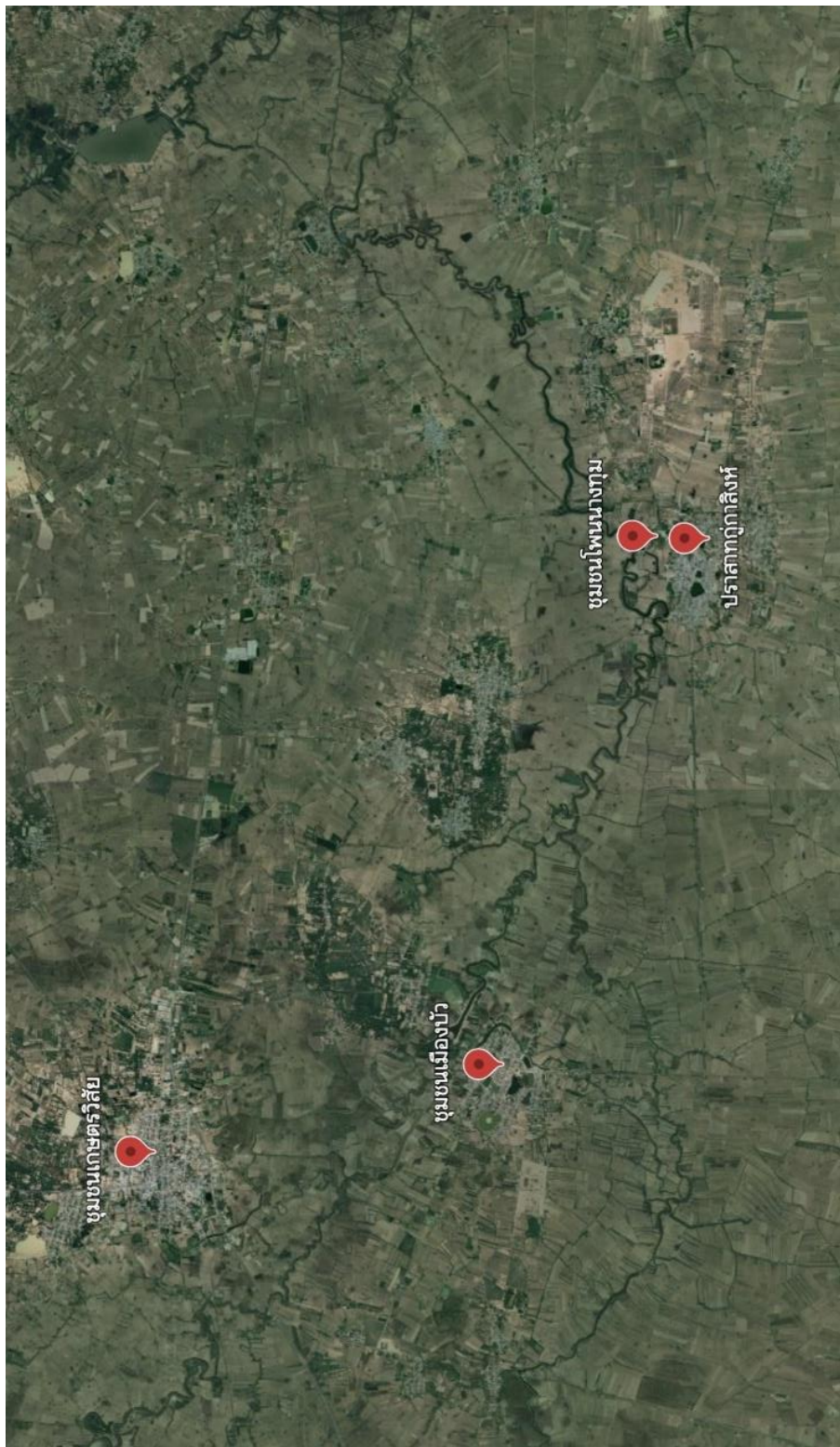
2.2 บริเวณสภาพพื้นที่ที่เป็นลอนลูกคลื่น บริเวณเหล่านี้จะเรียกส่วนที่เป็นที่ดอนต่าง ๆ ของจังหวัด เกิดเป็นลูกคลื่นต่างๆ อันเป็นผลมาจากการพัดผ่านของลำน้ำ ซึ่งในปัจจุบันอาจคงสภาพลำน้ำให้เห็นหรือไม่เห็นก็ได้ ลักษณะดินส่วนใหญ่จะเป็นดินร่วนหรือดินทราย บางแห่งจะพบดินลูกรังซึ่งเกิดจากการสลายตัวของหินดินดานเบื้องล่าง

3. บริเวณที่เป็นเนินเขาหรือภูเขา (Hill and Mountain)

พบเฉพาะทางด้านเหนือของจังหวัดเนินเขาและภูเขาเหล่านี้จะมีความสูงตั้งแต่ 200-600 เมตรจากระดับน้ำทะเลซึ่งส่วนใหญ่เป็นเขาหินทรายที่มีลักษณะยอดเรียบ¹⁶

จากสภาพภูมิประเทศของจังหวัดร้อยเอ็ด พื้นที่ตั้งของปราสาทกู่กาสิงห์ และพื้นที่ใกล้เคียงมีความเหมาะสมแก่การตั้งชุมชนโบราณเป็นอย่างมาก จากการสำรวจของนักโบราณคดี ได้พบว่ามีแหล่งโบราณคดีจำนวนมากตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ซึ่งอาจพัฒนามาเป็นชุมชน โดยพบแหล่งโบราณคดีกระจายตัวบริเวณพื้นที่ราบลุ่มริมน้ำมูลหรือริมสาขาของแม่น้ำมูล ซึ่งอาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องมาโดยตลอดกับปราสาทกู่กาสิงห์ บริเวณใกล้เคียงกับปราสาทกู่กาสิงห์ในรัศมี 1-14 กิโลเมตร พบว่ามีชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ ที่ควบคู่กับศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร ได้แก่ ชุมชนโพนนางทม ชุมชนเมืองโบราณเกษตรวิสัย และชุมชนเมืองบัว ดังนี้ (ภาพที่ 2)

¹⁶ ชรัตน์ มงคลสวัสดิ์, ภูมิศาสตร์ ธรณีวิทยาและทรัพยากรที่ดิน จังหวัดร้อยเอ็ด, เอกสารอัสสาเนา, 5-6.

ภาพที่ 2 แผนที่แสดงปราสาทภูบาลิงห์และชุมชนทั้ง 3 แห่ง

1.1 ชุมชนโพนนางทุม บ้านกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย (ภาพที่ 3)

ตั้งอยู่ห่างจากปราสาทกู่กาสิงห์ประมาณ 500 เมตร และตั้งอยู่ห่างจากชุมชนเมืองบัวประมาณ 7 กิโลเมตร พบว่ามีหลักฐานพัฒนาการการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ราว 2,500 ปีมาแล้ว พบหลักฐานร่วมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เรื่อยมาจนถึงสมัยได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร รูปแบบการตั้งถิ่นฐานและการจัดการน้ำของชุมชนโพนนางทุมนั้น ถือว่ามีความสำคัญเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นชุมชนที่มีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันกับปราสาทกู่กาสิงห์อย่างใกล้ชิด เหตุด้วยตั้งอยู่ไม่ไกลกัน

จากเอกสารกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงคูเมืองโพนนางทุมได้วิเคราะห์ลักษณะธรณีสัณฐาน รูปแบบการตั้งถิ่นฐานและการจัดการน้ำสมัยโบราณไว้ว่ากำแพง-คูเมืองโพนนางทุม บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ตั้งอยู่ท่ามกลางที่ราบทำนา อยู่ห่างจากบ้านกู่กาสิงห์ที่เป็นที่ตั้งของโบราณสถานกู่กาสิงห์มาทางทิศเหนือประมาณ 200 เมตร และอยู่ห่างจากเมืองเกษตรวิสัยมาทางทิศใต้ประมาณ 12 กิโลเมตร มีลำน้ำเสียวใหญ่ระบายน้ำมาจากทางด้านทิศตะวันตกไปทิศตะวันออก ผ่านเมืองด้านทิศเหนือ แล้วระบายน้ำไปรวมกับแม่น้ำมูลที่หมู่บ้านดงแดง ห่างจากเมืองโพนนางทุมประมาณ 50 กิโลเมตร กำแพงเมือง-คูเมืองขุดล้อมดินเหนียวดิน 1-2 ชั้น คูเมืองกว้างขุดลึกถึงระดับกักเก็บน้ำล้อมรอบบริเวณเป็นรูปเกือบวงกลม มีความกว้างยาวประมาณ 488 x 577 เมตร มีคันดินกำแพงกันดินชั้นนอกใช้ในการยกระดับน้ำ บริเวณโดยรอบเป็นที่ราบเนินลาดเอียงเล็กน้อย ปัจจุบันใช้ทำนาเป็นหลัก นอกจากนี้แล้วทางทิศตะวันออกห่างจากเมืองโบราณโพนนางทุมไปประมาณ 500 เมตร พบหลักฐานคันดินค่อนข้างสูงยาวกว่า 5 กิโลเมตร ขวางกั้นลำเสียวใหญ่ ในลักษณะของเขื่อนยกระดับน้ำ แสดงให้เห็นถึงเทคโนโลยีการชลประทานเป็นอย่างดี¹⁷

นอกจากนี้เมืองโบราณโพนนางทุมยังมีความสัมพันธ์กับโบราณสถานอื่นที่อยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงอย่างกู่โพนวิจ และกู่โพนระฆังอีกด้วย เป็นการเน้นย้ำว่าเมืองโบราณโพนนางทุมแห่งนี้มีความสำคัญในระดับหนึ่งเนื่องจากพบโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรเป็นจำนวนอย่างน้อย 3 แห่ง

¹⁷ กรมธนารักษ์, การกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงคูเมือง เมืองโบราณโพนนางทุม เลขที่ทะเบียน 45-1 บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด กรมธนารักษ์ กระทรวงการคลัง ร่วมมือกับ โครงการวิจัยชุมชนโบราณ คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, (กรุงเทพฯ : 2546), หน้า 66

ภาพที่ 3 ตำแหน่งชุมชนโพนนางทุมและแหล่งโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรในบริเวณใกล้เคียง

ที่มา: ดัดแปลงจาก Google earth

1.2 ชุมชนเมืองโบราณเกษตรวิสัย (ภาพที่ 4)

ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลตำบลเกษตรวิสัย อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด พบหลักฐานของการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ส่วนการสร้างคูเมืองกำแพงเมืองรูปสี่เหลี่ยมล้อมรอบนั้นปรากฏชัดเจนในช่วงที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมร โดยมีศาสนสถานอย่าง “กุ้กระโดน” ธรรมศาลาในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นศาสนสถานสำคัญ ตั้งอยู่กลางเมืองค่อนไปทางทิศใต้ หากแต่มีข้อสันนิษฐานว่าอาจมีการก่อสร้างเมืองมาก่อนหน้าเหตุเพราะพบทับหลังที่มีรูปแบบศิลปะแบบบาปวนติดตั้งอยู่เหนือกรอบทางเข้าปราสาทกุ้กระโดน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการใช้งานพื้นที่มาอย่างต่อเนื่อง ปัจจุบันกำแพงเมืองคูเมืองก็ถูกเปลี่ยนสภาพไปจากเดิม กลายเป็นถนนที่ใช้สัญจร ไม่เหลือแนวคูน้ำหรือกำแพงเมืองให้เห็นแต่อย่างใด

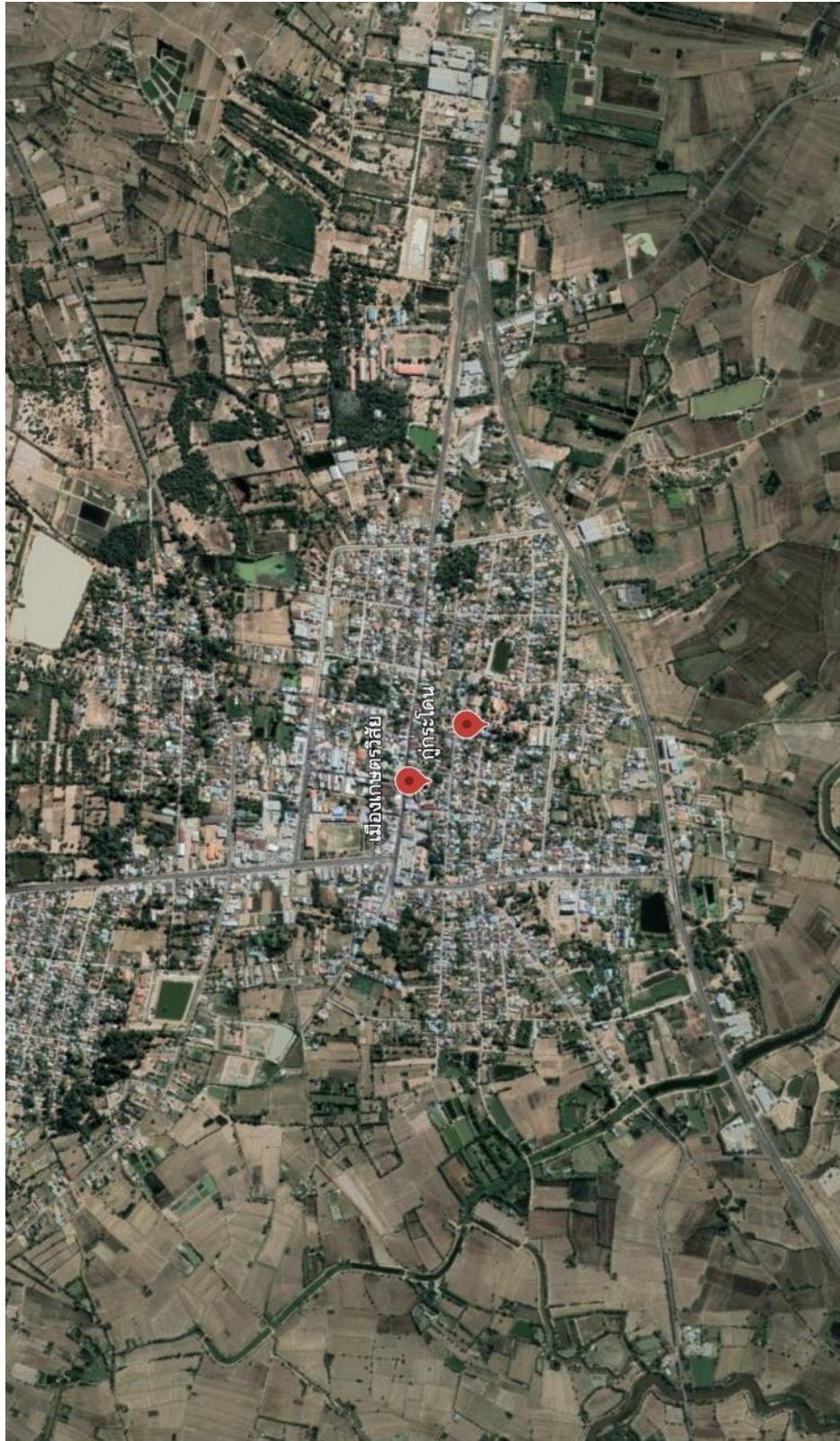
จากเอกสารกำหนดเขตที่ดินกำแพงเมืองคูเมืองเกษตรวิสัยของกรมธนารักษ์ได้วิเคราะห์ลักษณะธรณีสัณฐาน รูปแบบการตั้งถิ่นฐานและการจัดการน้ำสมัยโบราณไว้ว่าเป็นหนึ่งในเมืองโบราณที่อยู่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ ตั้งอยู่บนภูมิประเทศที่มีลักษณะเป็นลอนลาด ติดต่อกับที่ราบด้านทิศใต้และทิศตะวันตกของเมือง ติดลานตะพักแม่น้ำและที่ราบน้ำท่วมถึงของลำเสียวใหญ่ ซึ่งระบายน้ำจากทิศตะวันตกเฉียงเหนือไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ กำแพงเมือง-คูเมืองห่างจากลำเสียวใหญ่ประมาณ 2.2 กิโลเมตร

กำแพงเมือง-คูเมืองเกษตรวิสัย ขุดล้อมรอบบริเวณเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหนึ่งชั้น กว้างยาวประมาณ 970 x 1300 เมตร บริเวณมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือกำแพงเมือง-คูเมืองขุดยื่นออกไปทางด้านทิศตะวันตก แตกต่างจากมุมเมืองด้านอื่น ๆ คูเมืองบางส่วนขุดลึกถึงระดับกักเก็บน้ำ และบางส่วนเป็นลักษณะคูเมืองระบายน้ำ มีคันดินกำแพงเมืองประกบทั้งชั้นนอกและชั้นใน น้ำระบายเข้าสู่กำแพงเมือง-คูเมืองจากบริเวณร่องที่ลุ่มต่ำ ติดกำแพงเมืองบริเวณคูเมืองทางด้านทิศเหนือ มีลักษณะเป็นแอ่งรับน้ำจากบริเวณด้านทิศเหนือของเมือง ภายในแอ่งดังกล่าวปรากฏ

คู่มือดินกั้นขวางแ่งเพื่อใช้ในการกักเก็บและยกระดับน้ำลงสู่ที่ราบสำหรับทำนาและลำเสียวใหญ่
ตามลำดับ¹⁸

¹⁸ กรมธนารักษ์, การกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงเมือง-คูเมือง เมืองโบราณเกษตรวิสัย เลขที่ทะเบียน 45-5 บ้านเกษตรวิสัย ตำบลเกษตรวิสัย อำเภอกเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด กรมธนารักษ์ กระทรวงการคลัง ร่วมมือกับ โครงการวิจัยชุมชนโบราณ คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (กรุงเทพฯ : 2546), หน้า 61

ภาพที่ 4 ตำแหน่งชุมชนเกษตรวิสัย
ที่มา: ดัดแปลงจาก Google earth

1.3 ชุมชนเมืองบัว (ภาพที่ 5)

เมืองบัว ตั้งอยู่ในเขตบ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ห่างจากอำเภอเกษตรวิสัย ทางทางทิศใต้ประมาณ 5 กิโลเมตร พบหลักฐานการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว 3,200 ปีมาแล้ว โดยมีพัฒนาการต่อเนื่องมาสู่สมัยประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเขมร ราวช่วง พุทธศตวรรษที่ 16¹⁹

จากเอกสารกำหนดขอบเขตที่ดินพื้นที่กำแพงเมือง-คูเมืองของกรมธนารักษ์ได้วิเคราะห์ ลักษณะธรณีสัณฐาน รูปแบบการตั้งถิ่นฐานการจัดการน้ำสมัยโบราณไว้ดังนี้

บริเวณเมืองบัวอยู่ในพื้นที่พัฒนาทุ่งกุลาร้องไห้ ตามมติของคณะรัฐมนตรี พ.ศ.2515 เป็นบริเวณพื้นที่ราบลุ่มกว้างด้านทิศเหนือของแม่น้ำมูล เริ่มจากลำน้ำพังชู จนถึงพื้นที่ฝั่งตะวันตกของแม่น้ำชี ภูมิประเทศราบลุ่มกว้างขวาง ลักษณะเป็นท้องกระทะที่ระดับความสูงประมาณ 120-130 เมตร มีแม่น้ำมูลเป็นขอบเขตด้านทิศใต้ มีลำพลับพลาและลำเสียวผ่านพื้นที่ระบายน้ำไปทางทิศตะวันออกไปบรรจบกับแม่น้ำมูล

เมืองบัวมีสภาพเป็นพื้นที่ราบลุ่มที่ความสูง 120 เมตร รองรับด้วยชั้นดินมหาสารคาม ซึ่งมีชั้นดินดานสลับกับหินทราย และมีเกลือเป็นชั้นหนารองรับในระดับตื้น มีทางน้ำเสียวและลำน้ำเตาไหลผ่านที่ราบลุ่ม เมืองบัวตั้งอยู่บนเนินติดอยู่กับลำเสียว มีลำเจาไหลผ่านที่ราบโอบล้อมพื้นที่ทำนา ด้านทิศตะวันออก ระยะห่างจากเมืองบัวประมาณ 2-5 กิโลเมตร

กำแพงเมือง-คูเมืองสร้างในบริเวณกลุ่มเนิน ที่มีหลุมยุบเป็นร่องเนินเกิดจากการละลายของเกลือหิน คูเมืองขุดลึกถึงระดับกักเก็บน้ำตามแนวดินเนินและร่องน้ำ คูเมืองรอบบริเวณดินเนินขุดลึกถึงระดับกักเก็บน้ำ ซ้อนกัน 2-4 แนว มีคันดินยกระดับน้ำสลับกับคูเป็นแนวโอบล้อมคูด้านนอก กำแพงเมืองคูเมืองล้อมรอบเนินด้านทิศตะวันออก ส่วนหนองส้มโองและเนินรอบข้างอยู่นอกเขตเมือง คลุมพื้นที่เป็นแนวโค้งคล้ายรูปเกือบมาขนาดกว้าง 1350 x 1650 เมตร เป็นรูปแบบเมืองซ้อน

¹⁹ สุภัญญา เบนินิต, แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ใน รวบบทความวิชาการ การประชุมจัดทำแผนแม่บทโบราณคดีทุ่งกุลาร้องไห้ ระหว่างวันที่ 13-14 มีนาคม 2546 ณ ห้องประชุม พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติร้อยเอ็ด สำนักศิลปากรที่ 11 อุบลราชธานี, (กรุงเทพฯ : 2546), หน้า 117-129

แบ่งพื้นที่เมืองออกเป็นสองส่วน ส่วนแรกสร้างขึ้นก่อนเป็นรูปวงรี และภายหลังขยายส่วนด้านทิศตะวันตกตามร่องเนินผ่านหนองส้มโฮง

จากภาพถ่ายทางอากาศ มีลำเหมือง (คลอง) นำน้ำจากลำเสียวเข้าสู่คูเมืองด้านทิศเหนือ และมีฝายกั้นลำเสียวตามแนวที่ใช้เป็นถนนข้ามลำเสียว รวมทั้งลำเหมืองสองแนว นำน้ำจากพื้นที่ด้านตะวันตกของเมืองบัว ผ่านเข้าคูเมืองด้านตะวันตก แล้วระบายน้ำออกตามลำเหมืองที่ยังคงมีหลักฐานให้เห็นทางด้านทิศใต้ กระจายน้ำออกสู่นารอบด้านและผ่านไปยังเมืองโบราณอื่น ๆ ทั้งทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตก ร่องรอยหลักฐานฝายและลำเหมือง โดยสัมพันธ์กับกำแพงเมือง-คูเมือง ล้อมรอบเมืองบัวรวมถึงฝายที่ปิดกั้นลำเสียว เป็นหลักฐานยืนยันในความสำคัญของกำแพงเมือง-คูเมืองที่ล้อมรอบเมืองบัว²⁰

หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับชุมชนดังกล่าวคือ กำแพงเมือง-คูเมือง อันเป็นร่องรอยการตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ที่กระจายตัวอยู่บริเวณริมลำน้ำเสียวอันเป็นลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล จะเห็นได้ว่าชุมชนโบราณที่กล่าวมานั้นมีหลักฐานทางโบราณคดีที่ปรากฏมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังคงยึดแนวตามลำน้ำนี้ เป็นการพิสูจน์ว่าลำน้ำเสียวมีความเหมาะสมในการตั้งถิ่นฐานอย่างแท้จริง นอกจากนี้แล้วลักษณะทางภูมิศาสตร์อันเป็นพื้นที่ลุ่มเหมาะแก่การทำนา และพบหลักฐานการสร้างคูน้ำและกำแพงเมือง ทำให้เชื่อว่าชุมชนต่าง ๆ เหล่านี้มีระบบการจัดการน้ำที่เหมาะสม แม้ว่าในปัจจุบันเมืองโบราณเหล่านี้จะถูกรบกวนจากเมืองใหม่หรือถนนที่สร้างทับซ้อน แต่ก็ยังพอมีร่องรอยปรากฏให้เห็นอยู่บางส่วน

²⁰ กรมธนารักษ์, การกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงเมืองคูบัว เมืองคูบัว เลขทะเบียน 45-13 บ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด กระทรวงการคลัง ร่วมมือกับ สำนักบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยศิลปากร (กรุงเทพฯ : 2553), หน้า 25

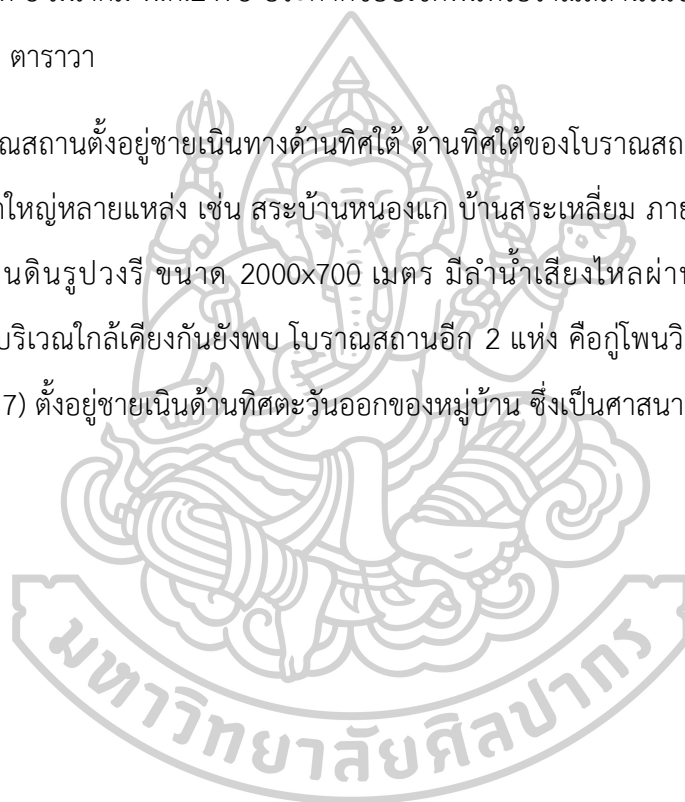
ภาพที่ 5 ตำแหน่งชุมชนเมืองบัว
ที่มา: ดัดแปลงจาก Google earth

จากชุมชนโบราณทั้ง 3 แห่งที่ยกตัวอย่างมาจะเห็นได้ว่าบริเวณใกล้กับชุมชนจะมีศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรอยู่ เป็นการตอกย้ำว่าชุมชนโบราณก่อนประวัติศาสตร์เหล่านี้ได้มีพัฒนาการและรับเอาวัฒนธรรมเขมรเข้ามาและได้นำมาปรับใช้กับชุมชน

2.2 ปราสาทกู่กาสิงห์โดยสังเขป

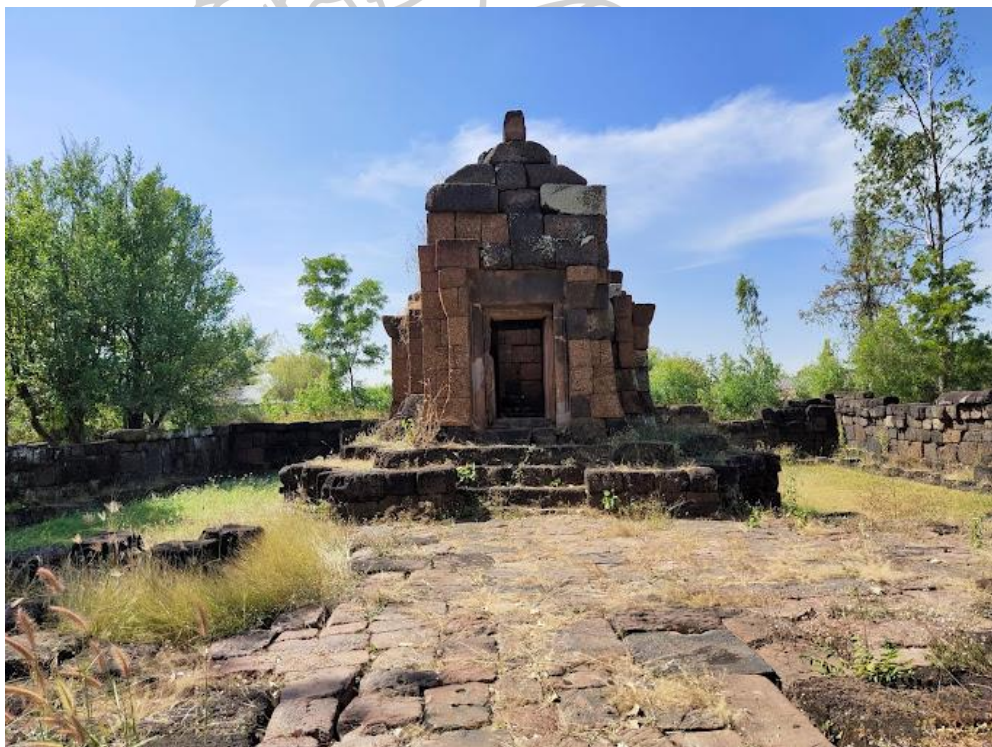
ปราสาทกู่กาสิงห์ ตั้งอยู่ภายในวัดบูรพากู่กาสิงห์ บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลเกษตรวิสัย อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด ประกาศเป็นโบราณสถานในราชกิจจานุเบกษา เล่มที่ 52 ตอนที่ 75 วันที่ 8 มีนาคม พ.ศ.2478 ประกาศขอบเขตพื้นที่โบราณสถานในปี พ.ศ.2541 พื้นที่ 12 ไร่ 2 งาน 30.56 ตารางวา

โบราณสถานตั้งอยู่ชายเนินทางด้านทิศใต้ ด้านทิศใต้ของโบราณสถานมีร่องรอยของสระน้ำสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่หลายแหล่ง เช่น สระบ้านหนองแก บ้านสระเหลี่ยม ภายในหมู่บ้านยังคงปรากฏในหลักฐานเนินดินรูปวงรี ขนาด 2000x700 เมตร มีลำน้ำเสียงไหลผ่านทางด้านทิศตะวันตก นอกจากนี้ในบริเวณใกล้เคียงกันยังพบ โบราณสถานอีก 2 แห่ง คือ กู่โพนวิท (ภาพที่ 6) และ กู่โพนระฆัง (ภาพที่ 7) ตั้งอยู่ชายเนินด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 6 กุโพนวิท

ภาพที่ 7 กุโพนระฆัง

2.2.1 แผนผัง

แผนผังของปราสาทกู่กาสิงห์เป็นไปตามระเบียบของศาสนสถานโดยทั่วไป นิยามวางตามแนวแกนทิศหลัก คือทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยใช้แนวทิศตะวันออกเป็นด้านหน้าหรือทางเข้าของศาสนสถานเป็นสำคัญ ที่สังเกตได้ชัดเจนคือการทำโคปุระหรือประตูทางเข้าสู่ภายในซึ่งมีขนาดใหญ่และมีรายละเอียดที่ซับซ้อนมากกว่าทิศอื่น ๆ

2.2.2 ลักษณะสถาปัตยกรรม

รูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทกู่กาสิงห์เป็นปราสาทสามหลังก่อด้วยอิฐ เรียงตัวกันตามแนวทิศเหนือ-ใต้ ตั้งอยู่บนฐานศิลาแลงเดียวกัน หันหน้าไปทางทิศตะวันออก จากการขุดแต่งของกรมศิลปากร ให้ข้อมูลว่าปราสาททั้งสามหลัง ตั้งอยู่แยกจากกัน โดยไม่มีทางเดินเชื่อมต่อกัน²¹ อย่างไรก็ตามปราสาทประธานองค์กลางมีอันตราละหรือฉนวนทางเดินที่เชื่อมต่อไปยังมณฑปที่มีลักษณะเป็นซุ้มจัตุรมุข นอกจากนี้ด้านหน้ายังมีบรรณาลัยหรือที่เก็บคัมภีร์ทางศาสนาอีก 2 หลังก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาบทางเข้าในแนวทิศเหนือและทิศใต้ สิ่งก่อสร้างทั้งหมดอยู่ในกำแพงแก้ว ซึ่งแต่ละด้านจะมีโคปุระเป็นรูปกากบาททั้ง 4 ด้าน แต่โคปุระด้านทิศตะวันออกจะมีลักษณะที่พิเศษกว่าทิศอื่น ๆ กล่าวคือนอกจากจะมีประตูหลักแล้วยังมีประตูขนาดเล็กที่ปีกทั้งสองข้างอีกด้วย รวมแล้วเป็นสามประตู ด้านนอกยังคงปรากฏให้เห็นร่องรอยของคูน้ำรูปตัวยู ล้อมรอบโดยเว้าด้านทิศตะวันออกไว้เป็นทางเข้าทางออก

2.3 การศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับปราสาทกู่กาสิงห์

การศึกษาที่ผ่านมาจะเห็นได้ว่าปราสาทกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด มีผู้สนใจศึกษาอยู่บ้าง หากแต่มีเพียงการสำรวจเบื้องต้น การศึกษาเรื่องของลวดลายที่ปรากฏภายในปราสาท และการกำหนดอายุอย่างคร่าว ๆ เท่านั้น ทำให้ความรู้เกี่ยวกับปราสาทกู่กาสิงห์ยังไม่มี ความชัดเจนในหลาย ๆ ด้าน อย่างไรก็ตาม จากการประมวลการศึกษาทางวิชาการที่ผ่านมาของปราสาทกู่กาสิงห์ พบว่ามีการศึกษาที่เกี่ยวข้องดังนี้

²¹ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะลพบุรี, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547), หน้า 18

2.3.1 การสำรวจของ พันตรี ลูเน็ต เดอ ลาฌองกิแยร์ (Lunet de la Jonquière)

บันทึกการสำรวจโบราณสถานวัตถุแห่งกัมพูชาเล่มที่ 2 ของลูเน็ต เดอ ลาฌองกิแยร์ ค.ศ.1907 (พ.ศ.2450) ทั้งในประเทศกัมพูชาและเดินทางเข้ามาสำรวจในประเทศไทยด้วย ได้กล่าวถึงปราสาทกู่กาสิงห์ไว้ว่า ปราสาทประธานนั้นปกคลุมไปด้วยต้นไม้ไม่สามารถเข้าถึงได้ แต่ก็ยังสามารถมองเห็นกลุ่มประติมากรรมได้ แต่ก็มีได้บอกว่าเป็นประติมากรรมใด²² เป็นการสำรวจที่ไม่ได้มีการวิเคราะห์ข้อมูล

2.3.2 กรมศิลปากร

โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503–2504 ได้ระบุถึงลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทกู่กาสิงห์และหลักฐานที่พบว่าเป็นปราสาทที่ก่อด้วยอิฐ 3 หลัง เรียงตัวในแนวทิศเหนือใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก และจากการขุดแต่งพบว่า ปราสาททั้งสามหลังตั้งอยู่แยกกัน โดยไม่มีฉนวนเชื่อมต่อกัน มีเพียงปราสาทประธานหลังกลางที่มีฉนวนเชื่อมต่อไปยังมณฑปที่มีลักษณะเป็นจัตุรมุข และด้านหน้าปราสาทยังมีบรรณาลัยอีก 2 หลัง ก่อเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาบทางเข้าในทิศเหนือใต้ สิ่งก่อสร้างทั้งหมดอยู่ในกำแพงแก้ว นอกจากนี้ยังระบุอีกว่าพบประติมากรรมพระวิษณุ 4 กร²³ อีกด้วย แต่ไม่มีการวิเคราะห์ข้อมูล มีเพียงการสำรวจและการขุดแต่ง

ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี ที่ทำการสำรวจเมื่อปี พ.ศ. 2539 ระบุถึงหลักฐานของทับหลังบริเวณมณฑปด้านทิศตะวันออกของปราสาทหลังกลางสลักภาพบุคคลนั่งอยู่ในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาล ประชุมมณฑปด้านทิศใต้สลักภาพบุคคลนั่งอยู่ในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาล ซึ่งหน้ากาลเอามือมาจับท่อนพวงมาลัย ทับหลังที่ปราสาทประธานด้านทิศตะวันออกสลักภาพ

²² Lajonquiere, *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge Tome II*.p.117

²³ กรมศิลปากร, โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 – 2504 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2505). หน้า 39-40

พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาล²⁴ ซึ่งไม่มีการวิเคราะห์หลักฐานใด ๆ เนื่องจากเป็นเพียงรายงานการสำรวจเท่านั้น

2.3.3 ศิลปะสมัยลพบุรีของ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล

ก่อนที่จะเกิดเป็นหนังสือศิลปะสมัยลพบุรี แต่เดิมนั้นเป็นบทความซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของหนังสือที่จัดพิมพ์ เพื่อเผยแพร่เป็นความรู้และเป็นที่ระลึกในงานเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ในการเรียงบทความเล่มนี้ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลได้ใช้หนังสือเรื่องประเทศกัมพูชา ของ Jean Boisselier และหนังสือเรื่องโครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502 และโครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503-2504 ของนายมานิต วัลลิโภดม เป็นหลัก ภายในหนังสือระบุว่า ปราสาททูกกาสิงห์ถูกจัดให้เป็นสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้น ในช่วง พ.ศ.1600-1650 หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ได้ให้ข้อสังเกตว่าสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นในช่วงเวลานี้นั้น ทับหลังจะมีลักษณะเป็นลายหน้ากาลหรือเกียรติมุขกำลังเคี้ยวขบพวงมาลัย โดยสลักอยู่กลางทับหลัง แต่อยู่ในตำแหน่งที่ค่อนข้างมาด้านล่าง หน้ากาลนี้มีริมฝีปากกลางและแลบลิ้นออกมาเป็นสามเหลี่ยม เหนือหน้ากาลจะมีเทวดาทรงหน้ากาลเป็นพาหนะ หรือทรงพาหนะอื่นอยู่เหนือหน้ากาลอีกต่อหนึ่ง ลายท่อนพวงมาลัยออกจากปากทั้งสองด้าน นอกจากนี้ยังมีลายสลักเป็นรักร้อย ทั้งยังมีเสาอิงประตู เป็นต้น

ภายในได้อธิบายรูปแบบลักษณะให้อธิบายถึงปราสาททูกกาสิงห์ที่ตั้งนี้ สสำรวจพบว่าปราสาทมีปรางค์ 3 ยอด ตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน และมีฉนวนเชื่อมติดต่อกันโดยตลอด (เมื่อมีการขุดแต่งเพื่อบูรณะภายหลังพบว่าปราสาททั้ง 3 หลัง ตั้งอยู่แยกจากกัน โดยไม่มีฉนวนเชื่อมถึงกันอย่างที่เข้าใจในทีแรก) ด้านหน้าปรางค์องค์กลางมีมุขยื่นออกไปทางด้านทิศตะวันออก มีวิหาร 2 หลังก่อด้วยแลงและหินทราย ตั้งอยู่ทางด้านริมกำแพงด้านเหนือและด้านใต้ วิหารนั้นหันหน้ามาทางทิศตะวันตก ทั้งหมดล้อมรอบด้วยกำแพงก่อด้วยแลงย่อมุม มีประตูซุ้ม 4 ทิศ ก่อด้วยหินทรายสีแดง แต่เข้าออก

²⁴ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี, หน้า 45-48

ได้เฉพาะทิศตะวันออกและตะวันตกเท่านั้น ณ ปราสาทแห่งนี้ มีข้อสังเกตว่าภาพสลักหน้ากาลบนทับหลังมีพื้นที่ยาวกว่าปกติ ต่างจากทับหลังปราสาทแห่งอื่น ๆ²⁵

2.3.4 การศึกษาลวดลายสลักหินที่ปรากฏในกู่กาสิงห์ ของคัตนางค์ รองหานาม

การศึกษาลวดลายสลักหินที่ปรากฏในกู่กาสิงห์ มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษารูปแบบของลวดลายและความสัมพันธ์ของการตกแต่งที่ปรากฏบนปราสาทกู่กาสิงห์ ในพ.ศ.2543

จากการศึกษาพบว่าปราสาทแห่งนี้มีการใช้วัสดุหลายอย่างคือ ศิลาแลง หินทราย และอิฐ ทำให้การสลักลวดลายนั้นมีความสอดคล้องกับวัสดุ กล่าวคือ ส่วนฐานที่ใช้ศิลาแลงก่อสร้างขึ้นเป็นฐานบัวที่บิดันเพื่อให้น้ำหนักและมีความคงทนถาวร ถัดขึ้นมาเป็นบัวเชิงฐานของปราสาทจะมีการสลักลวดลายด้วยลายดอก ลายกาบ จนไปถึงส่วนของโครงสร้างปราสาทที่เป็นหินทราย ลวดลายที่พบส่วนมากจะสลักขึ้นบริเวณที่เป็นหินทรายเนื่องจากมีความละเอียดและคงทนมากกว่า

การแกะสลักลวดลายที่นำมาศึกษาคือ หม้อน้ำอมฤตยอดปราสาท บราลี เครื่องยอดและทับหลัง ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวสรุปไว้ว่าลวดลายที่ปรากฏนั้นเกี่ยวกับความเชื่อที่หลากหลายทางศาสนาพราหมณ์ และความรู้สึกรู้สึกทางด้านการจัดการความงาม รูปแบบของลายสลักนำมาจากบุคคล สัตว์ ส่วนต่าง ๆ ของพันธุ์พืช และสิ่งทีบุคคลสร้างขึ้นตามแต่จินตนาการ และเกิดความสอดคล้องประสานกันกับโครงสร้างทางสถาปัตยกรรม นอกจากนี้ผู้วิจัยยังให้ความเห็นทางสุนทรียศาสตร์ว่าลวดลายที่ปรากฏบนปราสาทนั้น ให้ความรู้สึกรองรับที่มั่นคง ในลวดบัวที่ขยายไปในทางแนวระนาบ ส่วนเรือนธาตุให้ความรู้สึกรู้สึกว่าแสดงทิศทางปกติเรียบง่ายในแนวตั้ง ซึ่งเป็นส่วนที่สัมพันธ์กับพฤติกรรมของมนุษย์ ส่วนยอดอันเป็นเบื้องสูงอันแสดงให้เห็นว่าเป็นที่สถิตของเทพในความเชื่อทางศาสนา ซึ่งเห็นได้จากการแกะสลักยอดให้มีรัศมียอดแหลมขึ้นสู่เบื้องสูง

2.3.5 ชื่ออันสำคัญฉะนี้ กู่กาสิงห์ กูโพนวิจ กูโพนระฆัง โดยเพ็ญศรี รัตนถาวร

กระจายตัวของปราสาทในภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภายในจังหวัดร้อยเอ็ด เป็นตัวบ่งบอกของร่องรอยวัฒนธรรมกลุ่มชนในพื้นที่ท้องถิ่น เกี่ยวกับศาสนา ความเชื่อ และประเพณี จนตกทอดลงมารุ่นสู่รุ่นจนถึงปัจจุบัน อย่างไรก็ตามการสืบทอดมานั้นย่อมทำให้เกิดการไขว่เขวทางภาษาอันนำมาสู่ความเข้าใจผิดของที่มาหรือตำนานที่แท้จริง

²⁵ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะลพบุรี., หน้า 18

เพ็ญศรีเชื่อว่า ชื่อปราสาทกู่กาสิงห์นั้น เขียนถูกต้องตามความหมายของภาษาถิ่นอีสาน แต่เดิมมีความเชื่อว่าที่ชื่อปราสาทกู่กาสิงห์นั้น เนื่องมาจากพื้นที่บริเวณนี้เป็นป่าอย่างสูงและกว้างใหญ่ มีนกอย่าง อีกา แร้ง เหยี่ยว มาอาศัยอยู่มาก กู่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่ากู่กาสิงห์ แต่เมื่อเข้ามาศึกษาควบคู่ไปกับตัวสถาปัตยกรรม พบว่าทับหลังของปราสาทหลังนี้ เป็นทับหลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ เหยียบอยู่เหนือหน้ากาลายท่อนพวงมาลัย ซึ่งหน้ากาลนั้นสลักหน้าถ่มึงทิ้ง ปากแสดยะ ทำให้คนท้องถิ่นมองเป็นสิ่งโต²⁶

2.3.6 สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง โดย วรรณวิภา สุนต์ตา

สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17: ลำดับการสืบเนื่อง ผู้ศึกษาเชื่อว่าในช่วงเวลาดังกล่าวเขมรมีบทบาทสำคัญในการสร้างบ้านเมืองและศาสนสถานขึ้นเป็นจำนวนมาก และสถาปัตยกรรมมีการพัฒนาที่สอดคล้องระหว่างองค์ประกอบสถาปัตยกรรมกับงานประดับ โดยเฉพาะการปรับปรุงสัดส่วนและแผนผังของปราสาทช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 17 ที่รูปแบบจะพัฒนาขึ้นจนเป็นพื้นฐานสำคัญในสมัยนครวัดและบายน โดยมีประเด็นในเรื่องการปรับสัดส่วนของแผนผัง การเพิ่มความสูงของปราสาท การขยายสัดส่วนของมุข และการเปลี่ยนงานประดับจากปราสาทจำลองเป็นนาคปึก โดยเชื่อมโยงเปรียบเทียบกับสถาปัตยกรรมเขมรในประเทศกัมพูชาด้วย ปราสาทที่นำมาศึกษาจะแบ่งเป็นสองประเภทคือ ปราสาทประธานเชื่อมต่อด้วยมณฑป และปราสาทสามหลังที่อยู่บนฐานไฟที่เดียวกัน²⁷

งานวิจัยชิ้นที่ตั้งประเด็นศึกษาสถาปัตยกรรมเขมรในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 จากพัฒนาการของแผนผังและสัดส่วนทางสถาปัตยกรรมของกลุ่มปราสาทประธาน ซึ่งมีการพัฒนาการต่อเนื่องมาจากเมืองพระนคร นอกจากนี้ยังคงนำองค์ประกอบสถาปัตยกรรม เช่น การประดับชั้นซ้อนซึ่งส่งผลต่อรูปร่างและสัดส่วนของปราสาทมา ลวดลายประดับอย่างทับหลัง และหน้าบันมาวิเคราะห์เพิ่มเติมด้วย

จากการศึกษาพบว่าปราสาทมีการขยายขนาดของเรือนธาตุปราสาทประธานและมีการปรับเปลี่ยนแผนผังให้เป็นเพิ่มมุม ทำให้ส่วนยอดของปราสาทมีการใช้นาคปึกแทนปราสาท

²⁶ เพ็ญศรี รัตนถาวร, "ชื่อนั้นสำคัญฉะนี้ กู่กาสิงห์ ภูพานวิจ ภูพานระฆัง," ศิลปวัฒนธรรม 29, no. 12 (ตุลาคม 2551), หน้า 41-43

²⁷ วรรณวิภา สุนต์ตา, "สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการสืบเนื่อง."

หรืออาคารจำลองรวมถึง मुख ของปราสาทที่มีขนาดกว้างขึ้นจนมีขนาดเกือบเท่ากับเรือนธาตุ โดยลักษณะเหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 สมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ช่วงเวลานี้เอง ที่การสร้างปราสาทแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือปราสาทศูนย์กลางขนาดใหญ่ เช่น ปราสาทพระวิหาร ปราสาทพนมวัน ปราสาทพนมรุ้ง และกลุ่มปราสาทชุมชนขนาดเล็ก เช่น กู่กาสิงห์ กู่สวนแตง ปรางูรูปแบบศิลปะที่แตกต่างไปจากแบบแผนของปราสาทในเมืองพระนคร แต่งานช่างก็ยังคงสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของผู้ปกครองในท้องถิ่นอันเป็นเครือญาติหรือข้าราชการชั้นสูงในราชสำนัก

2.3.7 คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย ของปวิณา เพ็ชรล้วน

ศึกษาเรื่องคติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย มุ่งเน้นศึกษาคติการสร้าง โดยเน้นการวิเคราะห์ข้อมูลจากการรวบรวมหลักฐานเอกสารและข้อมูลจากการสำรวจภาคสนาม และนำกลุ่มปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชามาใช้เปรียบเทียบ การศึกษาในครั้งนี้ได้ใช้หลักฐานทางโบราณคดีที่พบ เช่น ประติมากรรม ทับหลัง และจารึกจากเอกสารหลักฐาน ซึ่งการรวบรวมหลักฐานทางโบราณคดีที่พบจะใช้หนังสือนำชมโบราณสถานในประเทศกัมพูชา และการศึกษาที่ผ่านมาของนักวิชาการชาวไทยและชาวต่างชาติ เช่น หม่อมเจ้าสุภัทราวดี ดิศกุล ยอร์ช เซเดส์ ลูเนต์ เดอ ลามองกิแอร์ เพื่อนำมาวิเคราะห์ถึงคติการสร้างปราสาทขอมในประเทศไทย ส่วนในประเทศไทยนั้นจะเน้นการสำรวจภาคสนาม และข้อมูลจากการบูรณะปราสาทต่าง ๆ เป็นหลัก หลังจากนั้นจะนำข้อมูลมาจำแนกและใช้วิธีการศึกษาเปรียบเทียบเป็นหลัก (Typology) อายุสมัย ช่วงเวลา และคติการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังในประเทศไทยกับประเทศกัมพูชา จากนั้นก็วิเคราะห์มูลเหตุของการเข้ามามีอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรจากประเทศกัมพูชามาสู่บริเวณภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย โดยใช้จารึกมาช่วยเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังระหว่างไทยกับกัมพูชา

การศึกษานี้มุ่งเน้นศึกษาคติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย จากทั้งหมด 31 หลัง สรุปผลการศึกษาจะแบ่งผลเป็นช่วงเวลาในการสร้างได้ 4 ช่วงเวลา ดังนี้

- ช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 พบว่ามีการสร้างปราสาทเพียง 2 แห่ง ที่สามารถวิเคราะห์คติการสร้างได้ ซึ่งคือปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา สร้างขึ้นเนื่องในคติตรีมูรติ และกู่บ้านปราสาทที่สร้างขึ้นเนื่องในคติไศวนิกาย

- ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 พบการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังมากที่สุด 12 แห่ง แต่มีเพียง 2 แห่งคือปราสาทใบแบก จังหวัดบุรีรัมย์ และปราสาททูกาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด เท่านั้นที่หลักฐานมากพอที่จะสามารถระบุได้ว่าสร้างขึ้นเนื่องในคติการสร้างแบบไต ซึ่งปราสาทใบแบกสร้างขึ้นเนื่องในคติตรีมูรติ และปราสาททูกาสิงห์สร้างขึ้นในคติไศวนิกาย

- ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 พบว่ามีการสร้างกลุ่มปราสาทขอมทั้งหมด 6 แห่ง แต่ข้อมูลมีไม่เพียงพอต่อการวิเคราะห์คติการสร้าง

- ช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 มีเพียงปราสาทกู่บ้านแดง อำเภอลำปำ จังหวัดมหาสารคามเท่านั้นที่มีข้อมูลเพียงพอต่อการวิเคราะห์ และพบว่าสร้างขึ้นในคติพุทธศาสนาหายาน จากทั้งหมด 3 แห่ง

จากการศึกษาของปวิณนา พบว่าการศึกษาเกี่ยวกับปราสาททูกาสิงห์ มีการอธิบายลักษณะทางสถาปัตยกรรม คติการสร้างและการกำหนดอายุไว้โดยใช้ทับหลังที่พบ ซึ่งมีรูปแบบศิลปะตรงกับสมัยบาปวน จึงกำหนดอายุของปราสาททูกาสิงห์ไว้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 และจากหลักฐานการพบโคนนทิหันหน้าเข้าปราสาทประธาน และเชื่อว่ามีศิวิลิ่งค์เคยประดิษฐานอยู่ที่ฐานประติมากรรม แสดงให้เห็นว่าปราสาททูกาสิงห์เป็นปราสาทขอมสามหลัง ที่สร้างขึ้นเนื่องในคติไศวนิกาย²⁸

ปัญหาของการศึกษาที่ผ่านมาแล้วยังคงมีข้อบกพร่องบางประการ ไม่ได้ให้ข้อมูลที่ชัดเจนและการวิเคราะห์อย่างละเอียด เช่น คติการสร้างของปราสาท หลักฐานที่พบจากการดำเนินงานทางโบราณคดี หรือแม้กระทั่งพื้นที่ตั้งของปราสาทที่มีความสำคัญอย่างไร เนื่องจากพบศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรบริเวณใกล้เคียงในรัศมีไม่เกิน 1 กิโลเมตรอีกจำนวน 2 แห่ง ทำให้ต้องมีการศึกษาเพิ่มเติมในบริบทต่าง ๆ รวมถึงการพิสูจน์และกำหนดอายุของโบราณสถานแห่งนี้ ย่อมต้องพิจารณาจากหลักฐานหลาย ๆ ด้าน เหตุเพราะงานช่างเป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่กับความนิยมในแต่ละยุคสมัย ทำให้หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับปราสาททูกาสิงห์จึงควรนำมาศึกษา และได้รับการพิจารณาวิเคราะห์อย่างละเอียดอีกครั้ง

²⁸ ปวิณนา เพ็ชรล้วน, "คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย" (ปริญญาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555). หน้า

บทที่ 3

ประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่างของไทยเป็นเขตแดนที่ติดต่อกับประเทศกัมพูชา มีเทือกเขาพนมดงรักเป็นแนวกั้น แต่ยังคงมีช่องทางการติดต่อไปมาระหว่างกัน จึงทำให้พื้นที่บริเวณนี้ พบศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร รวมถึงปราสาทกู่กาสิงห์ ขณะเดียวกันก็ได้รับเอาความเชื่อ ศาสนา งานศิลปะ สถาปัตยกรรมต่าง ๆ กระแสวัฒนธรรมที่เลื่อนไหลเข้ามา ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในพื้นที่ โดยสถาปัตยกรรมเขมรที่ถูกสร้างขึ้นในพื้นที่ประเทศไทยนั้นมีความห่างไกลจากเมืองหลวง ทำให้รูปแบบศิลปะหรือสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นบางประการนั้นล่าช้าหรือตกค้างอยู่ในพื้นที่ อย่างไรก็ตาม เพื่อทำความเข้าใจก่อนที่จะกล่าวถึงปราสาทกู่กาสิงห์ จำเป็นต้องกล่าวถึงประวัติศาสตร์และความสัมพันธ์ระหว่างเขมรกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ รวมถึงประวัติการใช้พื้นที่ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบัน

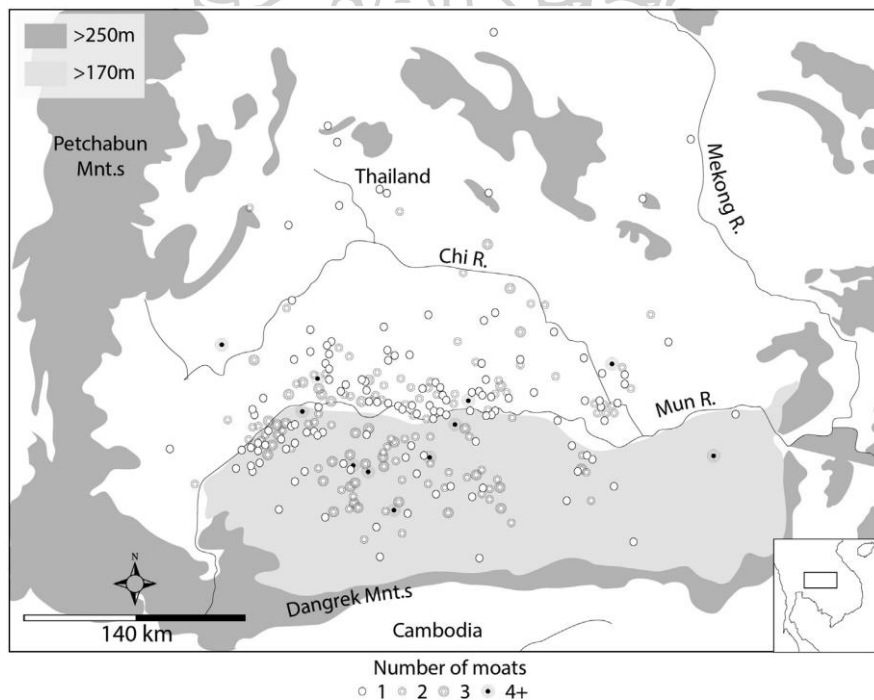
3.1 ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเขมรโบราณกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย

ในอดีตชุมชนที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการติดต่อกับศูนย์กลางอาณาจักรเขมรหรือดินแดนในประเทศกัมพูชาในปัจจุบัน ผ่านเส้นทางตามแนวช่องเขาของเทือกเขาพนมดงรัก ซึ่งแบ่งแยกภูมิภาคที่ราบสูงและที่ราบต่ำทั้งสองออกจากกัน โดยมีพื้นที่ติดต่อกันในเขตจังหวัดสระแก้ว บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี อารยธรรมเขมรในดินแดนไทยปรากฏหลักฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครในราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นยุคแรกเริ่มของการแลกเปลี่ยนและรับของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงร่วมกับวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง

การรับและแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรม การค้า ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานชุมชนหนาแน่น ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา เป็นผลให้เกิดชุมชนที่มีขนาดใหญ่อย่างเมืองพิมายและพนมรุ้ง ซึ่งเป็นเมืองที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่งในระดับภูมิภาค ชุมชนที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 เกิดจากเส้นทางที่ใช้ติดต่อกับเมืองพระนครบริเวณจังหวัดปราจีนบุรี-สระแก้ว และทางจังหวัดสุรินทร์-ศรีสะเกษ ผ่านแนวเทือกเขาพนมดงรักและกระจายเข้ามาสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปสู่

ชุมชนเดิมที่เป็นวัฒนธรรมทวารวดี และบางส่วนก็ได้จัดตั้งเป็นชุมชนใหม่ รูปแบบชุมชนเหล่านี้ มักมีการวางแผนผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมและมีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ภายในเมืองมีสระน้ำและศาสนสถาน ตั้งอยู่บริเวณใจกลางเมือง สำหรับชุมชนขนาดใหญ่มักพบบารายในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นการผสมผสานแนวความคิดของการสร้างศูนย์กลางจักรวาลทางศาสนาควบคู่ไปกับการใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค²⁹

ชุมชนโบราณบริเวณลุ่มน้ำชี-มูลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นแหล่งอารยธรรมที่มีการรับวัฒนธรรมจากทวารวดีและเขมรอย่างต่อเนื่อง และขยายตัวไปทิศตะวันตกจากจังหวัดอุบลราชธานี ร้อยเอ็ด โยธาธรและมหาสารคามไปยังจังหวัดนครราชสีมา โดยพบการตั้งถิ่นฐานแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์และแร่เหล็กจำนวนมาก ชุมชนโบราณที่กล่าวถึงจะมีลักษณะเป็นเมืองที่มีคูน้ำล้อมรอบ คูน้ำที่ล้อมจะมีตั้งแต่ 1 -4 ชั้น (ภาพที่ 8)

ภาพที่ 8 ตำแหน่งชุมชนโบราณบริเวณลุ่มน้ำชี – ลุ่มน้ำมูล

²⁹ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ., หน้า 67

ที่มา: O'Reilly, Scott, G., Moated sites of the Iron Age in the Mun River Valley, Thailand: New discoveries using Google Earth (2015) [Online]. accessed 6 March 2023. Available from <http://dx.doi.org/10.1016/j.ara.2015.06.001>

การขยายตัวของชุมชนทวารวดีเดิม พบหลักฐานที่ชุมชนบริเวณเมืองโบราณเสมา อำเภอนีนสูง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งได้รับการแพร่มาจากกลุ่มแม่ น้ำลพบุรี แม่น้ำป่าสักผ่านเมืองลพบุรี เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และเมืองโบราณในอำเภอกุฉีชุม จังหวัดชัยภูมิ³⁰ ในขณะที่เมืองพิมายและชุมชนโดยรอบก็ได้สะสมความเจริญตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานในพื้นที่บริเวณนั้น ภายหลังชุมชนก็ได้ปรับตัวรับวัฒนธรรมเขมรและเริ่มมีการสร้างศาสนสถานอย่างปราสาทโนนกู่ และปราสาทเมืองแขกขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 ใกล้กับเมืองเสมา การขยายชุมชนนี้ทำให้เกิดการติดต่อระหว่างเมืองพิมาย เมืองรัตนปุระ ซึ่งเป็นที่ตั้งปราสาทพนมวัน หรือชุมชนที่ห่างไกลออกไปอย่างเมืองลพบุรีหรือเมืองลพบุรี ซึ่งสอดคล้องกับการสร้างปราสาทอิฐในชุมชนอย่างปรากฏแขก³¹ และกลุ่มปราสาทหลังเดิมบริเวณปราสาทพนมวัน³² ซึ่งพบหลักฐานจารึกพุทธศตวรรษที่ 15 ในสมัยพระเจ้ายโศรธรรมัน³³

บริเวณโดยรอบเมืองพิมายยังมีศาสนสถานประจำชุมชนขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วไป ซึ่งในปัจจุบันเสื่อมสภาพลงมากแล้ว แต่ยังคงเหลือหลักฐานศิลปกรรมและงานประดับบางส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของชุมชนในบริเวณนี้ และยังคงขยายชุมชนไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ในแถบอำเภอบึงสามพัน-โชคชัย-ครบุรี ความสัมพันธ์กับกลุ่มศาสนสถานในอำเภอบึงสามพัน-บ้านกรวด-ประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ที่มีปราสาทเมืองต่ำและปราสาทพนมรุ้งเป็นศูนย์กลาง

ในทางภูมิศาสตร์ชุมชนเหล่านี้ยังเชื่อมโยงกับชุมชนในเขตอำเภอดาพระยาจังหวัดสระแก้ว และจังหวัดปราจีนบุรีทางภาคตะวันออก ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณศรีมโหสถ ปราสาทเขาน้อย

³⁰ นันทวรรณ ภูสว่าง, พลิกปูมแผ่นดินไทย (เชียงใหม่ โรงพิมพ์มิ่งเมือง 2540). น.134-136.

³¹ สฤกษ์ดี พงศ์ ขุนทรง, “ ปรากฏแขกเมืองลพบุรี ปราสาทแบบขอมที่เก่าที่สุดในภาคกลางของประเทศไทย,” *เมืองโบราณ* 32, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549) : 103

³² พงศ์อินทร์ บรรทม, ปราสาทพนมวัน (กรุงเทพฯ: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9 นครราชสีมา, 2543)., น.16-17

³³ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ, "จารึกปราสาทหินพนมวัน," in *ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย*, ed. พิริยะ ไกรฤกษ์ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์, 2520)., น.6-10

ปราสาทสตึกก็อกกรม โดยมีเส้นทางผ่านช่องเขาสะแกราชและช่องเขาตะโกในจังหวัดบุรีรัมย์ เพื่อเข้าสู่ชุมชนชายฝั่งทะเลตะวันออก³⁴ เป็นเส้นทางที่อารยธรรมเขมรในระยะแรกแพร่เข้ามาสู่ภูมิภาค³⁵

การกระจายตัวของชุมชนวัฒนธรรมเขมรได้เคลื่อนเข้าสู่พื้นที่ตอนบนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงเวลาเดียวกันกับที่อิทธิพลจากศูนย์กลางอาณาจักรเขมรสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 มีบทบาทสำคัญในภูมิภาคนี้ และมีศาสนสถานสำคัญที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวด้วยเช่นเดียวกัน ได้แก่ ปราสาทพระวิหาร ปราสาทตาเมือนธม และปราสาทสตึกก็อกกรม ศาสนสถานเหล่านี้สร้างขึ้นในแถบเทือกเขาพนมดงรัก โดยเฉพาะปราสาทพระวิหารซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาและมีความสำคัญต่อชุมชนโดยรอบ แนวคิดการสร้างศาสนบรรพตสืบทอดมาในวัฒนธรรมเขมรตั้งแต่สมัยแรกสร้างเมืองพระนครและด้วยเงื่อนไขของภูมิประเทศที่เป็นที่ราบสูงต่อเนื่องจากเทือกเขา ส่งผลให้ชุมชนในภูมิภาคนี้ให้ความสำคัญกับการสถาปนาศาสนสถานบนยอดเขาควบคู่ไปกับการสร้างศาสนสถานประจำชุมชนในพื้นที่ราบ

การตั้งชุมชนใหม่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นตามเส้นทางโบราณเชื่อมต่อระหว่างเมืองพิมาย ผ่านจังหวัดบุรีรัมย์ในเขตอำเภอหนองหงส์ อำเภอนางรองและอำเภอประโคนชัย และที่จังหวัดสุรินทร์บริเวณปราสาทตาเมือนธมเพื่อเข้าสู่เมืองพระนคร อีกทั้งยังได้พบศาสนสถานขนาดเล็กจำนวนมากและบางแห่งเป็นชุมชนผลิตเครื่องถ้วยแบบเขมรซึ่งตั้งอยู่ตามเส้นทางดังกล่าว³⁶

การขยายตัวของชุมชนตามเส้นทางโบราณทำให้เกิดการสร้างศาสนสถานกลางชุมชนซึ่งเป็นปราสาทขนาดเล็กที่ตั้งอยู่ลึกเข้าไปทางพื้นที่บริเวณตอนบนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น ได้แก่ ชุมชนปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทกู่กาสิงห์ และเชื่อมโยงกับชุมชนทางทิศเหนือของเมืองพิมายซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทกู่พราหมณ์จำศีล ปราสาทกู่สวนแตง ปราสาทกู่น้อย และปราสาทเปือยน้อยตั้งแต่ช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16

การกระจายตัวของชุมชนเริ่มเข้าสู่ตอนเหนือของภาคตะวันออกเฉียงเหนือผ่านชุมชนปราสาทเปือยน้อยและปราสาทสระกำแพงใหญ่เข้าสู่บริเวณแอ่งสกลนคร และอีกทางหนึ่ง

³⁴ สุจิตต์ วงษ์เทศ, "เมืองศรีมโหสถจังหวัดปราจีนบุรี ลุ่มน้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเล ตะวันออกในประวัติศาสตร์(สยาม)ไทย," in เอกสารพิมพ์แจกในงานทำบุญกระดูกนางลิ้นจี่ วงษ์เทศ (ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2550).

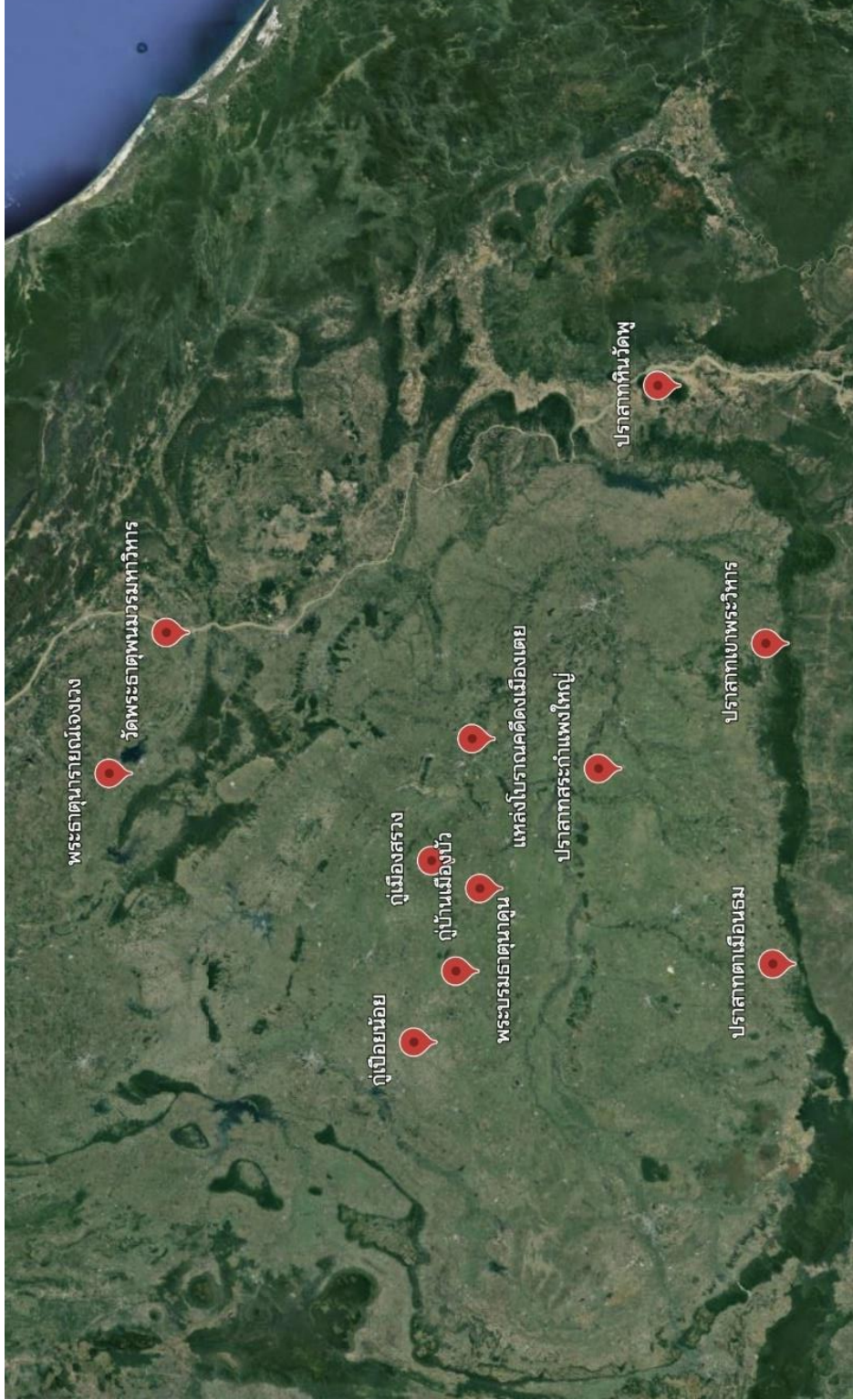
³⁵ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ., น. 305

³⁶ เรื่องเดียวกัน, น.300

เป็นการแพร่กระจายมาทางแถบลุ่มแม่น้ำโขงผ่านชุมชนซึ่งเป็นที่ตั้งของพระธาตุนม³⁷ โดยมีการสร้างศาสนสถานหนาแน่นบริเวณเมืองหนองหานหลวง ได้แก่ ปราสาทนารายณ์แจงเวง ปราสาทภูเพ็ก จังหวัดสกลนคร ชุมชนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับชุมชนตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมาจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 มันเป็นช่วงเวลาที่ศิลปกรรมเขมรแบบบายนแพร่เข้ามาพร้อมกับคติการนับถือพุทธศาสนาหายานในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พบการสร้างศาสนสถานอย่างอโรคยาศาล และธรรมศาลาจำนวนมากกระจายตัวอยู่ในชุมชนเดิม และชุมชนบางแห่งเป็นชุมชนใหม่ตามเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อภายในภูมิภาคซึ่งเป็นทั้งเส้นทางการค้าและเส้นทางการจาริกแสวงบุญ (ภาพที่ 9)

³⁷ กรกฎ บุญลพ, "ร่องรอยเขมรโบราณในแอ่งสกลนคร" (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 27 เมษายน 2548 2548).

ภาพที่ 9 เส้นทางแสดงศาสนาสถานตามเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อภายในภูมิภาค
ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

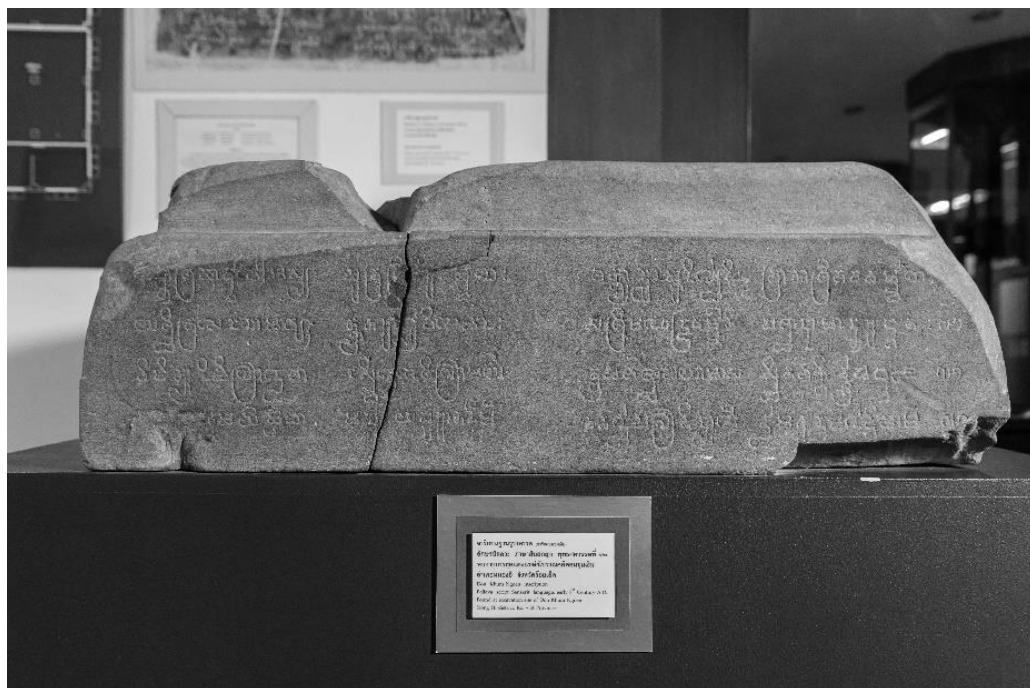
3.2 ศิลปะเขมรในประเทศไทยสมัยก่อนเมืองพระนคร

ร่องรอยของศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนครปรากฏอยู่ในแถบที่เรียกว่าปากแม่น้ำมูล ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งของอาณาจักรเจนละซึ่งเชื่อกันว่าอยู่บริเวณปากแม่น้ำมูลลงมา หลักฐานที่พบนั้นมีอายุเก่าที่สุดอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ได้แก่ จารึกของพระเจ้ามเหศวรมัน (จิตรเสน) พบจำนวน 9 หลัก จารึกหลายหลักสร้างขึ้นจากแท่นหินที่ทำขึ้นโดยเฉพาะ เช่น จารึกปากมูล จารึกปากโดมน้อย หรือบางหลักที่จารึกลงบนแท่นของฐานประติมากรรม และจารึกจำนวนหนึ่งพบอยู่ในเพิงผาล้ำ เช่น ถ้ำเปิดทอง อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ เป็นต้น³⁸ ข้อความในจารึกของพระเจ้ามเหศวรมันกล่าวถึงประวัติของพระองค์ การสร้างศิวิลิ่งไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งชัยชนะ แต่บางหลักอย่างจารึกที่ฐานประติมากรรมที่ถ้ำภูมาโน อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี ได้กล่าวถึงการสร้างโคอุสุภะ (โคนนทิพาหนะของพระศิวะ) ให้เป็นมงคลของแก่ชัยชนะของพระองค์ ในตอนท้ายของจารึก ยังมีโบราณสถานตอนชุมเงิน อำเภอหนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นโบราณสถานที่เชื่อว่ามีค่าแก่กว่าเมืองสมโบร์ไพุกุ๊ก ปราสาทสร้างจากหินทรายได้รับความเสียหายจนไม่สามารถสันนิษฐานรูปแบบดั้งเดิมได้ เบื้องหน้าปราสาทประธานมีบ่อน้ำสี่เหลี่ยม และอาคารประดิษฐานโคนนทิแยกออกมา โดยที่ฐานประดิษฐานโคนนทิพบจารึก ที่เรียกว่าจารึกพระเจ้ามเหศวรมัน (รจ. 6) (ภาพที่ 10) ทำให้ทราบว่าพระเจ้ามเหศวรมันหรือพระเจ้าจิตรเสนโปรดให้สร้างประติมากรรมนี้ขึ้น³⁹

³⁸ สายันต์ ไพเราะญจิตร et al., โบราณคดีเขื่อนปากมูล (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), หน้า 77

³⁹ ทศพร ศรีสมาน, "จารึกพระเจ้าจิตรเสน บนฐานรูปเคารพหินทรายที่พบจากแหล่งโบราณคดีตอนชุมเงิน," ศิลปากร 52, no. 3 (พฤษภาคม-มิถุนายน) (2552), หน้า. 44 - 47.

ภาพที่ 10 จารึกพระเจ้ามเหศวรมัน (ร.อ.6)

นอกจากนี้บริเวณปากแม่น้ำมูลยังมีพบโบราณสถานที่มีอายุอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 13 คือทับหลังที่มีรูปแบบศิลปะแบบไพรมิง (ราวพ.ศ. 1180-1250) ที่วัดสระแก้ว อำเภอบึงสามพัน จังหวัดอุบลราชธานี (ภาพที่ 11) ในบริเวณดังกล่าวยังพบโบราณวัตถุอื่น ๆ เช่น ฐานประติมากรรม และชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมอื่น ๆ จากการขุดตรวจทางโบราณคดีพบฐานอาคารในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่ก่อด้วยอิฐและแผ่นทองรูปดอกไม้แปดกลีบ ที่มักจะใช้บรรจุอยู่ในส่วนต่างๆ ของปราสาทเพื่อความเป็นสิริมงคล

โบราณสถานสมัยก่อนเมืองพระนครที่ยังคงสภาพให้เห็น คือที่ปราสาทภูมิโพน หรือภูมิโปน (ภาพที่ 12) ตำบลตม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ มีอายุอยู่ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 13 ส่วนในพุทธศตวรรษที่ 14 นั้นไม่ปรากฏร่องรอยของโบราณสถานซึ่งสอดคล้องกับประวัติศาสตร์ของเจนละที่เกิดปัญหาความมั่นคงในช่วงเวลาดังกล่าว แต่ก็ยังคงพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรที่มีรูปแบบก้ำพงพระ (ราวพ.ศ. 1250 - 1350) อำเภอนองหงส์ อำเภอบึงสามพัน ในจังหวัดบุรีรัมย์ และบ้านโตนด อำเภอนีนสูง จังหวัดนครราชสีมา

ภาพที่ 11 ทับหลังแบบไพรกเมง จากวัดสระแก้ว อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี

ภาพที่ 12 ปราสาทภูมิโพน ตำบลดม อำเภอสังขะ จ.สุรินทร์

อย่างไรก็ตาม ในอำเภอคำเขื่อนแก้ว จังหวัดยโสธร มีโบราณสถานที่เชื่อว่าอยู่ในสมัยเจนละ หรือสมัยก่อนเมืองพระนคร ได้แก่ โบราณสถานดงเมืองเตย ในเขตบ้านสงเปลือย ตำบลสงเปลือย อำเภอคำเขื่อนแก้ว ภายในโบราณสถานพบฐานอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่ออิฐ (ภาพที่ 13) ชั้นส่วนสถาปัตยกรรมที่ทำด้วยหินทรายหลายชั้น บางชั้นแกะสลักเป็นอาคารจำลอง มีหน้าบุคคลโผล่หน้าออกมาจากรูปโค้งรูปเกือกม้า บางชั้นมีขนาดใหญ่ที่ขอบสลักลายเป็นวงโค้งรูปเกือกม้า ลวดลายวงโค้งรูปเกือกม้าหรือที่มีชื่อเรียกว่า ลายกุซุ มีหน้าบุคคลโผล่ออกมา (ภาพที่ 14) แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะอินเดีย ดังที่ปรากฏอยู่ในศิลปะเขมรก่อนเมืองพระนครในกลุ่มปราสาทที่สมโบร์ไพุกก บนชั้นส่วนวงกบประตูยังมีจารึกภาษาสันสกฤต ที่เรียกว่า จารึกดงเมืองเตย (ภาพที่ 15) เขียนด้วยตัวอักษรปัลลวะที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ข้อความในจารึกกล่าวถึงผู้เป็นใหญ่ในเมืองคังขปุระและบุตรคนที่ 12 ซึ่งได้เป็นผู้มีอำนาจสร้างโลกที่เคารพบูชาไว้ ณ ที่นี้⁴⁰ จารึกนี้ยังสามารถกำหนดอายุในการสร้างโบราณสถานนี้อีกด้วย

ภาพที่ 13 ฐานอาคารที่พบในโบราณสถานดงเมืองเตย จ.ยโสธร

⁴⁰ชะเอม แก้วคล้าย, "รายงานผลการศึกษาวิเคราะห์ศิลาจารึกปากโดมน้อย ศิลาจารึกภูหมาโน," in โบราณคดีเขื่อนปากมูล (กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2535), น.207-208

ภาพที่ 14 ชั้นส่วนวงโค้งรูปเกือกม้าหรือกุกุ ที่พบบริเวณโบราณสถานดงเมืองเตย

ภาพที่ 15 จารึกดงเมืองเตย จารึกถูกสลักบนชั้นส่วนวงกบประตู

เมื่อเจนนละแตกออกเป็นแคว้นเจนนละบกและเจนนละน้ำเมื่อราวพ.ศ.1250-1350 พระเจ้าชัยวรมันที่ 2 กลับมารวบรวมอาณาจักรได้ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 14 ในช่วงระยะเวลานี้

ยังไม่พบศาสนสถานแบบเขมรในดินแดนไทย แต่จะมาพบอีกครั้งในสมัยต้นเมืองพระนคร และศาสนสถานบางแห่งสร้างขึ้นภายใต้พระราชโองการของกษัตริย์เขมรอีกด้วย⁴¹

3.3 การแพร่กระจายของศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร

การศึกษาในปัจจุบันเชื่อว่าสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เป็นจุดเริ่มต้นของสมัยเมืองพระนคร แม้ว่าเมืองนี้จะสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลพระเจ้าโจวรรมันที่ 1 ก็ตาม มีประเพณีการสร้างศาสนสถานแบบใหม่เกิดขึ้น คือศาสนสถานแบบมีฐานเป็นขั้นที่อาจเกี่ยวข้องกับคติเทวราชา และศาสนสถาน ที่สร้างอุทิศถวายให้แก่บรรพบุรุษที่ล่วงลับที่ได้รับการสถาปนาเป็นเทพเจ้าแล้ว ประเพณีนี้ยังทำ ต่อเนื่องกันมาจนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทว่าศาสนสถานทั้งสองแห่งนี้ ไม่พบในดินแดนไทย พบเพียงศาสนสถานทั่วไปที่สร้างขึ้นประจำชุมชนเท่านั้น แต่ทั้งนี้ศาสนสถานบางแห่งอาจเคยมี รูปเทพเจ้าที่อยู่ในฐานะรูปแทนบุคคลด้วย โดยอาจประดิษฐานอยู่ส่วนใดส่วนหนึ่งของศาสนสถานก็ได้ แม้มีความเป็นไปได้ที่มีประเพณีการสร้างรูปเทพเจ้าที่อยู่ในฐานะรูปแทนบุคคลจะรู้จักในดินแดนไทย ด้วย แต่เป็นเรื่องยากที่จะระบุว่าประติมากรรมใดบ้างที่สร้างตามประเพณีนี้เพราะรูปลักษณะภายนอก เหมือนกันกับเทพเจ้าทั่วไปทุกประการ ศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนครแพร่กระจายไปกว้างขวาง กว่าสมัยเมืองพระนคร แต่ในระยะแรก ๆ พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นหลัก ในจำนวนนี้มีหลักฐานจารึกที่แสดงว่ากษัตริย์กัมพูชาเป็นผู้อุปถัมภ์ให้สร้างขึ้น หลักฐานที่เก่าแก่ที่สุด ตัวอย่างหนึ่งของช่วงเวลานี้ ได้แก่ ชิ้นส่วนสถาปัตยกรรมปราสาทพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัด นครราชสีมา เทียบได้กับศิลปะพระโคในสมัยรัชกาลพระเจ้าอินทรวรมันที่ 1 อายุราวต้นพุทธศตวรรษ ที่ 15

ศิลปะเขมรเมืองพระนครจะพบในภาคกลางราว พ.ศ.1500 เป็นต้นมา ได้แก่ ปราสาทเขก อำเภอเมือง จังหวัดลพบุรี เป็นปราสาทเขมรที่เก่าแก่ที่สุดในภาคกลาง ทว่าไม่ทราบประวัติการสร้าง ที่แน่ชัดว่าเป็นพระราชโองการของกษัตริย์หรืออยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของผู้นำท้องถิ่น ปราสาท เมืองเขกประกอบด้วยปราสาทอิฐ 3 หลังเป็นอาคารประธาน เรียงตัวกันในแนวเหนือ - ใต้ หันหน้า ไปทางทิศตะวันออก ซึ่งเป็นแบบแผนทั่วไปที่พบในกัมพูชา

⁴¹รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง and ศานติ ภักดีคำ, ศิลปะเขมร (กรุงเทพฯ: มติชน, 2554), น. 170-172.

อำนาจทางการเมืองการปกครองของกษัตริย์กัมพูชามีเหนือละโว้หรือลพบุรีอย่างชัดเจน ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ดังพบข้อความในจารึกที่ศาลพระกาฬหรือศาลสูงที่ปรากฏ พระราชโองการว่าให้ดาบส พระในพระพุทธศาสนาหายานและเถรวาทถวายตบะแด่พระองค์ ไม่ให้ผู้ใดบวกรบ หากผู้ใดฝ่าฝืนจะลงโทษ⁴² การที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 มีพระราชโองการเช่นนี้ได้ แสดงให้เห็นว่าละโว้อยู่ภายใต้การปกครองของพระองค์ แต่ปัจจุบันไม่เหลือหลักฐานที่แน่ชัดว่าศาสนสถานในเมืองลพบุรีหลังใดที่สร้างขึ้นโดยพระองค์ นับตั้งแต่ละโว้และพื้นที่บางส่วนของภาคกลางก็ยังคงอยู่ภายใต้พระราชอำนาจของกษัตริย์

จารึกส่วนมากที่พบในดินแดนไทยกล่าวถึงพระนามของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในราชวงศ์ศรวระ และกษัตริย์จากราชวงศ์มหิธรปุระผู้ปกครองอาณาจักรเขมร ในพุทธศตวรรษต่อมา ในช่วงเวลานี้ยังเกิดการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มชนชั้นปกครองที่เมืองพระนคร ซึ่งต่างมีถิ่นฐานและเครือญาติในชุมชนต่าง ๆ โดยรอบศูนย์กลางเมืองพระนคร เมืองชายขอบเหล่านี้ ซึ่งรวมถึงชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย อันมีบทบาทเป็นเครือข่ายที่มีความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิด หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ทำให้นักวิชาการเชื่อว่าเหตุการณ์ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นการแย่งชิงอำนาจเหนือเมืองพระนครระหว่างพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 และพระเจ้าชัยวรมัน ซึ่งได้พบจารึกของพระองค์ส่วนหนึ่งที่เมืองพระนคร และดินแดนโดยรอบบริเวณเมืองพระตะบอง เมืองกำปงธม⁴³ ในช่วงเวลาราว 10 ปีก่อนที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 จะมีอำนาจทั้งหมดที่เมืองพระนครในพ.ศ.1554 หรืออาจเป็นช่วงเวลาก่อนหน้านั้นเล็กน้อยในราวพ.ศ 1549

ข้อมูลจากจารึกทำให้สันนิษฐานได้ว่าอำนาจการปกครองเมืองพระนครในขณะนั้นและเมืองชายขอบของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 เกิดในช่วงเวลาใกล้เคียงกันโดยเฉพาะชุมชนทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ในดินแดนไทยพบจารึกของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่จังหวัดปราจีนบุรี (k.991) กล่าวถึงพระองค์และตระกูลข้าราชการมีเนื้อหาเช่นเดียวกับปราสาทเบง เมืองพระนคร ซึ่งจารึกขึ้นในพ.ศ.1551⁴⁴

⁴²กรมศิลปากร, "จารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่1)," in จารึกประเทศไทยเล่มที่ 3 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529), น.159-163.

⁴³จารึกปราสาทสระพังรุณ (K 598) พ.ศ.1549 ดูเพิ่มใน *The Ancient Khmer Empire*, p. 147

⁴⁴ Claude Jacques and Michael Freeman, *Ancient Angkor*.p.98

แสดงให้เห็นถึงการขยายอิทธิพลทางการเมืองของพระองค์จากทางทิศตะวันตกจากชุมชนที่เป็นถิ่นฐานเดิมของข้าราชการในพระองค์ ซึ่งมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับศูนย์กลางอาณาจักร

จารึกของพระองค์ยังได้พบที่เมืองลพบุรีในเวลาต่อมา เชื่อมโยงกับชุมชนต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยมีเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางสำคัญ ทั้งนี้อิทธิพลจากเมืองพระนครอย่างรูปแบบศิลปกรรมและคติทางศาสนาได้ถูกหลอมรวมเข้ากับความเชื่อพื้นถิ่น โดยมีอินดูไศวนิกายแพร่หลายในภูมิภาคควบคุมไปกับการนับถือพุทธเถรวาทซึ่งเป็นวัฒนธรรมดั้งเดิม ดังเห็นได้จากจารึกที่พระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่เมืองลพบุรี (k410) พ.ศ.1565 ซึ่งกล่าวถึงการนับถือศาสนาอินดูควบคุมไปกับศาสนาพุทธนิกายมหายานและนิกายสรวีระ ส่วนจารึกที่เมืองพิมาย (k935) ก็เป็นการกล่าวสรรเสริญพระศิวะและพระพุทธร่วมกัน⁴⁵

ศาสนสถานและศาสนวัตถุที่สร้างขึ้นราวพ.ศ.1550-1700 ที่มีรูปแบบศิลปะบาปวนและนครวัดนั้นพบมากกว่าศาสนสถานในยุคก่อนหน้า และกระจายตัวกว้าง บางแห่งพบจารึกว่าเกี่ยวข้องโดยตรงกับกษัตริย์และขุนนางในกัมพูชา เช่น ปราสาทสด๊กก๊อกธม อำเภอดอกสูง จังหวัดสระแก้ว ซึ่งสร้างขึ้นโดยพราหมณ์ในราชสำนักสมัยพระเจ้าอุทัยวรมันที่ 2 สะท้อนความสัมพันธ์กับเขมรที่แนบแน่นและหยั่งลึก ขณะเดียวกันอาจตั้งข้อสังเกตว่าเกี่ยวข้องกับผู้นำท้องถิ่นและช่างท้องถิ่นมากกว่าเพราะปรากฏความเป็นพื้นเมืองให้เห็น เช่น ปราสาทเป็ยน้อย อำเภอบึงสามพัน จังหวัดขอนแก่น และอีกหลายแห่งที่ก่อปราสาทโดยใช้อิฐเป็นหลัก อาจมีหินทรายช่วยรับน้ำหนักในตำแหน่งสำคัญอยู่บ้าง แต่เครื่องบนกลับใช้หินทรายล้วน ทำให้พังทลายลงจนหมด เพราะน้ำหนักมากเกินกว่าผนังจะรับไว้ได้ กรรมวิธีการสร้างปราสาทลักษณะนี้จะไม่ปรากฏในกัมพูชา

ศาสนสถานสมัยเมืองพระนครที่พบดินแดนไทยก็เป็นเช่นเดียวกันกับที่พบในกัมพูชาที่สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์เป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นในสมัยรัชกาลสมเด็จพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งตรงกับศิลปะแบบบายน สร้างขึ้นเนื่องในศาสนาพุทธมหายานเป็นหลัก แต่พุทธศาสนานิกายนี้คงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายในดินแดนไทยแล้วตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 อันตรงกับศิลปะแบบนครวัด หลักฐานที่แสดงว่าชุมชนเขมรในดินแดนไทยนับถือศาสนาพุทธมหายานมาก่อนหน้าสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือปราสาทพิมาย อำเภอดอกสูง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นศาสนสถาน

⁴⁵ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม 3* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2529), น.176-180

ในวัฒนธรรมเขมรที่ใหญ่ที่สุดในไทย พระพุทธรูปประธานและภาพสลักตามส่วนต่าง ๆ แสดงให้เห็นว่าศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นตามความเชื่อของพุทธศาสนาหายาน

พิมายเป็นเมืองขนาดใหญ่ อาจกล่าวได้ว่าเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง การนับถือพุทธศาสนาหายานจึงส่งต่อไปยังบ้านเมืองโดยรอบด้วยเหตุผลที่พุทธศาสนาหายานได้รับการยอมรับนับถืออย่างมั่นคง จึงทำให้พบพระพุทธรูปศิลปะนครวัดในดินแดนไทยจำนวนมาก ทั้งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออก และภาคกลาง พระพุทธรูปเหล่านี้หลายองค์มีสุนทรียภาพตามแบบนครวัดทั่วไป เช่น พระพุทธรูปทรงเครื่องนาคปรกที่มีพระพักตร์สี่เหลี่ยม สวมกะบังหน้าและรัดเกล้าทรงกรวย ขนดนาครทรงสอเบ เคียรนาคทรงสามเหลี่ยม หลายองค์มีความเป็นท้องถิ่นสูง และยังมีการผสมผสานกับพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีจนกลายเป็นพระพุทธรูปแบบท้องถิ่นที่ต่างไปจากกัมพูชา เช่น พระหัตถ์ทั้งสองแสดงปางประธานธรรม เป็นต้น ทำให้เมืองพิมายจึงเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาหายานที่แพร่หลายในชุมชนแถบนี้มาก่อนสอดคล้องกับจารึกชัชบาศ อำนวยปักษ์ชัย จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. 1609⁴⁶ ที่กล่าวถึงพระเจ้าอู่ทัยทิตยวรมันที่ 2 และการสรรเสริญพระพุทธเจ้าในคติหายานซึ่งแสดงให้เห็นถึงรากฐานของชุมชนที่นับถือพุทธศาสนาหายานมาเป็นเวลานาน

บทบาทของเมืองพิมายและพนมรุ้งเริ่มมีความสำคัญมากขึ้นพร้อมกับการสร้างศาสนสถานศูนย์กลางขนาดใหญ่วิวัฒนาการสถาปัตยกรรมเขมรในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้นักวิชาการสันนิษฐานว่าปราสาทหินพิมายและปราสาทหินพนมรุ้งเป็นการสร้างสรรค์โดยกลุ่มคนในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างแท้จริงและเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์การปกครองของอาณาจักรโดยมีนัยยะของการเป็นอิสระจากรูปแบบศูนย์กลางที่เมืองพระนคร⁴⁷

อย่างที่กล่าวไปแล้วในข้างต้นว่าการแพร่กระจายวัฒนธรรมเขมรเริ่มจากเทือกเขาพนมดงรักและเริ่มเข้ามาสู่พื้นที่ตอนในของภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างลุ่มแม่น้ำชี ลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งเป็นพื้นที่

⁴⁶ Chirapat Prapanvittaya, "The Sab Bak Inscription: Evidence of early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand," *Journal of Siam Society* 78, 2 (1990), p. 11-14

⁴⁷ อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน" (วิชาการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530-2530).

สำคัญอันเป็นที่ตั้งพื้นที่ราบสูงขนาดใหญ่และมีความสำคัญอย่างทุ่งกุลาร้องไห้ อันเป็นบริเวณที่วัฒนธรรมเขมรแพร่เข้ามาถึง

3.4 ลักษณะของพื้นที่วิจัย

พื้นที่ผู้ศึกษาเลือกทำการวิจัยนั้นเป็นปราสาทในวัฒนธรรมเขมรที่ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่ถูกเรียกว่า “ทุ่งกุลาร้องไห้” ที่ครอบคลุมจังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดสุรินทร์ จังหวัดมหาสารคาม จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ พื้นที่ทั้งหมดตั้งอยู่บริเวณพื้นที่แอ่งโคราช ซึ่งได้ปรากฏการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ลุ่มต่ำที่มีน้ำท่วมถึงและบริเวณที่มีน้ำไหลของแอ่ง กล่าวคือปรากฏร่องรอยของชุมชนโบราณที่มีการตั้งถิ่นฐานอย่างถาวรอยู่พื้นที่น้ำท่วมถึงของพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนล่าง แม่น้ำมูล ตอนกลางและลำน้ำสาขาอีกหลายสาย ชุมชนโบราณดังกล่าวจัดอยู่ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายซึ่งพบอยู่อย่างหนาแน่น

มีการกล่าวถึงเมืองร้อยเอ็ดในตำนานอุรังคธาตุ ย้อนหลังไปหลายพันปีแต่หลักฐานทางโบราณคดีนั้นเริ่มปรากฏเมื่อ 2,000–2,500 ปีมาแล้ว ซึ่งเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับแหล่งชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายแห่งอื่น ๆ ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง ในตอนแรกนั้นมีตำนานเล่าขานกันมาว่าพื้นที่ทุ่งราบแห่งหนึ่งในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดมีความแห้งแล้งและทุรกันดารจนพ่อค้าจากถิ่นอื่นที่เรียกว่า “พวกกุลา” ต้องร้องไห้ไปในยามที่เดินผ่านทุ่งเลยทีเดียว บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ที่มีพื้นที่กว้างไกลนั้น คนภายนอกเชื่อว่าไม่มีผู้อยู่อาศัยอยู่เนื่องจากเป็นพื้นที่แห้งแล้งเลยไม่มีร่มเงาให้อิงอาศัย แต่ความเป็นจริงนั้นทุ่งกุลามีผู้คนอาศัยอยู่กันเป็นชุมชน กระจายตัวอยู่ห่าง ๆ กัน แต่ค่อนข้างโดดเดี่ยว ห่างไกลความเจริญจากภายนอก อันเนื่องมาจากไม่มีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกสบาย

จนกระทั่งพ.ศ.2502-2503 มานิต วัลลิโกดม ได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีบริเวณพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ และในพ.ศ.2526 ศรีศักร วัลลิโกดม ได้สำรวจแหล่งโบราณคดีลุ่มแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำชีตอนล่างให้กับโครงการแม่น้ำโขงขององค์การสหประชาชาติ และต่อมาก็ได้ทำการสำรวจแหล่งโบราณคดีทั้งแอ่งสกลนครและลุ่มแม่น้ำมูลลุ่มแม่น้ำชีตอนบนจนเกือบทั่วภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้เห็นร่องรอยของชุมชนโบราณที่พัฒนาขึ้นมาตามลำน้ำ ผู้คนในชุมชนที่ปรับตัวสภาพแวดล้อม ทำให้เกิดรูปแบบการดำรงชีวิตที่คล้ายคลึงกัน รูปแบบดังกล่าวนี้คือลักษณะ

ของวัฒนธรรมท้องถิ่น ความเป็นท้องถิ่นของทุ่งกุลาเห็นได้จากการเป็นบริเวณทุ่งราบที่มีน้ำท่วมในฤดูฝน แต่กลับแห้งแล้งเต็มไปด้วยทุ่งหญ้าและทรายในฤดูแล้ง

3.4.1 สมัยก่อนประวัติศาสตร์

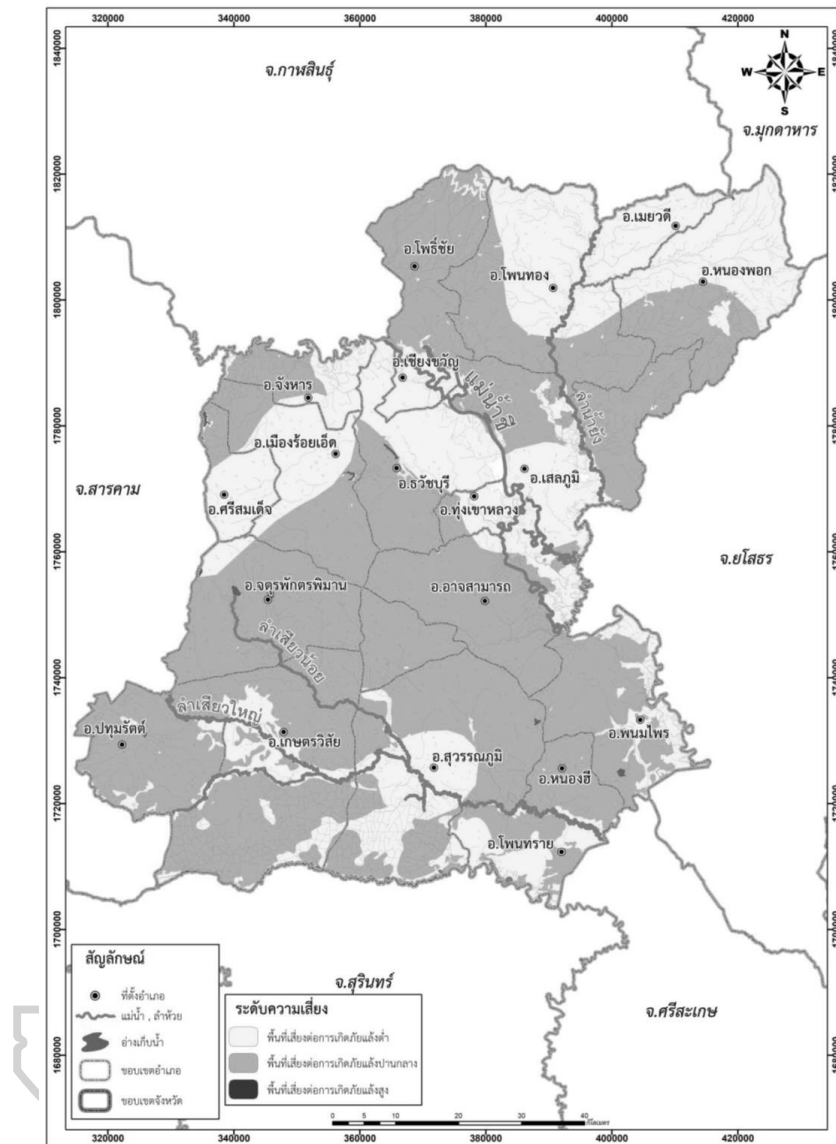
พื้นที่ส่วนใหญ่ของจังหวัดร้อยเอ็ดตั้งอยู่บริเวณแอ่งโคราชทางตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และมีพื้นที่บางส่วนที่ครอบคลุมไปจนถึงแนวเทือกเขาภูพาน ในการศึกษาเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์นักโบราณคดี ได้จัดกลุ่มแหล่งโบราณคดีในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดอยู่ในกลุ่มแม่ น้ำชีตอนล่าง ซึ่งแหล่งโบราณคดีนี้มีความสัมพันธ์ทางด้านวัฒนธรรมและร่วมสมัยกับแหล่งโบราณคดีในกลุ่มแม่ น้ำชีตอนกลาง

ผลจากการสำรวจและขุดค้นแหล่งโบราณคดีในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดอื่นๆ สรุปได้ว่าการตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ที่เป็นสังคมเกษตรกรรมในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีตอนล่าง คงจะเริ่มขึ้นประมาณ 2,500 - 2,000 ปีมาแล้ว และชุมชนก่อนประวัติศาสตร์สังคมเกษตรกรรมในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดก็คงจะอยู่ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน

พื้นที่ทางตอนล่างของตัวจังหวัดในเขตปทุมรัตน์ เกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ กิ่งอำเภอนาทอง อำเภอนมไพร และบางส่วนของอำเภอเมือง รวมไปถึงพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดถึงค่อนข้างเรียบที่อยู่บริเวณตอนกลางของตัวจังหวัดเป็นแนวยาวตามทิศตะวันออกและตะวันตกในเขตอำเภอเสลภูมิ อาจสามารถ เมืองสรวง จตุรพักตรพิมาน ธวัชบุรี และอำเภอเมือง มีแหล่งน้ำธรรมชาติสำคัญไหลผ่าน (ภาพที่ 16) คือ

- แม่น้ำชี ไหลผ่านตอนกลางของจังหวัด ผ่านอำเภอเมือง ธวัชบุรี โพนชัย เสลภูมิ อาจสามารถ นมไพร
- ลำน้ำเสียว ไหลผ่านอำเภอปทุมรัตน์ เกษตรวิสัย
- ลำน้ำปลับปลา ไหลผ่านอำเภอเกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ ปทุมรัตน์

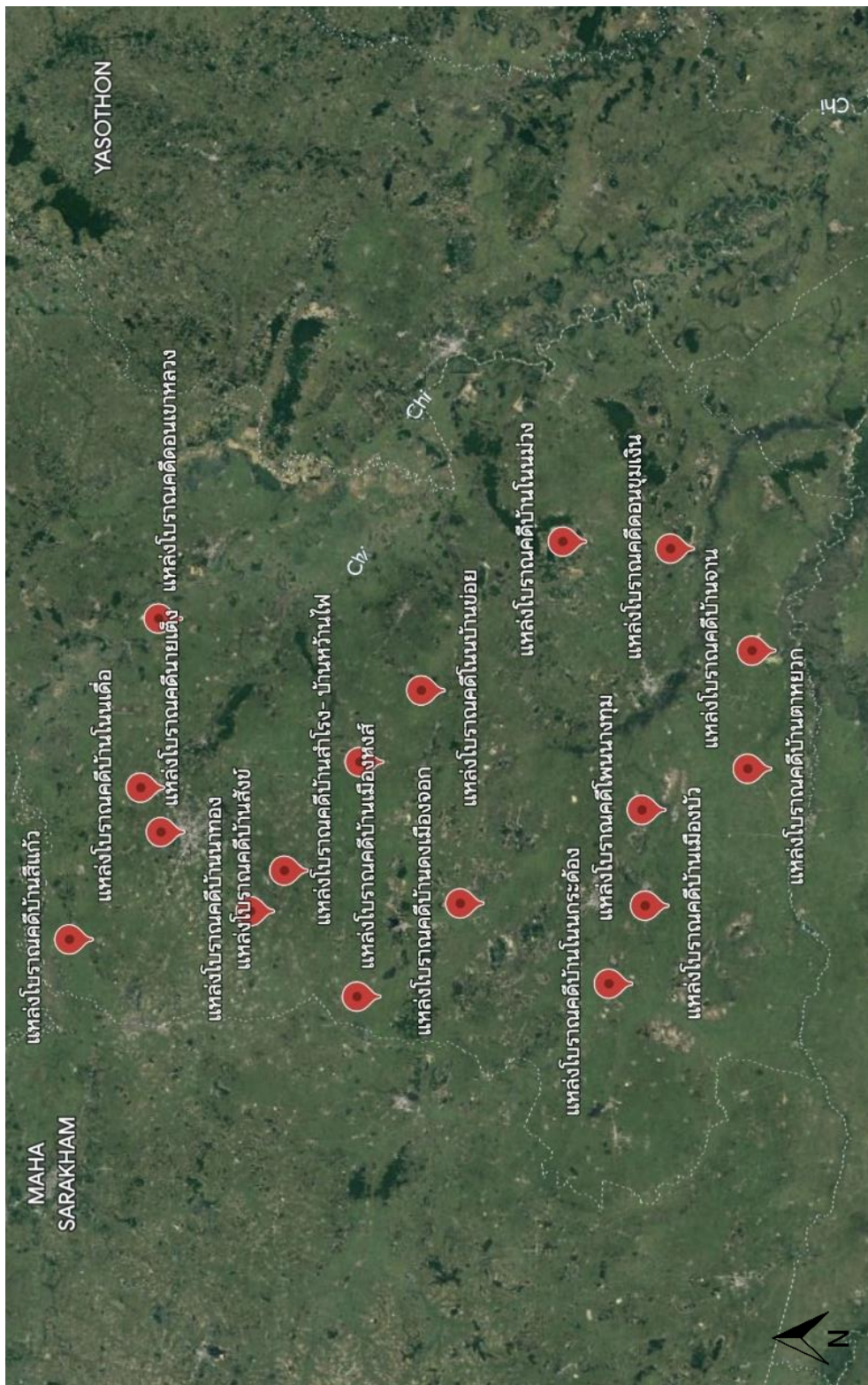
การศึกษาทางโบราณคดีพบว่า การตั้งถิ่นฐานของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์สังคมเกษตรกรรมส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บนเนินดินในเขตที่ราบลุ่มน้ำดังกล่าว หรือบริเวณพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดที่ได้รับอิทธิพลน้ำท่วมจากลำน้ำชีหรือลำน้ำสาขาซึ่งเอื้อต่อการทำเกษตรกรรม โดยเริ่มขึ้นในระยะเวลาที่ใกล้เคียงกับชุมชนเกษตรกรรมในเขตพื้นที่อื่นของภาคอีสานตอนล่าง

ภาพที่ 16 แผนที่แม่น้ำและลำน้ำที่ไหลผ่านจังหวัดร้อยเอ็ด

ที่มา: รายงานแผนแม่บทการพัฒนาหลุ่มน้ำ จังหวัดร้อยเอ็ด, 2561, น.7

แหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ของจังหวัดร้อยเอ็ด ที่มีการศึกษาตามกระบวนการทางโบราณคดี ได้แก่ แหล่งโบราณคดีโนนเตื่อ แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาพัน และแหล่งโบราณคดีบ้านบ่อพันขัน ซึ่งทั้ง 3 แหล่งอยู่ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ หรือบริเวณตอนล่างของจังหวัด โดย ชาร์ล ไฮแอม ได้ดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีเมื่อพ.ศ.2520 หลักฐานต่าง ๆ จากการขุดค้นพอจะสรุปได้ดังนี้ (ภาพที่ 17)

ภาพที่ 17 แหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์ในจังหวัดร้อยเอ็ด

ที่มา: ดัดแปลงจาก Google earth

แหล่งโบราณคดีเนินเตี๊ ปรากฏการตั้งถิ่นฐานของชุมชนประมาณ 2,500-1,000 ปีมาแล้ว พบเศษภาชนะดินเผาที่ตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ และชูปูน้าโคลนสีแดงบางบางใบมีลักษณะการตกแต่งเฉพาะที่เรียกว่า *ภาชนะดินเผาแบบร้อยเอ็ด* (Roi-ed Ware) นอกจากนี้ยังพบกระดูกวัว และกระดูกหมู พบแถบข้าวอยู่ในส่วนผสมของภาชนะดินเผาอันเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการทำนาข้าว

แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาพัน การกำหนดอายุโดยทางวิธีทางวิทยาศาสตร์จากตัวอย่างถ่าน ทำให้ทราบว่า การตั้งถิ่นฐานของชุมชนนี้อยู่ระหว่าง 2,000-1,000 ปีมาแล้ว รูปแบบภาชนะและการตกแต่งภาชนะคล้ายกับแหล่งโนนเตี๊ การพบแถบข้าวในส่วนผสมของเนื้อดินของภาชนะดินเผาแทบทุกชนิดที่พบในชั้นดินที่อยู่อาศัย ทำให้เชื่อได้ว่าแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาพันจะต้องมีการทำนาข้าวในอดีต

แหล่งโบราณคดีบ้านบ่อพันขัน มีลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ ติดกับลำน้ำเสียว มีการตั้งชุมชนในระหว่าง 2,000-1,000 ปีมาแล้ว พบหลักฐานทางโบราณคดีได้แก่ เศษภาชนะดินเผาคล้ายกับแหล่งโนนเตี๊และดอนตาพัน ตลอดจนพบหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่ามีการทำนาข้าวเพื่อเป็นอาหารหลักเลี้ยงชีพประชากรในชุมชน

นอกหลักฐานเกี่ยวกับรูปแบบภาชนะดินเผาและหลักฐานที่แสดงถึงการปลูกข้าวของทั้ง 3 แหล่งแล้ว ยังพบหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนเหล่านี้รู้จักทำเครื่องมือเหล็กเป็นเครื่องมือเครื่องใช้ และรู้จักการผลิตเกลือสินเธาว์

แหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ที่มีการสำรวจและพบหลักฐาน ได้แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมของคนในสังคมเกษตรกรรมในสมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างชัดเจน และบางแหล่งยังต่อเนื่องไปสมัยประวัติศาสตร์ ซึ่งมีดังนี้ต่อไปนี้

แหล่งโบราณคดีนายเต็ง ถนนเสนาเริ่มคิด ตำบลในเมือง อำเภอเมืองร้อยเอ็ด ลักษณะเป็นเนินดินตั้งอยู่ในเขตชุมชนหนาแน่นของตัวเมืองร้อยเอ็ด โบราณวัตถุที่พบได้จากการขุดบ่อน้ำมันได้แก่ เศษภาชนะดินเผาแบบเนื้อหยาบ เผาด้วยอุณหภูมิต่ำ มีลายประทับรูปก้างปลา ลายเขียนสีแดง กระดุกมนุษย์ กระดุกสัตว์จำพวก วัว ควาย และกำไลสำริด และยังได้พบโบราณวัตถุสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ ภาชนะดินเผาเนื้อเครื่องหิน เคลือบผิวสีเขียวอ่อน

แหล่งโบราณคดีบ้านสีแก้ว ตำบลสีแก้ว อำเภอเมือง ลักษณะเป็นเนินดินค่อนข้างกลม อยู่ในเขตที่ราลุ่มแม่น้ำชี บนพื้นดินมีสภาพเป็นระนาบหรือลอนลูกคลื่น พบเศษภาชนะเนื้อหยาบ

ทั้งมีลวดลายและไม่มีลวดลายจำนวนมาก และพบโครงกระดูกที่ฝังร่วมกับเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากโลหะสำริด

แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองทอง ตำบลนาโพธิ์ อำเภอเมือง ลักษณะเมืองมีลักษณะกลมรี ภายในเป็นเนินดินสูง มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางยาวประมาณ 500 เมตร โบราณวัตถุที่พบได้แก่ ภาชนะดินเผาและเศษภาชนะดินเผาแบบเนื้อหยาบ และแบบเนื้อแกร่งมีทั้งแบบผิวเรียบและทำเป็นลวดลายต่างๆ เช่น ลายเชือกทาบ และแบบเคลือบขุ่นสีน้ำตาลเคลือบในผิวราบ และเคลือบเขียวไขกา เครื่องปั้นดินเผารูปสัตว์เคลือบด้วยสีน้ำตาลเข้ม พระพิมพ์ดินเผา ใบเสมาศิลาแลง ภาชนะดินเผาที่บรรจุกระดูกก็พบที่แหล่งโบราณคดีนี้ด้วย

แหล่งโบราณคดีเมืองโบราณบ้านเมืองหงส์ ตำบลเมืองหงส์ อำเภอจตุรพักตรพิมาน ลักษณะเด่นเป็นเนินดินค่อนข้างกลม มีคูน้ำล้อมรอบ บนเนินดินเป็นลอนลูกคลื่นไม่สม่ำเสมอ ปัจจุบันมีชุมชนใหม่ตั้งอยู่ พื้นที่ล้อมรอบเนินดินใช้ทำนา หลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบได้แก่ เศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ เผาด้วยอุณหภูมิต่ำ ภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกอันเป็นพิธีการฝังครั้งที่ 2

นอกจากนี้ยังพบหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าชุมชนสังคมเกษตรกรรมนี้พัฒนาเข้าสู่สังคมเมืองในช่วงสมัยประวัติศาสตร์ที่เป็นวัฒนธรรมแบบทวารวดีด้วย คือได้พบสลูปก่อด้วยอิฐนอกคูน้ำทางด้านทิศเหนือ พบพระพุทธรูปพระยืนสำริด ที่สามารถกำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 12-13

แหล่งโบราณคดีบ้านดงเมืองจอก ตำบลศรีโคตร อำเภอจตุรพักตรพิมาน เป็นชุมชนโบราณ มีลักษณะเป็นเนินดินสูง ๆ ต่ำ ๆ ขนาดใหญ่ ภายในเป็นที่ตั้งของตัวหมู่บ้าน จากการสำรวจพบภาชนะดินเผาลายเขียนสี และภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ ซึ่งใช้ในพิธีกรรมการฝังศพครั้งที่ 2 โดยพบอยู่ลึกจากระดับผิวดินประมาณ 2-2.5 เมตร

แหล่งโบราณคดีเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย เป็นชุมชนโบราณ ลักษณะเป็นเนินสูง ๆ ต่ำ ๆ มีคูน้ำคันดินโดยรอบ ภายในเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านปัจจุบัน ห่างออกไปทางด้านทิศเหนือโดยประมาณ 300 เมตร มีลำน้ำเสียวใหญ่ไหลผ่าน มีแนวร่องน้ำที่เชื่อมต่อกับคูเมือง

จากการสำรวจพบเศษภาชนะดินเผากระจายอยู่บนเนินดิน และผนังดินที่เป็นร่องน้ำบริเวณคูน้ำและคันดิน ที่สำคัญคือพบภาชนะดินเผาบรรจุกระดูกเป็นจำนวนมาก ลักษณะเป็นภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ก้นกลม ตกแต่งด้วยลายเชือกทาบ ขัดผิวมัน เขียนและทาดด้วยสีแดง นอกจากนี้ยังพบแท่งดินเผา และเบี้ยที่ทำจากเศษภาชนะดินเผาอีกด้วย ตัวภาชนะดินเผาที่บรรจุกระดูกถูกฝังลึกจากผิวดินประมาณ 4 เมตร การจัดวางเรียงภาชนะ มีทั้งวางแนวเรียงปากต่อกัน 3 ใบต่อกัน

และวางแนวตั้ง บางใบมีภาชนะดินเผาขนาดใหญ่บรรจุอยู่ วิธีการดังกล่าวนี้ไม่เคยพบในแหล่งโบราณคดีใดมาก่อน

แหล่งโบราณคดีบ้านโนนกระดอง อำเภอเกษตรวิสัย เป็นชุมชนโบราณ ปัจจุบันอยู่ด้านหลังโรงพยาบาลเกษตรวิสัย ลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ถูกปรับพื้นที่โดยการไถ การจากสำรวจและการไถพรวนพื้นที่พบเศษภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ เนื้อหยาบ ภาชนะทรงกลมลายเขียนสี และภาชนะขนาดเล็กหลายรูปแบบ รวมทั้งฝาปิดภาชนะดินเผา ซึ่งสันนิษฐานว่าใช้กับภาชนะในพิธีฝังศพครั้งที่ 2 และโบราณวัตถุอื่น ๆ เช่น ตุ๊กตาดินเผาและขวานหิน

แหล่งโบราณคดีบ้านตาหยวก ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ ลักษณะเป็นเนินดินรูปยาวรี ล้อมรอบด้วยพื้นที่ลุ่ม ปัจจุบันใช้เป็นที่ทำนา เนินดินสูงประมาณ 5 เมตร บนเนินดินพบเศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ ทั้งที่มีลายและไม่มีลายกระจายอยู่ทั่วไป ที่ตกแต่งลวดลายส่วนใหญ่เป็นลายเชือกทาบและเขียนสี พบภาชนะดินใส่กระดูกซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญเกี่ยวกับพิธีกรรมฝังศพครั้งที่ 2

แหล่งโบราณคดีบ้านสังข์ ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ หมู่บ้านตั้งอยู่บนเนินดินลักษณะค่อนข้างกลม โดยรอบเนินดินเป็นที่ลุ่มต่ำ ปัจจุบันใช้เป็นนาข้าว ทางใต้มีลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลไหลผ่าน จากการตัดถนนภายในหมู่บ้านพบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมากตามผนังดิน นอกจากนี้ยังพบหม้อดินเผาใส่กระดูก เครื่องมือเหล็ก และลูกปัดแก้ว

แหล่งโบราณคดีบ้านจวน ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ ลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่สูงจากพื้นที่นาโดยรอบประมาณ 5 เมตร จากการตัดถนนภายในหมู่บ้านและจากการกัดเซาะของน้ำฝนทำให้พบเศษภาชนะดินเผาตามผิวดินจำนวนมาก เศษภาชนะดินเผาส่วนใหญ่เนื้อหยาบเผาด้วยอุณหภูมิต่ำ ตกแต่งเวลาอยู่ด้วยลายเชือกทาบ และเคลือบน้ำโคลนสีแดง นอกจากนี้ชาวบ้านยังเคยพบภาชนะดินเผาใบเล็ก ๆ เครื่องมือโลหะและลูกปัด โดยทั้งหมดบรรจุอยู่ในภาชนะดินเผาใบใหญ่ ซึ่งหลักฐานดังกล่าวแสดงถึงพิธีกรรมฝังศพในหม้อดินเผา

แหล่งโบราณคดีบ้านสำโรง-บ้านห้วยน้ำไฟ ตำบลคู อำเภออาจสามารถ ลักษณะเป็นเนินดินปกคลุมด้วยป่าละเมาะ เคยมีร่องรอยคูน้ำชั้นดินล้อมรอบ แต่ปัจจุบันคูน้ำตื้นเขินจนยากต่อการสังเกตจากการขุดสระน้ำของชาวบ้านพบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมาก เป็นภาชนะดินเผาแบบจำนวนมาก ประเภทหม้อก้นกลม ปากผายออกเล็กน้อย ภาชนะประเภทชามอ่าง มีการตกแต่งผิวแบบลายเขียนสีแดง และแบบลายเชือกทาบขนาดเล็กทำด้วยสีน้ำตาลเข้ม แล้วชุดสีออกให้เป็นรอยเส้นคู่ขนาน

และแบบทาด้วยสีแดงตลอดทั้งใบ โบราณวัตถุอื่น ๆ ได้แก่ กำไลดินเผา ทั้งแบบผิวเรียบ และแบบทำขั้วเป็นข้อ กำไลสำริด หินดุนดินเผา เครื่องมือโลหะ ลูกปัดแก้ว ชี้อร่า เป็นต้น

แหล่งโบราณคดีดอนเขาหลวง บ้านจาน ตำบลชะม้ อำเภอรวิชัยบุรี ลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ ห่างจากบ้านจันไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ประมาณ 500 เมตร โดยรอบเนินดินเป็นที่ลุ่มต่ำ ปัจจุบันใช้เป็นที่ปลูกข้าว บนเนินดินมีลักษณะเป็นลอนลูกคลื่น ปกคลุมด้วยป่าโปร่ง

ในปัจจุบันทางราชการได้เข้าไปขุดสระน้ำขนาดใหญ่สองแห่งในบริเวณดิน ทำให้พบเศษภาชนะดินเผาจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่เผาด้วยอุณหภูมิต่ำ มีทั้งที่ตกแต่งลวดลายและไม่ตกแต่ง ลวดลาย ลวดลายที่พบส่วนใหญ่เป็นลายเชือกทาบ บางชิ้นพบว่าเขียนสีแดงและสีน้ำตาลเข้ม ชาวบ้านบางคนกล่าวว่าเคยพบกำไลสำริด เครื่องมือทำด้วยเหล็กและเศษโครงกระดูก

แหล่งโบราณคดีวัดโนนม่วง บ้านข่อย ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง ลักษณะเป็นเนินดินขนาดใหญ่ พื้นที่ประมาณ 600 ไร่ สูงกว่าระดับพื้นนาโดยรอบประมาณสองเมตร จากการสำรวจพบหลักฐานทางโบราณคดี ประเภทเศษภาชนะดินเผาเนื้อหยาบ เผาด้วยอุณหภูมิต่ำ เครื่องมือเครื่องใช้และเครื่องประดับที่ทำจากสำริด นอกจากนี้ยังได้พบโบราณวัตถุสมัยประวัติศาสตร์ คือเศษภาชนะดินเผาเคลือบสีน้ำตาลแบบเครื่องเคลือบเขมร กระปุกเคลือบสีน้ำตาล และไหเต่าช้าง เป็นต้น จากหลักฐานต่าง ๆ ข้างต้น พอจะสรุปได้ว่าแหล่งโบราณคดีวัดโนนม่วงแห่งนี้ ได้มีการตั้งชุมชนมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์สังคมเกษตรกรรม ที่มีรูปแบบทางวัฒนธรรมคล้ายคลึงกับแหล่งก่อนประวัติศาสตร์อื่น ๆ ในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลางและตอนบน ชุมชนแห่งนี้อาจจะร้างไประยะหนึ่ง แล้วมีผู้คนสมัยประวัติศาสตร์เข้ามาอยู่อาศัยในระยะเวลาต่อมา หรืออาจจะมีการอยู่อย่างต่อเนื่องจนพัฒนาเข้าสู่สังคมยุคประวัติศาสตร์ โดยรับวัฒนธรรมแบบทวารวดีและวัฒนธรรมเขมรเข้ามา

แหล่งโบราณคดีบ้านโนนม่วง ตำบลน่านวล อำเภอพนมไพร เป็นแหล่งโบราณคดีที่ตั้งอยู่บริเวณริมฝั่งแม่น้ำมูล ลักษณะเป็นล้อมรอบด้วยที่ลุ่มต่ำ ซึ่งใช้เป็นพื้นที่นาในปัจจุบัน พบหลักฐานทางโบราณคดีที่สำคัญคือ โครงกระดูกอยู่ในหม้อดินเผาขนาดใหญ่ มีเครื่องประดับสำริด และเครื่องมือเหล็กรวมอยู่ด้วย หลักฐานดังกล่าวเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงประเพณีการฝังศพครั้งที่สองของผู้คนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์แบบสังคมเกษตรกรรม ซึ่งแพร่หลายตามแหล่งโบราณคดีบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลลุ่มแม่น้ำชี

การศึกษาชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งโดยการขุดค้นทางโบราณคดี และการสำรวจทางภาคพื้นดิน อาจกล่าวได้ว่า การตั้งถิ่นฐานของชุมชนส่วนใหญ่จะกระจายอยู่บริเวณ ตอนล่างและตอนกลางของจังหวัด เนื่องจากเป็นบริเวณที่ราบลุ่มดินสองแม่น้ำ ความอุดมสมบูรณ์ ค่อนข้างจะมากกว่าพื้นที่อื่น ส่วนทางตอนเหนือซึ่งเป็นพื้นที่ภูเขาและลูกคลื่นลอนลาด พบแหล่ง ที่อยู่อาศัยของผู้คนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์น้อยมาก แหล่งโบราณคดีส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ บนพื้นที่ดอนริมฝั่งแม่น้ำหรือเนินดินถัดจากแม่น้ำ แต่ยังคงได้รับอิทธิพลจากน้ำท่วม การขุดค้น ที่แหล่งโบราณคดีโนนเตื่อ อำเภอสุวรรณภูมิ ได้พบเศษภาชนะดินเผาที่มีรูปแบบคล้ายคลึง กับแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ ในเขตลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางถึงตอนบน และในเขตลุ่มแม่น้ำมูล อันเป็นภาพ ที่สะท้อนให้เห็นว่าการตั้งถิ่นฐานของชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์สังคมเกษตรกรรมในเขตจังหวัด ร้อยเอ็ด คงจะเริ่มต้นขึ้นเมื่อประมาณ 3,000-2,000 ปีมาแล้ว และมีพัฒนาการสืบเนื่องมาโดยลำดับ ชุมชนเหล่านี้รู้จักการทำนา เลี้ยงสัตว์และทำเครื่องมือเครื่องใช้ด้วยโลหะ ที่สำคัญชุมชนที่ตั้งอยู่ ทางตอนล่างบริเวณเขตทุ่งกุลาร้องไห้ รู้จักการผลิตเกลือสินเธาว์มาแล้วไม่น้อยกว่า 1,000-2,000 ปี อาจเป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ทำให้ชุมชนเกิดขึ้นค่อนข้างหนาแน่นบริเวณนี้ เพราะเป็นแหล่งผลิต เกลือสินเธาว์อันเป็นของจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต⁴⁸

พิธีกรรมสำคัญประการหนึ่งที่พบอยู่ทั่วไปตามแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ คือประเพณีการฝังศพ ครั้งที่ 2 ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่แพร่หลายในลุ่มแม่น้ำมูลลุ่มแม่น้ำชี พิธีกรรมดังกล่าวจะมีอยู่สองครั้ง ด้วยกัน ในครั้งแรกจะนำศพไปฝากก่อน ในระยะต่อมาจะขุดเอากระดูกขึ้นมาแยกส่วนบรรจุ ลงในภาชนะดินเผาแล้วประกอบพิธีกรรมอีกครั้งหนึ่ง

ชุมชนสังคมเกษตรกรรมในเขตจังหวัดร้อยเอ็ดได้มีการพัฒนาและอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง จนถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 10-12 ชุมชนหลายแห่งได้รวมกลุ่มกันเป็นชุมชนขนาดใหญ่ ความจำเป็นที่จะต้องใช้พื้นที่ทางการเกษตรเพิ่มมากขึ้น ก็อาจจะมีการเคลื่อนย้ายที่เพื่อหาแหล่งใหม่ ที่สมบูรณ์กว่าและมีเนื้อที่มากกว่า แต่ชุมชนบางแห่งได้พัฒนาตัวเองอย่างต่อเนื่องเมื่อวัฒนธรรม ทวารวดีทางภาคกลางของประเทศไทยส่งผ่านเข้ามา ก็พัฒนาสู่สมัยประวัติศาสตร์ แหล่งโบราณคดี หลายแห่งจึงพบหลักฐานของผู้คนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ต่อเนื่องมาถึงสมัยประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมเขมร

⁴⁸ กรมศิลปากร, อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547), หน้า 35

3.4.2 วัฒนธรรมทวารวดี

ในราวพุทธศตวรรษที่ 12 อิทธิพลจากวัฒนธรรมทวารวดี ที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมพุทธศาสนาจากอินเดีย เจริญรุ่งเรืองอยู่ทางภาคกลางของประเทศได้เริ่มส่งอิทธิพลผ่านทางเพชรบูรณ์ นครราชสีมา ชัยภูมิ เข้ามายังบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล แม่น้ำชี ในพื้นที่ภาคอีสานตอนล่าง และแพร่หลายอยู่จนกระทั่งราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15

เขตจังหวัดร้อยเอ็ดได้พบร่องรอยหลักฐานของวัฒนธรรมทวารวดีในระยะแรกเริ่มกระจายตัวอยู่บริเวณชุมชนสังคมเกษตรกรรมดั้งเดิมของสมัยก่อนประวัติศาสตร์หลายแห่งด้วยกัน ทั้งทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตกของพื้นที่ ในเขตอำเภอพนมไพร และเสลภูมิซึ่งติดต่อกับเขตจังหวัดยโสธร และลุ่มแม่น้ำชีตอนล่าง ยางเือง และอำเภอจตุรพักตรพิมานที่ติดต่อดับเขตจังหวัดมหาสารคาม

อำเภอเมืองร้อยเอ็ด

พบหลักฐานโบราณวัตถุที่เกี่ยวข้องเนื่องในพุทธศาสนา อันได้แก่ใบเสมาหินทรายที่มีลักษณะเฉพาะของสมัยทวารวดี (ภาพที่ 18) ที่พบอยู่ตามวัดต่างๆ ภายในตัวเมือง ซึ่งไม่ได้เคลื่อนย้ายมาจากที่อื่น ลวดลายที่พบบนใบเสมามักจะจำหลักลายบัวคว่ำบัวหงายที่ส่วนฐาน และมีแกนเป็นรูปสันนูนขึ้นตรงกลางใบนอกจากใบเสมาแล้วยังมีโบราณวัตถุอื่น ๆ อีกด้วย เช่น รัชัง พระพุทธรูปสำริด วัดต่าง ๆ ที่พบหลักฐานเหล่านี้ได้แก่ วัดสระทอง วัดเหนือ และวัดบึงปลาญชัย เป็นต้น

ภาพที่ 18 ไบเสมาทวารวดีที่พบในเขตอำเภอเมืองร้อยเอ็ด

อำเภอเสลภูมิ

หลักฐานของวัฒนธรรมทวารวดีในเขตอำเภอเสลภูมิ ที่พบที่บ้านเมืองไพรซึ่งเป็นเมืองโบราณ ลักษณะเป็นเนินดินรูปร่างรี มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 500 เมตร เดิมเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดิน ล้อมรอบ แต่ปัจจุบันถูกไถปรับจนเปลี่ยนสภาพไปเกือบหมด

ภายในตัวเมืองมีชาวบ้านพบโบราณวัตถุต่าง ๆ เช่น เศษภาชนะดินเผา ก้อนแลง กระเบื้อง มุงหลังคา กำไลแขน แหวน พระพิมพ์ดินเผา เมล็ดข้าวสารสีด้า กระดุกสัตว์ กระดุกมนุษย์ ชี้แร่ แม่พิมพ์เครื่องประดับทำจากหินทราย และลูกปัดแก้ว เป็นต้น

โบราณวัตถุที่เนื่องในพุทธศาสนาที่สำคัญที่พบบริเวณเมืองโบราณบ้านเมืองไพร ได้แก่ ไบเสมา ทั้งแบบที่ทำด้วยหินทรายและศิลาแลง เป็นรูปทรงยาวและแบบปลายมน ไบเสมาจำหลัก ลวดลายเป็นเส้นแกนแนวตั้ง บริเวณที่พบจะอยู่ทางใต้ของหมู่บ้าน และตามวัดต่าง ๆ ได้แก่ วัดสว่างอารมณ์ และวัดเทพธิดาเทวีญ เป็นต้น

โบราณวัตถุอีกประเภทหนึ่ง คือพระพิมพ์ดินเผา ประทับนั่งแสดงปางสมาธิ มีนาคเจ็ดเศียรแผ่พังพานปรกอยู่เบื้องหลัง (ภาพที่ 19) มีประวัติว่าพบในราวพ.ศ.2517 องค์พระมีขนาดกว้างตั้งแต่ 2-3 เซนติเมตร สูง 6-7 เซนติเมตร ด้านหลังจากมีลักษณะนูนขึ้นและจะมีรอยนิ้วมือปรากฏอยู่ด้วย เนื้อดินที่ใช้ทำพระพิมพ์เหล่านี้จะมีทั้งแบบเนื้อหยาบและเนื้อละเอียด สีที่ทำก็พบหลายสีทั้งสีดำ สีแดง สีเหลือง สีเขียว

ภาพที่ 19 พระพิมพ์ดินเผาขนาดปรกที่พบจากบ้านเมืองไพร

ที่มา: พระพิมพ์พระพุทธรูปปางสมาธินาคปรก (ปรกเมืองไพร) [Online]. accessed 6 March 2023. Available from <https://www.finearts.go.th/roietmuseum/view/11416>

อำเภอจตุรพักตรพิมาน

พบเมืองโบราณสมัยทวารวดี ตั้งอยู่บ้านเมืองหงส์ ตำบลเมืองหงส์ มีลักษณะเมืองเป็นรูปวงรี มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 600 เมตร ปัจจุบันเหลือหลักฐานของคูเมืองอยู่เพียงบางส่วน เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกปรับเพื่อใช้ในการทำนาแทน ภายในเมืองพบหลักฐานการอยู่อาศัย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ได้แก่ เศษภาชนะดินเผาแบบเคลือบน้ำดินสีแดง ภาชนะดินเผา บรรจุกระดูกมนุษย์ และเศษขี้แร่ เป็นต้น

บริเวณนอกเมืองทางด้านทิศเหนือห่างออกไปประมาณ 700 เมตร มีเจดีย์ตั้งอยู่หนึ่งองค์ มีชื่อเรียกว่า เจดีย์เมืองหงส์ ลักษณะเป็นเจดีย์ก่ออิฐสอดิน มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส กว้างยาว ด้านละประมาณ 6 เมตร ที่ฐานก่อมูขี้เ็นออกทั้ง 4 ด้าน ปัจจุบันเหลือเพียงเฉพาะส่วนฐาน (ภาพที่ 20) จากการขุดแต่งบูรณะโดยกรมศิลปากรเมื่อพ.ศ.2535 ได้พบพระพุทธรูปสำริด (ภาพที่ 21) ขนาดสูงประมาณ 13.7 เซนติเมตร มีลักษณะเป็นพระพุทธรูปประทับยืน ไม่มีรัศมี พระพักตร์เป็นรูปไข่ พระขนงต่อกันเป็นปีกกา พระโอษฐ์หนา พระกรรณยาวถึงต้นพระศอ ครองจีวร หม่อมคลุมแนบลำตัวยาวถึงข้อพระบาท พระกรทั้งสองข้างและพระบาทหักหายไป

ภาพที่ 20 เจดีย์เมืองหงส์

ภาพที่ 21 พระพุทธรูปสำริดศิลปะทวารวดีที่พบบริเวณเจดีย์เมืองหงส์
ที่มา : กรมศิลปากร

อำเภอพนมไพร

พื้นที่อำเภอพนมไพรพบหลักฐานของวัฒนธรรมทวารวดีอยู่บริเวณที่เรียกว่า หนองศิลาเลข ซึ่งตั้งอยู่ในเขตบ้านไพร หนองศิลาเลขมีลักษณะเป็นเนินดิน สูงจากพื้นที่นาประมาณ 1 เมตร จากการสำรวจได้พบใบเสมาหินทรายสีแดงขนาดใหญ่ จำนวน 6 ชิ้น ลักษณะเป็นใบเสมาแบบเรียบ ทั้งสองด้าน ปัจจุบันใบเสมาได้ถูกนำไปปักไว้ที่ว่าการอำเภอพนมไพรและวัดประชารธรรมรักษ์ (ภาพที่ 22)

ภาพที่ 22 ใบเสมาจากหนองศิลาเลขปัจจุบันปักอยู่หน้าที่ว่ากรมอำเภอพนมไพร

ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ร่องรอยของวัฒนธรรมทวารวดีได้เริ่มขาดหายไป ขณะที่วัฒนธรรมใหม่อย่างวัฒนธรรมเขมรเริ่มปรากฏชัดเจนในพื้นที่ เมืองโบราณสมัยทวารวดีที่สำคัญซึ่งอยู่ใกล้เคียง อาทิ เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ปรากฏร่องรอยความต่อเนื่องระหว่างวัฒนธรรมทั้งสองอย่างเด่นชัด ส่วนพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ดนั้นจากการศึกษา ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจน ซึ่งแสดงถึงความสืบเนื่องดังกล่าว ทั้งนี้อาจเป็นเพราะยังไม่ได้ทำการศึกษาหรือดำเนินการขุดค้นทางโบราณคดีในแหล่งชุมชนโบราณวัฒนธรรมทวารวดีกันอย่างจริงจัง จึงไม่อาจหาข้อยุติได้ในขณะนี้

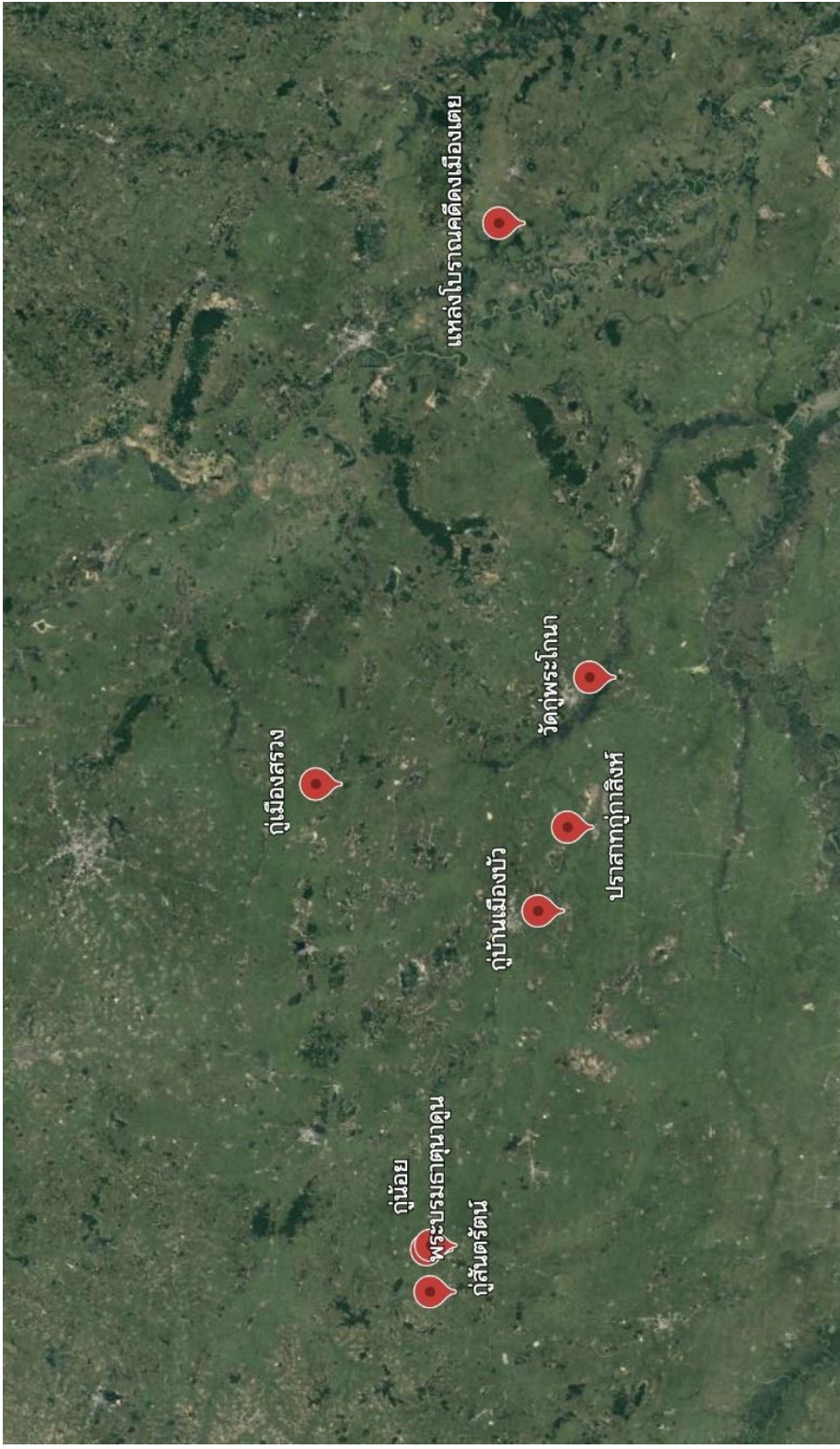
การเติบโตของเมืองตั้งแต่สมัยทวารวดี เจนละ และลพบุรี ตั้งอยู่บนพื้นฐานทางเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับการผลิตเหล็ก เห็นได้อย่างชัดเจนอย่างที่ดงเมืองเตย ซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนเส้นทางที่มีแหล่งแร่เหล็ก ที่อำเภอสุวรรณภูมิก็ตั้งอยู่ท่ามกลางแหล่งผลิตเหล็กที่มีการส่งผ่านไปตามเส้นทางคมนาคม ผ่านกู่พระโกนาและทุ่งกุลาร้องไห้ เข้าสู่เขตจังหวัดสุรินทร์ผ่านช่องเขาไปเข้าเขมรต่ำในประเทศกัมพูชา ในขณะเดียวกันเมืองนครจำปาศรีที่อำเภอนาดูนตั้งอยู่บนเส้นทางที่แยก

จากกู่พระโกนาไปทางตะวันตกไปตามลำเตาผ่าน กู่กาสิงห์ เมืองบัว ไปจนถึงนครจำปาศรี ซึ่งมีกู่น้อย และกู่สันตร์ตัน ที่เป็นศาสนสถานแบบเขมรตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16-18 และต่อจากนครจำปาศรี ก็มีเส้นทางไปยังลุ่มน้ำชีในเขตจังหวัดมหาสารคาม ขอนแก่น และอุดรธานี ตามเส้นทางดังกล่าวนี้ ล้วนมีร่องรอยปราสาทเขมรเป็นระยะ ๆ บรรดาชุมชนตามเส้นทางนี้ล้วนมีความสัมพันธ์กับการถลุงเหล็กและการทำเกลือด้วยกันทั้งสิ้น⁴⁹ (ภาพที่ 23)

บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้แม้ว่าจะเป็นชายขอบทางวัฒนธรรมของบรรดารัฐและบ้านเมืองที่อยู่โดยรอบแต่ก็มีความเจริญเป็นบ้านเมืองร่วมสมัยที่มีฐานความคิดมาจากการผลิตเกลือและเหล็กอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ยุคเหล็กจนมาถึงสมัยที่วัฒนธรรมเขมรแพร่เข้ามา หลังจากนั้นบ้านเมืองก็ซบเซาลง น่าจะมีการเคลื่อนย้ายของผู้คนลงไปสู่ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและบริเวณทะเลสาบเขมรในประเทศกัมพูชา ชุมชนเคยกระจายอยู่มากในบริเวณนี้ก็ลดน้อยลงไปด้วย

⁴⁹ กรมศิลปากร, อธิพิลวัฒนธรรมเขมรในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด , หน้า 67

ภาพที่ 23 เส้นทางชุมชนที่มีความสัมพันธ์กับการดูแลสุขภาพและการทำเกลือ
ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

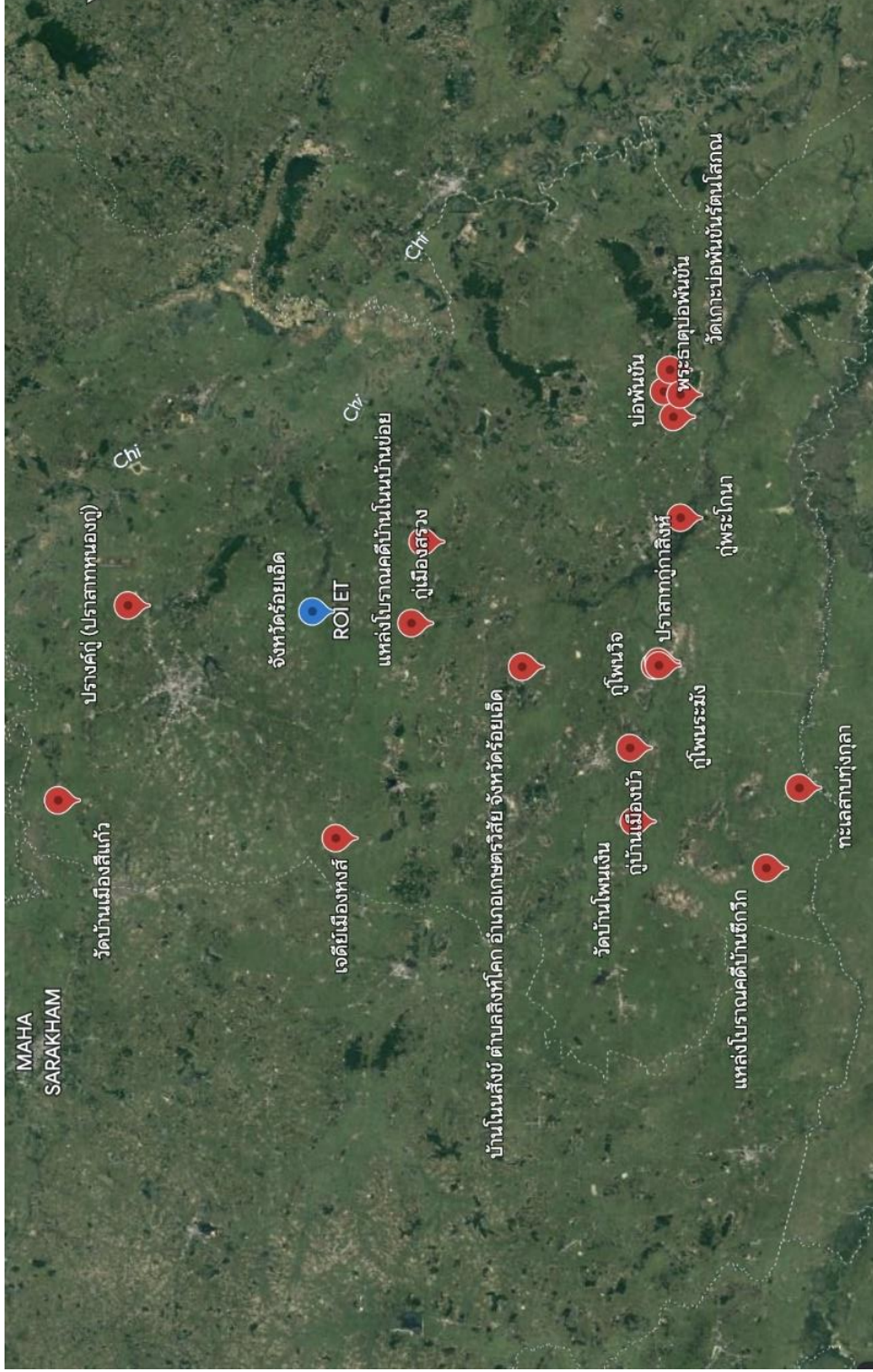
3.4.3 วัฒนธรรมเขมรในจังหวัดร้อยเอ็ด

อิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรระยะแรกสมัยก่อนเมืองพระนครคงจะเริ่มแพร่เข้าไปในพื้นที่ตอนล่างของจังหวัดร้อยเอ็ดตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 เพราะมีการค้นพบส่วนทับหลังของศิลปะแบบไพรกเมง (ราวพ.ศ.1180-1250) ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ และต่อจากนั้นมา มีการแพร่ขยายวัฒนธรรมเขมรเรื่อยมาโดยเฉพาะตอนล่างตั้งแต่อำเภอธวัชบุรี สุวรรณภูมิ เกษตรวิสัย โพนทราย ซึ่งอาจมีสาเหตุมาจากสภาพพื้นที่ตอนล่างอันเป็นที่ราบลุ่มอันมีกว้างขวางครอบคลุมแม่น้ำสายหลักหลายสาย ทั้งแม่น้ำมูล แม่น้ำชี และยังคงตั้งอยู่กึ่งกลางเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองพระนครกับพื้นที่ราบอีสานตอนบนกับแอ่งสกลนคร นอกจากนี้บริเวณดังกล่าวยังเป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์แห่งหนึ่งของภูมิภาคมาแล้วตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ การผลิตเกลืออาจมีผลเกี่ยวเนื่องกับระบบชุมชน จึงทำให้มีผู้คนอาศัยอยู่อย่างหนาแน่น เป็นผลให้พื้นที่ดังกล่าวทวีความสำคัญมากขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18

หลักฐานทางโบราณวัตถุและโบราณสถานที่แสดงถึงการแพร่ขยายอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมของอาณาจักรเขมรเข้ามายังพื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ด (ภาพที่ 24) จากการศึกษาที่ผ่านมา มีดังนี้⁵⁰

⁵⁰ ชาคริต สิทธิฤทธิ์, "การศึกษาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด" (ปริญาญบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545).

ภาพที่ 24 แผนที่แสดงที่ตั้งของโบราณสถานในวัฒนธรรมเขมรในจังหวัดร้อยเอ็ด

ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

1. โบราณสถานดอนขุมเงิน (ปราสาทหินบ้านหนองคูณ) ตั้งอยู่ในเขตบ้านหนองคูณ ตำบลเด่นราษฎร์ อำเภอนองฮี จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นศาสนสถานในศิลปะเขมร สร้างขึ้นราวพ.ศ.1142-1158 หรือพุทธศตวรรษที่ 12 ในสมัยของพระเจ้ามเหศวรมัน (พระเจ้าจิตรเสน) กษัตริย์พระองค์สำคัญในอาณาจักรเจนละ ซึ่งเป็นช่วงที่พระองค์ครองราชย์และขยายพระราชอำนาจเข้ามาในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ตามที่พบจารึกเกี่ยวกับพระองค์ 13 หลักในประเทศไทย

โบราณสถานประกอบไปด้วย อาคารประดิษฐานรูปเคารพตั้งอยู่บนทิศตะวันออกเฉียงเหนือของบ่อน้ำ ก่อสร้างอย่างง่าย ๆ โดยการนำแผ่นหินทรายตั้งเรียงกันเป็นกรอบรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ประมาณ 6.60x6.30 เมตร ล้อมแนวกรอบรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า 3.30x1.45 เมตร ภายในพบฐานรูปเคารพซึ่งด้านหน้าฐานมีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 จารึกมีการกล่าวถึงพระนามพระเจ้าศรีมเหศวรมัน และการสร้างรูปเคารพโค (พระพฤษชวช) บ่อน้ำเป็นสิ่งก่อสร้างหลักของโบราณสถานแห่งนี้ เป็นบ่อน้ำรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก้นบ่อขนาด 2x2 เมตร ขอบปากบ่อขนาด 2.50x2.50 เมตร ลึกประมาณ 4.60 เมตร ก่อเรียงผนังบ่อทั้ง 4 ด้าน ด้วยหินทรายสีเหลือง ผนังบ่อด้านทิศตะวันตกก่อหินยื่นออกมาเป็นชั้นบันไดลดล้นกันไปจำนวน 7 ชั้น ที่ผนังบ่อพบก้อนหินทรายที่จารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต อายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นตัวอักษรที่หมายถึงเทพเจ้าศาสนาฮินดู รอบบ่อน้ำปูเรียงด้วยหินทรายสีชมพูเป็นลานรูปสี่เหลี่ยมขนาดประมาณ 11.40x11.10 เมตร ห่างไปทางทิศตะวันตกของบ่อน้ำ พบรางระบายน้ำวางตัวในแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก จำนวน 3 ราง ยาวประมาณ 10 เมตร ไหลลงแม่น้ำเสียว

จากการขุดศึกษาพบตะกอนดินทรายทับถม (Deposit Soil) ของพื้นที่แหล่งโบราณคดีดอนขุมเงิน หนาประมาณ 1.20 เมตร จึงสันนิษฐานว่าลำน้ำเสียวในช่วงเวลา 1,300 ปีที่แล้ว คงกว้างกว่าในปัจจุบัน ในฤดูฝนน้ำน่าจะมียกระดับสูงไหลเข้ามาท่วมริมฝั่งทั้งหมด

2. พระธาตุบ่อพันขัน ตั้งอยู่บ้านตาเณร ตำบลจำปาขัน อำเภอสุพรรณภูมิ โบราณสถานเป็นรูปสี่เหลี่ยมเพิ่มมุม ก่อด้วยอิฐไม่สอปูน ตั้งอยู่บนฐานสูง ส่วนยอดหักพังหลายลงมา และถูกเปลี่ยนแปลงภายหลัง ก้อนอิฐของส่วนเรือนธาตุและยอดที่พังหลายมากองอยู่บริเวณฐานเรือนธาตุ มีอาคารทางด้านทิศตะวันออกรีกหลังหนึ่ง เหลือเฉพาะส่วนที่ไม่สามารถสันนิษฐาน

รูปทรงได้ อาคารทั้งสองตั้งอยู่บนฐานขนาดใหญ่เดียวกัน มีแนวกำแพงล้อมรอบ ปัจจุบันสามารถเห็นได้เป็นบางส่วนทางด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือซึ่งอาจก่อสร้างขึ้นมาในภายหลังก็ได้

ปราสาทประธานของพระธาตูป้อพันชั้น มีแผนผังเรือนธาตุเป็นอาคารรูปทรงสี่เหลี่ยมเพิ่มมุมหันหน้าไปทางทิศตะวันออกซึ่งทำเป็นประตูทางเข้าเพียงทางเดียว ผนังอีกสามด้านทำเป็นประตูเลียนแบบประตูเครื่องไม้ ไม่มีชิ้นส่วนหินทรายเข้ามาประกอบ ชั้นหลังคาพังทลายลงมาอยู่ที่ฐานเรือนธาตุ เหลือชั้นหลังคาอยู่ 2 ชั้น ถูกดัดแปลงเป็นยอดของเจดีย์ในรูปแบบศิลปะล้านช้าง โดยก่ออิฐเป็นทรงจอมแหและปูนปั้นเป็นลายกลีบบัวประดับ ประตูด้านทิศตะวันออกใช้หินทรายทำวงกบและคานประตู โดยใช้เทคนิคเข้ามาวงกบบแบบมีบัว ต่างจากการเลียนแบบวงกบอาคารเครื่องหมายแบบเข้าเหลี่ยมที่นิยมทำกันในระยะต้น เช่นที่ปราสาทภูมิโปน อำเภอสังขละ จังหวัดสุรินทร์ ส่วนประกอบสถาปัตยกรรมอื่น ๆ สูญหายทั้งหมด

โบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่สันนิษฐานว่าเดิมน่าจะอยู่บริเวณภายในโบราณสถานแห่งนี้ ได้แก่ ศิวลึงค์หินทรายในแบบที่เรียกกันว่า เอกมุขลึงค์ โดยส่วนปลายเป็นรูปทรงกระบอกปลายมนเรียกกันว่ารุทรภาคที่ยังคงสลักในแบบเก่าอยู่ สลักพระพักตร์พระศิวะประดับอยู่ด้านหน้า ส่วนฐานประกอบด้วยวิษณุภาคที่สลักเป็นแปดเหลี่ยม และพรหมภาคที่สลักเป็นรูปสี่เหลี่ยมตามลำดับ (ภาพที่ 24) เอกมุขลึงค์นี้แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานรูปแบบและวิวัฒนาการของศิวลึงค์รุ่นเก่าและรุ่นหลังที่สร้างขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ทำให้สามารถกำหนดอายุศิวลึงค์ชิ้นนี้ได้ว่าน่าจะอยู่ในช่วงต้นของกลุ่มศิวลึงค์รุ่นหลัง คือช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 หากศิวลึงค์ไม่ได้ถูกเคลื่อนย้ายมาจากโบราณสถานแห่งอื่น ปราสาทป้อพันชั้นแห่งนี้ น่าจะสร้างขึ้นในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย แต่จากโบราณวัตถุบางชิ้นที่พบ เช่น ชิ้นส่วนของเท้าสิงห์แท่นหินทรายแดง และแท่นหินศิลาฤกษ์หินทรายแดงที่ถูกทิ้งเอาไว้รอบตัวปราสาท นักวิชาการบางท่านกล่าวว่าน่าจะเป็นโบราณวัตถุที่อยู่ในช่วงสมัยเจนละในราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 อย่างไรก็ตามปราสาทป้อพันชั้นนี้ก็แสดงให้เห็นถึงร่องรอยของอิทธิพลทางวัฒนธรรมของอาณาจักรกัมพูชาในระยะแรก ๆ ที่เข้ามาสู่ดินแดนทุ่งกุลาร่องไห ซึ่งพื้นที่บริเวณนี้เป็นแหล่งเกลือสินเธาว์ที่ใหญ่และมีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายไปแล้ว ในเวลาต่อมาได้มีการซ่อมแซมป้อพันชั้นในช่วงหลัง ซึ่งน่าจะเกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 เมื่อมีการอพยพของกลุ่มชน

เชื้อสายลาวเข้ามาตั้งชุมชนในบริเวณเมืองสุวรรณภูมิ จนทำให้มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมแบบธาตุอีสานอย่างปัจจุบัน⁵¹

ภาพที่ 24 เอกมุขลิ่งค์ที่พบบริเวณพื้นที่ปราสาทพ่อพันขัน

ที่มา : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติร้อยเอ็ด กรมศิลปากร [Online]. accessed 6 March 2023. Available from <https://www.finearts.go.th/roietmuseum/view/11398>

3. กู่พระโกนา ตั้งอยู่ที่บ้านกู่ ตำบลสระคู อำเภอสุวรรณภูมิ โบราณสถานประกอบด้วยปราสาทอิฐ 3 หลังตั้งอยู่บนฐานหินทรายเรียงตัวกันในแนวเหนือ-ใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก มีซุ้มประตูเข้าหรือโคปุระทั้ง 4 ทิศ และกำแพงล้อมรอบโดยรอบ ปัจจุบันตัวโบราณสถานถูกตัดแปลงไปมาก โดยเฉพาะปราสาทหลังกลางที่ถูกฉาบปูนทับและก่อใหม่เป็นชั้น ๆ ปรากฏทิศเหนือมีการสร้างศาลาครอบทับ ยังคงมีส่วนประกอบที่ประดับตกแต่งสถาปัตยกรรมเหลืออยู่ ได้แก่ หน้าบันสลักเรื่องราวรามายณะ ทับหลังเหนือประตูด้านหน้าสลักเป็นรูปนารายณ์บรรทมสินธุ์ ส่วนด้านทิศตะวันตกอยู่บนพื้น สลักเป็นภาพนารายณ์ทรงครุฑ ปราสาททางด้านทิศใต้ยังคงเหลือทับหลังติดอยู่ในที่เดิม 1 ชิ้น เหนือประตูหลอกทางด้านทิศเหนือ สลักเป็นรูปบุคคลนั่งชันเข่าอยู่เหนือหน้ากาลสามารถกำหนดอายุของปราสาทกู่พระโกนาได้จากรูปแบบหน้าบันเหล่านี้ คือเป็นปราสาทในศิลปะบาปวน มีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16

⁵¹ ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ., หน้า 76-

4. คูอารามหรือคูอารัมย์ ตั้งอยู่บ้านเมืองตง ตำบลสระคู อำเภอสวรรณภูมิ โบราณสถานแห่งนี้ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นโบราณสถานเมื่อพ.ศ.2478 เดิมคงเป็นศาสนสถานที่ได้รับอิทธิพลเขมรที่ก่อสร้างด้วยหินทราย และมีคูน้ำล้อมรอบ ปัจจุบันตัวโบราณสถานถูกขุดทำลายเพื่อค้นหาโบราณวัตถุหรือนำหินไปใช้กลายเป็นหลุมขนาดใหญ่ เหลือเพียงก้อนหินทรายที่ชาวบ้านนำมาเรียงรอบหลุมขุด พบการวางศิลาฤกษ์อาคารอยู่บริเวณโบราณสถาน นอกจากนี้ยังการเคลื่อนย้ายโบราณวัตถุหลายชิ้นมาเก็บรักษาไว้ที่วัด ทำให้บริเวณปราสาทไม่เหลือร่องรอยของตัวอาคารอยู่ โบราณวัตถุสำคัญที่เก็บไว้ที่วัดคือ ศิลาจารึกหินทรายสีเขียวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าปลายมน ขนาดกว้าง 58 เซนติเมตร สูง 142 เซนติเมตร หักเป็นสองท่อน จารึกพบว่ามีอักษรภาษาเขมรที่มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ข้อความในจารึกกล่าวถึงการถวายสิ่งของให้กับศาสนสถานคูอารัมย์โดยขุนนาง

5. ปราสาทหินกอง ตั้งอยู่บ้านหินกอง ตำบลหินกอง อำเภอสวรรณภูมิ ได้รับการขึ้นทะเบียนโบราณสถานเมื่อพ.ศ.2478 ปัจจุบันเป็นเนินดินที่มีคูน้ำล้อมรอบ โบราณสถานมีขนาดค่อนข้างเล็ก ก่อด้วยศิลาแลง หันหน้าไปทางทิศตะวันออกบนอาคารมีทับหลังตกอยู่ 1 ชั้น ขนาดกว้างประมาณ 52 ซม. ยาวประมาณ 125 ซม. หน้า 30 ซม. ตรงกลางเป็นรูปบุคคลที่ยึดตัวสิงห์คายนพวงมาลัย รูปแบบของทับหลังนี้กำหนดอายุอยู่ในศิลปะบาปวน เมื่อพิจารณาร่วมกับเทคนิคการสร้างตัวปราสาทซึ่งก่อด้วยศิลาแลงทั้งหลังตามแบบที่นิยมสร้างขึ้นในสมัยบายัน ราวพุทธศตวรรษที่ 18 สันนิษฐานว่าตัวปราสาทอาจสร้างขึ้นในสมัยบายันแต่นำทับหลังเก่ามาใช้

6. ปราสาทคู ตั้งอยู่ที่บ้านปราสาท ตำบลมะอึ อำเภอรวิชัยบุรี โบราณสถานแห่งนี้สร้างด้วยศิลาแลง ตั้งหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ปราสาทประธานมีสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ ล้อมรอบด้วยกำแพง และมีโคปุระอยู่ด้านหน้า ที่มุมด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้มีอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือบรรณาลัยอีกหนึ่งหลัง ภายนอกมีสระน้ำกรุด้วยศิลาแลงเช่นเดียวกับกุโพนระฆัง อำเภอกษัตริย์ ปราสาทคูได้รับการขุดแต่งแล้วโดยกรมศิลปากรเมื่อพ.ศ.2534 ได้พบทับหลังที่ปราสาทประธานเป็นรูปบุคคลนั่งบนหลังวัว ซึ่งคงหมายถึงพระศิวะ นอกจากนี้บริเวณใกล้เคียงยังพบเสากรอบประตูและศิวิลิ่งค์ขนาดใหญ่ ที่มีหลักฐานว่าขุดได้มาจากที่นาใกล้ ๆ กัน สันนิษฐานได้ว่าปราสาทคูสร้างขึ้นเนื่องในลัทธิไศวนิกายมาก่อน แล้วถูกปรับปรุงให้อยู่ในแผนผังแบบอโรคยศาลในสมัยรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7

7.ปราสาทกู่คันธนาม ตั้งอยู่ที่บ้านด่าน ตำบลโพนทราย อำเภอพวนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด โบราณสถานตั้งอยู่บริเวณกลางเนินดินทรายขนาดใหญ่ มีทางหลวงหมายเลข 2068 (สายราศรีไศล – สุวรรณภูมิ) ผ่านกลางเนิน กู่คันธนามอยู่ทางทิศตะวันตกของแนวถนน แต่เดิมปรากฏในทะเบียนโบราณสถานว่ากู่บ้านด่าน โดยมีแม่น้ำมูลอยู่ห่างออกไปทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 4 กิโลเมตร

ปัจจุบันกู่คันธนามเป็นสำนักสงฆ์ มีแผนผังโบราณสถานแบบโรคนยศาล โดยใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุก่อสร้างหลักจะใช้หินทรายในส่วนที่รับน้ำหนักหรือแกะสลัก สระน้ำประจำโบราณสถานทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือถูกรื้อถอนออกจนหมดแล้วนำมาก่อเรียงใหม่ จนไม่สามารถศึกษารูปแบบเดิมได้ กำแพงที่ล้อมรอบปราสาททั้ง 4 ด้าน ยังจมอยู่ในดิน และยังคงอยู่ในสภาพเดิม แต่มีการทรุดตัวเนื่องจากการยุบตัวของดินที่รองรับตัวกำแพง แต่แนวกำแพงทิศใต้ยังคงสมบูรณ์ดี แนวกำแพงด้านทิศตะวันออกบริเวณมุมด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้แนวกำแพงทำเป็นรางน้ำไหลออกไปลงสระที่อยู่นอกกำแพง กึ่งกลางของแนวกำแพงมีโคปุระตั้งอยู่

โคปุระมีลักษณะเป็นรูปกากบาทมีประตูทางเข้าทางด้านทิศตะวันตก ตรงกลางเป็นห้องโถงมีกำแพงเป็นห้องเล็ก ๆ อยู่ทางด้านเหนือและด้านใต้ ในการขุดแต่งพบประติมากรรมหินทรายรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร 4 กร ในบริเวณห้องโถงกลาง ถัดจากโคปุระไปทางด้านทิศใต้ มีประตูขนาดเล็กอยู่บนแนวกำแพงด้านทิศตะวันออก โคปุระทางด้านทิศตะวันตกและปราสาทถูกเชื่อมต่อกันด้วยศิลาแลงซึ่งมีแผนผังเป็นรูปกากบาท ลานหินมีร่องรอยของหลุมเสาต่อเนื่องจากมุขหน้าปราสาท จนมาถึงประตูด้านทิศตะวันตกของโคปุระ ซึ่งแต่เดิมน่าจะเป็นหลังคาเครื่องไม้มุงกระเบื้อง เนื่องจากพบกระเบื้องหลังคาจำนวนมากบริเวณที่ขุดแต่ง เนื่องจากสภาพพื้นที่โบราณสถานเป็นเนินทราย จึงทำให้ลานหินมีลักษณะเป็นลูกระนาดจากการทรุดตัวของพื้นเช่นเดียวกับอาคารหลังอื่น

หลังจากที่รื้อถอนปราสาทประธานและก่อเรียงขึ้นใหม่ พบว่าปราสาทประธานเป็นอาคารสี่เหลี่ยมย่อมุมตั้งอยู่บนฐานสูง มีทางเข้าอยู่ทางด้านทิศตะวันออก อาคารทรุดเฉียงไปทางด้านทิศตะวันตก มีผนังจนถึงหน้าบันชั้นแรกอยู่ทางทิศใต้เพียงด้านเดียว ผนังสลักเป็นประตูหลอก ส่วนทิศตะวันตกและทิศเหนือพังทลายลงมาหมดแล้ว ทางด้านทิศตะวันออกก่อเชื่อมกับลานหิน ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธานก่อสร้างเป็นบรรณาลัย ใกล้เคียงกับลานหินทางด้านทิศใต้ มีแผ่นหินทรายสีเขียวรูปสี่เหลี่ยมปักอยู่ 3 แผ่น โบราณวัตถุชิ้นสำคัญที่พบที่โบราณสถานแห่งนี้

คือศิลาจารึกที่มีลักษณะเป็นแท่งสี่เหลี่ยมยอดปรกกระโจม มีอักษรจารึกอยู่ทั้ง 4 ด้าน เป็นจารึกอักษรเขมรโบราณ ภาษาสันสกฤต อยู่ใต้กองหินหน้าอาคารบรรณาลัย เดิมน่าจะปักกลางวงบริเวณแผ่นหินทรายสีเขียวที่อยู่ทางด้านซ้ายระหว่างลานปราสาทกับอาคารบรรณาลัย ที่เนื้อหากล่าวถึงการสร้างอโรคยศาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ซึ่งมีอายุอยู่ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 18

8. กุโพนระฆัง ตั้งอยู่ที่บ้านกูกาสิงห์ ตำบลกูกาสิงห์ อำเภอกะษัตริย์ ตัวโบราณสถานตั้งอยู่ห่างจากกูกาสิงห์ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือประมาณ 500 เมตร จากแผนผังและเทคนิคการก่อสร้าง ซึ่งมีลักษณะเฉพาะคือปราสาทประธานก่อด้วยศิลาแลง ล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วซึ่งมีโคปุระทางด้านหน้าเพียงด้านเดียว มีบรรณาลัยอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนืออีก 1 สระ รูปแบบและแผนผังของปราสาทแห่งนี้ มีลักษณะเป็นแผนผังแบบอโรคยศาลที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 โปรดให้สร้างขึ้นเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 18 ตามที่กล่าวไว้ในจารึกปราสาทตาพรหม

9. กุโพนวิฑ ตั้งอยู่บ้านกูกาสิงห์ ตำบลกูกาสิงห์ อำเภอกะษัตริย์ สภาพโบราณสถานเป็นเนินขนาดใหญ่ ปกคลุมด้วยวัชพืชนานาชนิด คงเหลือเฉพาะร่องรอยส่วนฐานศิลาแลงให้เห็นบางส่วน และแท่นหินทรายขนาดใหญ่ตกลงอยู่บริเวณเดียวกัน ส่วนโบราณวัตถุที่พบที่น่าสนใจ ได้แก่ ฐานรูปเคารพขนาดต่าง ๆ ที่สระจากหินทรายวางทิ้งอยู่บริเวณเดียวกัน มีการค้นพบประติมากรรมรูปบุรุษหรือทวารบาลที่ปัจจุบันนำไปเก็บรักษาไว้ที่อาคารเก็บโบราณวัตถุจากกูกาสิงห์ภายในบริเวณวัด ลักษณะผ้านุ่งของประติมากรรมชิ้นนี้เปรียบได้กับประติมากรรมศิลปะเขมรแบบบาปวน ซึ่งมีอายุราวต้นพุทธศตวรรษที่ 16 ส่วนศิระของประติมากรรมได้ถูกกลักลอบตัดไป

10. กุเมืองบัว ตั้งอยู่ที่บ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอกะษัตริย์ ตัวโบราณสถานตั้งอยู่บนเนินดิน ก่อด้วยศิลาแลง ตั้งหันหน้าไปทางทิศตะวันออกเฉียง มีแนวคูน้ำล้อมรอบบริเวณปราสาทพบทับหลังรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ เป็นศิลปะเขมรแบบบาปวนตอนปลาย กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17 ตกอยู่ 1 ชั้น จากการศึกษาที่ผ่านมาทราบว่าเคยมีประติมากรรมรูปบุรุษและสตรีประดิษฐานอยู่บนฐานประติมากรรมที่ตั้งอยู่บริเวณด้านหน้าของปราสาทประธาน ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่ามีความเกี่ยวข้องกับตำนานพื้นบ้านเรื่องสังข์ศิลป์ชัย และพบเทวรูปมีศิระเป็นช้างลำตัวเป็นมนุษย์ซึ่งคงหมายถึงพระพิฆเนศอยู่ร่วมกันด้วย ตามรูปแบบทับหลังที่พบสามารถกำหนดอายุของปราสาทกุเมืองบัวได้ว่าคงอยู่ในช่วงศิลปะแบบบาปวน โดยอาจมีการดัดแปลง

ในพุทธศตวรรษที่ 18 ทั้งนี้เนื่องจากใช้ศิลาแลงเป็นวัสดุก่อสร้างทั้งหลังดังที่พบในโบราณสถาน ที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว

11. กุ่บ้านโคก ตั้งอยู่ที่บ้านกระโดน ตำบลหนองแวง อำเภอกษัตริย์ชัย ตัวโบราณสถาน ก่อด้วยศิลาแลง มีลักษณะเป็นแผนผังเป็นห้องยาวรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าขนาด 4.10x6.80 เมตร ผนัง ก่อทึบไม่มีหน้าต่าง ปัจจุบันนำพระพุทธรูปมาประดิษฐานไว้ ทางด้านทิศตะวันออกยื่น ส่วนทางด้าน ทิศตะวันตกทำเป็นประตูหลอก ผนังมุขมีช่องหน้าต่างข้างละช่อง มีร่องรอยการใช้ลูกมะหวดประดับ ที่หน้าต่างทั้งสองด้าน มีทับหลังตกอยู่บริเวณโบราณสถาน เป็นภาพเล่าเรื่อง 2 ชั้น ชั้นหนึ่ง เป็นภาพบุคคลหลายคนทางขวาสุดของภาพสลักเป็นภาพวานรมอบสิ่งของกับสตรี สันนิษฐาน ว่าเป็นภาพในเรื่องรามเกียรติ์ตอนหนุมานถวายแหวน ส่วนทับหลังอีกชั้นหนึ่งสลักเป็นรูปบุคคล ลักษณะคล้ายเป็นสตรียืนอยู่ในซุ้มเรือนแก้วแจกสิ่งของ ซึ่งอาจเป็นคานหรือคันศรอยู่บนบ่า และมี รูปบุคคลขนาดเล็กกว่านั่งแสดงความเคารพอยู่ด้านข้าง ซึ่งยังไม่อาจสันนิษฐานได้ว่าเป็นภาพสลัก จากเรื่องใด เมื่อพิจารณารูปแบบของทับหลังโดยเฉพาะเครื่องแต่งกายของบุคคลทำให้กำหนดได้ว่า อยู่ในศิลปะเขมรแบบบาปวนตอนปลายตอนครวัดตอนต้นอายุราวพุทธศตวรรษที่ 17⁵²

การแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมเขมรในจังหวัดร้อยเอ็ด เนื่องด้วยพื้นที่นี้เป็นแหล่งผลิต เกลือสินเธาว์ขนาดใหญ่ อีกทั้งยังเป็นที่ยอมรับเหมาะแก่การทำการเกษตร และพบหลักฐาน ทางโบราณคดีที่เชื่อว่าเป็นศูนย์กลางในการผลิตเหล็กที่สำคัญมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ตอนปลาย หรือราวพุทธศตวรรษที่ 16 เมื่อวัฒนธรรมทวารวดีที่แผ่เข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เสื่อมลง วัฒนธรรมเขมรได้แผ่กระจายจากเมืองพระนครเข้ามายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากขึ้น โดยหลังจากนี้เป็นต้นไปอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรจะเข้าสู่บริเวณนี้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนเต็มพื้นที่

พื้นที่จังหวัดร้อยเอ็ดเริ่มปรากฏชุมชนที่รับเอาวัฒนธรรมเขมร และศาสนสถานในศาสนาฮินดู โดยชุมชนเหล่านี้ส่วนมากอาศัยอยู่มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย หรือยังคงมีรูปแบบ วัฒนธรรมตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย เช่น ชุมชนโบราณบริเวณบ้านกู่กาสิงห์ เขตอำเภอกษัตริย์ชัย ที่ปรากฏศาสนสถานบนเนินดินที่เคยเป็นที่ฝังศพในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือกุ่โพธิวิท สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 จากรูปแบบประติมากรรมทวารบาลซึ่งมีลักษณะ

⁵² กรมศิลปากร, อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด , หน้า 89

แบบศิลปะคลัง และจากโบราณวัตถุที่ขุดพบในบริเวณดังกล่าว พบว่าส่วนมากเป็นชิ้นส่วนเทวรูป
ในศาสนาฮินดูไวยณนิกาย

จากนั้นในพุทธศตวรรษที่ 16-17 ศิลปะเขมรแบบบาปวน-นครวัด อิทธิพลวัฒนธรรมเขมร
ปรากฏมากขึ้นโดยเฉพาะบริเวณตอนกลางและตอนล่างของจังหวัดร้อยเอ็ดแถบอำเภอรัชบุรี
เกษตรวิสัย สุวรรณภูมิ และพนทรายซึ่งเป็นที่ราบลุ่มและครอบคลุมแม่น้ำหลายสาย เช่น ลำชี ลำมูล
ลำเสียว ศาสนสถานทีสร้างขึ้นในช่วงเวลานี้ เช่น ปราสาทกู่กาสิงห์ ปราสาทกู่พระโกนา ที่เป็นศูนย์กลาง
ของชุมชนระดับเมืองทีพัฒนามาจากชุมชนในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีการสร้างบ่อน้ำหรือบาราย
ขนาดใหญ่ประจำโบราณสถานไว้กักเก็บน้ำ และยังพบชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมรอยู่จำนวนมาก
ทีอยู่ในช่วงเวลานี้กระจายตัวอยู่รอบ ๆ โบราณสถานและลุ่มแม่น้ำเสียว ลุ่มน้ำมูล เช่น เมืองโบราณ
ร้อยเอ็ด เมืองโบราณเกษตรวิสัย เมืองโบราณบ้านดงเมือง เมืองโบราณพนนางทุม เป็นต้น
เมืองเหล่านี้มักมีผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมขนาดใหญ่และมีคูน้ำล้อมรอบ

ในราวพุทธศตวรรษที่ 18 เกิดการเปลี่ยนแปลงในระบบความเชื่อทางศาสนาขนาดใหญ่
ทีเมืองพระนคร โดยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724-1763) ได้เสด็จขึ้นครองราชย์และนับถือศาสนา
พุทธมหายาน ต่างจากกษัตริย์องค์ก่อน ๆ ทีนับถือศาสนาฮินดู และทรงโปรดให้สร้างศาสนสถาน
ทีเรียกว่า อโรคยศาล ไว้ตามชุมชนทั่วอาณาจักรของพระองค์ และสร้างธรรมศาลาไว้ตามเส้นทาง
คมนาคมจากเมืองพระนครออกไปทุกทิศทาง โดยธรรมศาลาทีพบเป็นโบราณสถานขนาดเล็ก
มีลักษณะเป็นอาคารสี่เหลี่ยมผืนผ้าแคบยาว มีหน้าต่างอยู่ทางด้านทิศใต้ ผนังด้านเหนือจะทีบ
มีประตูทางเข้าออกอยู่ทางด้านทิศตะวันออก เช่น กู่กระโดน ซึ่งเป็นธรรมศาลาอยู่ในเมืองโบราณ
เกษตรวิสัย ส่วนทีเรียกว่าอโรคยศาลนันพบทีร้อยเอ็ดจำนวน 3 แห่ง คือ ปราสาทกู่ ตำบลมะฮี อำเภอ
รัชบุรี กู่พนระฆัง ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอกเกษตรวิสัย กู่คันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอพนทราย
โบราณสถานเหล่านี้จะมีแผนผังทีเหมือนกันคือ มีปราสาทตั้งอยู่ตรงกลางมีบรรณาลัยอยู่ทางทิศ
ตะวันออกเฉียงใต้ หน้าปราสาทล้อมรอบด้วยกำแพงทังสี่ด้าน มีประตูทางเข้าเป็นโคปุระหรือซุ้มประตู
ทางด้านทิศตะวันออก มีหลังคาเครื่องคลุมต่อจากปราสาทประธานมาถึงซุ้มประตู นอกแนวกำแพง
ออกไปทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือมีสระน้ำสี่เหลี่ยมกรูขอบด้วยศิลาแลง แต่จะแตกต่างกันบ้าง
ในส่วนเล็ก ๆ เช่น การทำซุ้มประตู การทำหน้าต่างมุขปราสาท เป็นต้น เนื่องจากศาสนสถานเหล่านี้
สร้างในพุทธศาสนา ภายในจึงประดิษฐานพระพุทธรูปและโพธิสัตว์ในพุทธศาสนาวัทธิมหายาน

แทนเทวรูปในศาสนาฮินดู หลังจากทีพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 สิ้นพระชนม์ลงอาณาจักรเขมรก็เสื่อมลง เกิดความขัดแย้งภายในช่วงเวลานี้ไม่ปรากฏหลักฐานวัฒนธรรมเขมรในจังหวัดร้อยเอ็ด จนกระทั่ง ราวพุทธศตวรรษที่ 20 กษัตริย์อยุธยาได้เข้ายึดเมืองนครธมไว้ได้ ดินแดนภาคอีสานตอนล่าง ซึ่งเป็นหัวเมืองเขมรมาแต่เดิมจึงกลายเป็นประเทศราชของอาณาจักรอยุธยาและลดความสำคัญลง

จะเห็นได้ว่าพื้นที่บริเวณจังหวัดร้อยเอ็ดในปัจจุบันนั้น จัดเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ต่อมาเริ่มรับวัฒนธรรมจากภายนอก โดยในทางตอนกลางของจังหวัดจะเป็นชุมชนแบบวัฒนธรรมทวารวดี ในขณะที่ตอนล่างของจังหวัดยังเป็นวัฒนธรรมแบบชุมชนก่อนประวัติศาสตร์อยู่ ต่อมาเมื่อรับวัฒนธรรมเขมรทำให้ชุมชนก่อนประวัติศาสตร์เหล่านี้เข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ แต่ก็ยังคงค่อยเป็นค่อยไปในระยะแรก ซึ่งสังเกตได้จากเริ่มจากเขตสุวรรณภูมิด้านตะวันออกก่อนและค่อยกระจายไปยังบริเวณอื่น โดยอาศัยเส้นทางลำน้ำและลำน้ำสาขาเข้าไปในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ ส่วนทางด้านเหนือของจังหวัดอันเป็นพื้นที่ที่รับวัฒนธรรมทวารวดีนั้น พบหลักฐานวัฒนธรรมเขมรน้อยมากหรือไม่พบเลย อาจเป็นเพราะสภาพภูมิประเทศที่เป็นป่าทึบไม่อุดมสมบูรณ์ ในขณะที่ทางตอนกลางและตอนล่างของสภาพจังหวัดมีสภาพเป็นที่ราบลุ่มเหมาะแก่การทำกรเกษตรมากกว่า โดยเฉพาะพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งนอกจากจะเป็นทำเลที่ดีในการทำกสิกรรมยังมีเกลือและเหล็กเป็นทรัพยากรสำคัญอยู่อีก โดยบริเวณนี้เป็นแหล่งผลิตเกลือสินเธาว์ที่สำคัญระดับภาคมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย อาจเป็นด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้วัฒนธรรมเขมรได้แผ่เข้ามายังดินแดนบริเวณนี้เพื่อควบคุมการผลิตเกลือสินเธาว์ ทำให้อาณาจักรเขมรเป็นประเทศที่มีอำนาจเนื่องจากสามารถควบคุมเกลือและเหล็กในภูมิภาคได้

บทที่ 4 สถาปัตยกรรมปราสาทกู่กาสิงห์

ปราสาทกู่กาสิงห์ ตั้งอยู่ที่ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด (ภาพที่ 25-26) ปรากฏครั้งแรกในรายงานการสำรวจโบราณสถานวัตถุแห่งกัมพูชาเล่มที่ 2 ของลูเนต์ เดอ ลามอง กิแยร์ ปี ค.ศ. 1907 (พ.ศ.2450) ที่เข้ามาสำรวจทั้งในประเทศไทยและกัมพูชา⁵³ หลังจากนั้นยังปรากฏภายในการสำรวจของกรมศิลปากรในโครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 – 2504⁵⁴ และในหนังสือของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล⁵⁵ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2510 นอกจากนี้ยังปรากฏในการสำรวจของกรมศิลปากร ในทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 ที่จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี⁵⁶

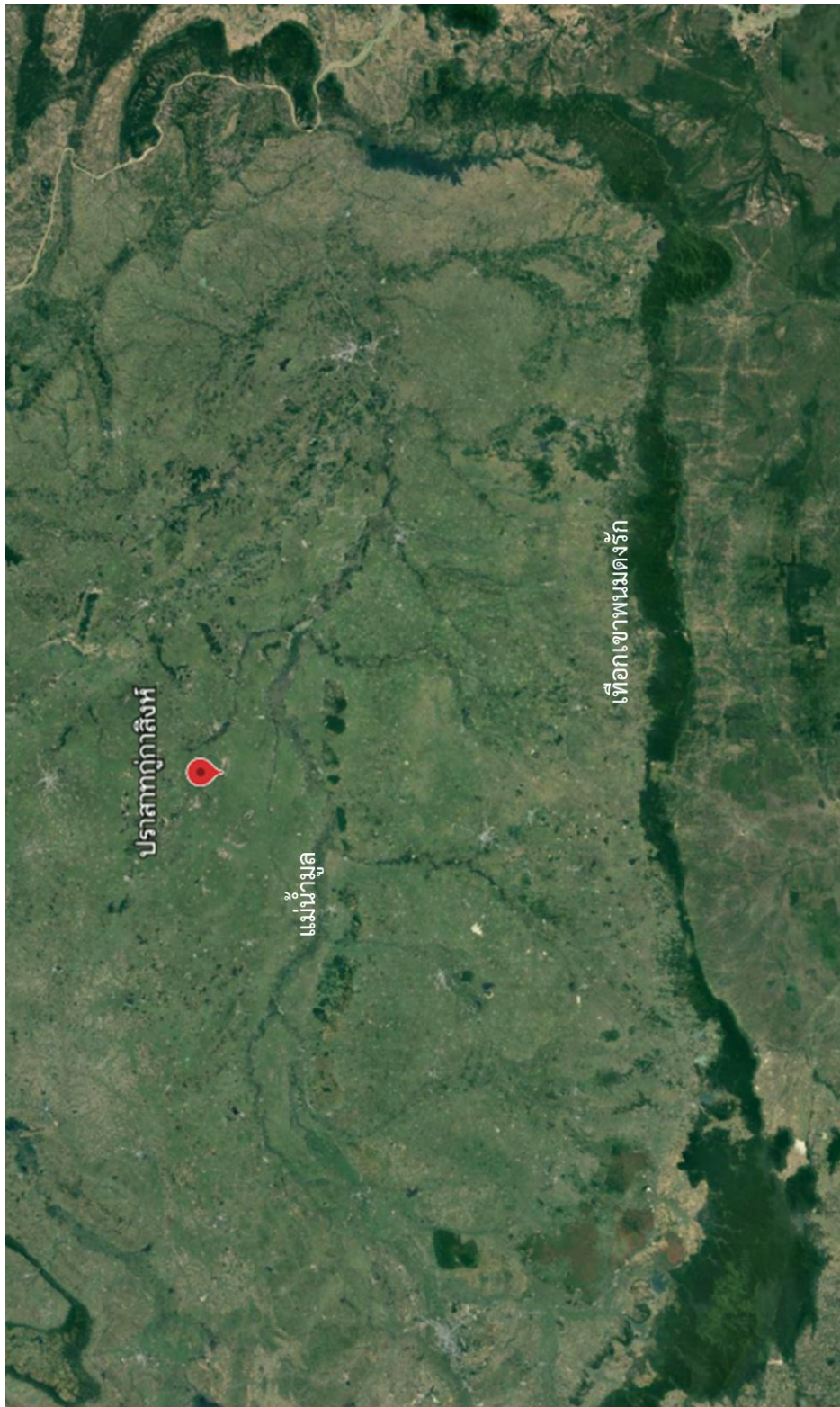

⁵³ Lajonquiere, *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge Tome II* (Paris : De l'ecole française d'extreme-orient, Ernest Leroux, 1902)

⁵⁴ กรมศิลปากร. *โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 – 2504* (กรุงเทพฯ :กรมศิลปากร, 2505)

⁵⁵ สุภัทรดิศ ดิศกุลม, หม่อมเจ้า. *ศิลปะลพบุรี* (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2510)

⁵⁶ กรมศิลปากร, *ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี*, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2539)

ภาพที่ 25 ตำแหน่งที่ตั้งของปราสาทภูเก้าสิงห์

ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

ปราสาททูกาสิงห์
1 กลุ่มปราสาทประธาน
2 โคปุระ
3 บรรณาลัย
4 กำแพงแก้ว

ภาพที่ 26 ภาพสามมิติปราสาททูกาสิงห์
ที่มา : นฤดม แก้วชัย

4.1 ลักษณะทางสถาปัตยกรรม

4.3.1 ผังบริเวณ

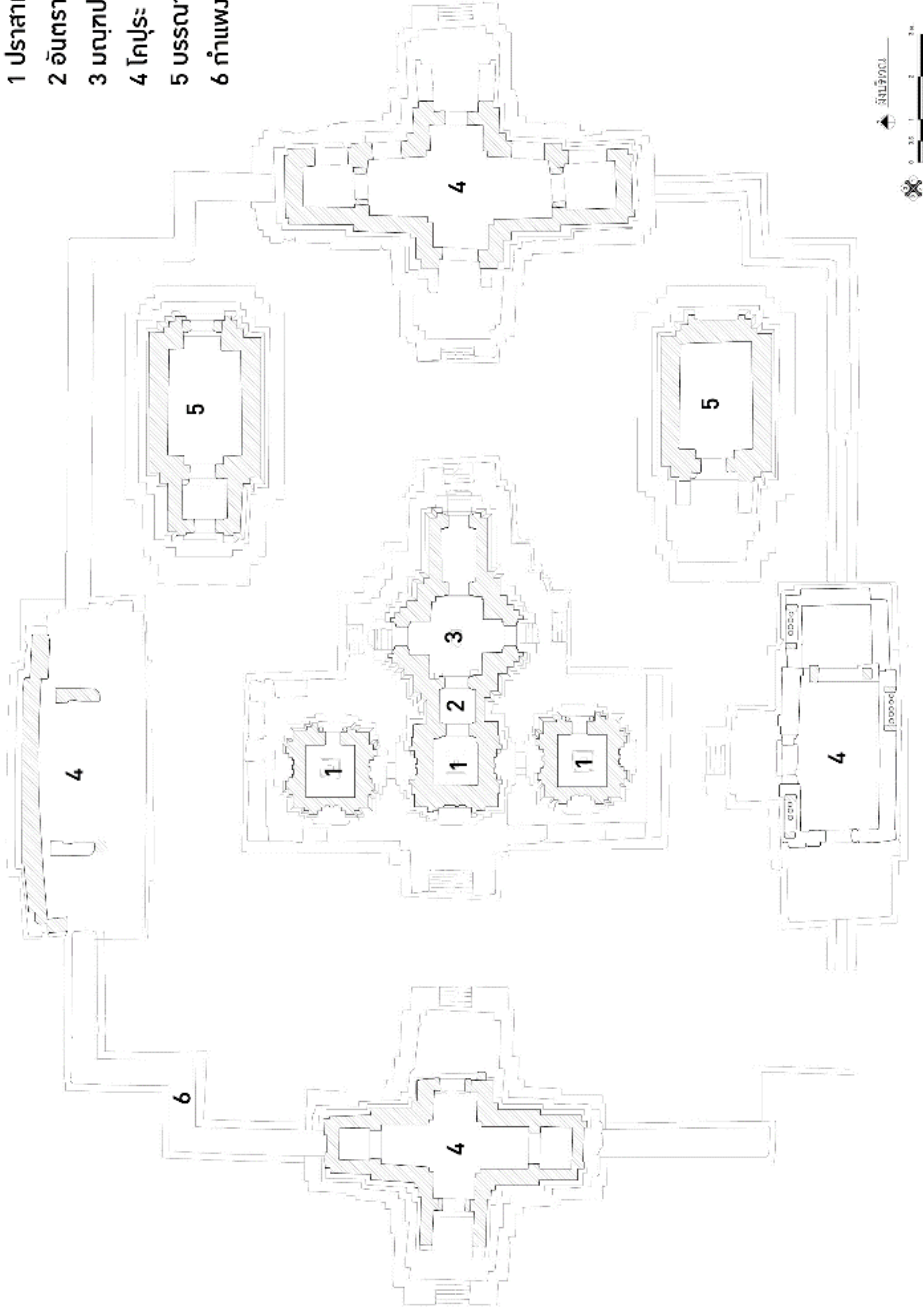
ผังบริเวณของปราสาทกู่กาสิงห์ ประกอบด้วยกำแพงแก้วและโคปุระก่อด้วยศิลาแลง ล้อมปราสาท 3 หลังหันหน้าไปทางทิศตะวันออก (ภาพที่ 27-34) ภายในบริเวณมีบรรณาลัย 2 หลัง (ภาพที่ 35) ตั้งหันหน้าเข้าปราสาทประธาน ผังบริเวณของศาสนสถานเน้นความสำคัญของแกนหลักทิศตะวันออก-ตะวันตก โดยมีโคปุระผังรูปกากบาทตั้งอยู่ทิศตะวันออกและทิศตะวันตก (ภาพที่ 36,37) ส่วนทางด้านทิศเหนือ-ใต้เป็นโคปุระหลอก (ภาพที่ 38,39) โคปุระด้านทิศตะวันออกมีผังต่างไปจากโคปุระด้านทิศตะวันตก ปีกของโคปุระมีขนาดไม่เท่ากันเนื่องจากต้องการเน้นความสำคัญของทางเข้าด้านหน้าเพื่อให้ตำแหน่งของซุ้มประตูสัมพันธ์กับช่องเปิดของปราสาทประธานและมณฑป⁵⁷ ปราสาทประธานหันหน้าไปทางทิศตะวันออก สัมพันธ์กับบารายประจําชุมชนขนาดใหญ่ที่อยู่ห่างออกไปทางด้านหน้าศาสนสถาน

การวางแผนผังของปราสาทเขมรนั้นมีทั้งการวางแผนผังแบบศูนย์กลางและแผนผังแบบแนวแกนตามลักษณะภูมิศาสตร์ของที่ตั้ง ซึ่งโดยทั่วไปแล้วปราสาทประธานมักจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ยกเว้นในบางกรณีที่จะหันหน้าไปทางทิศอื่น ๆ ในเหตุที่ว่าสัมพันธ์กับเมืองพระนครหรือตามคติความเชื่อของศาสนา นอกจากนี้แล้วลักษณะภูมิประเทศก็ยังเป็นอีกปัจจัยสำคัญในการตั้งศาสนสถานอีกด้วย อาทิเช่น ปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น

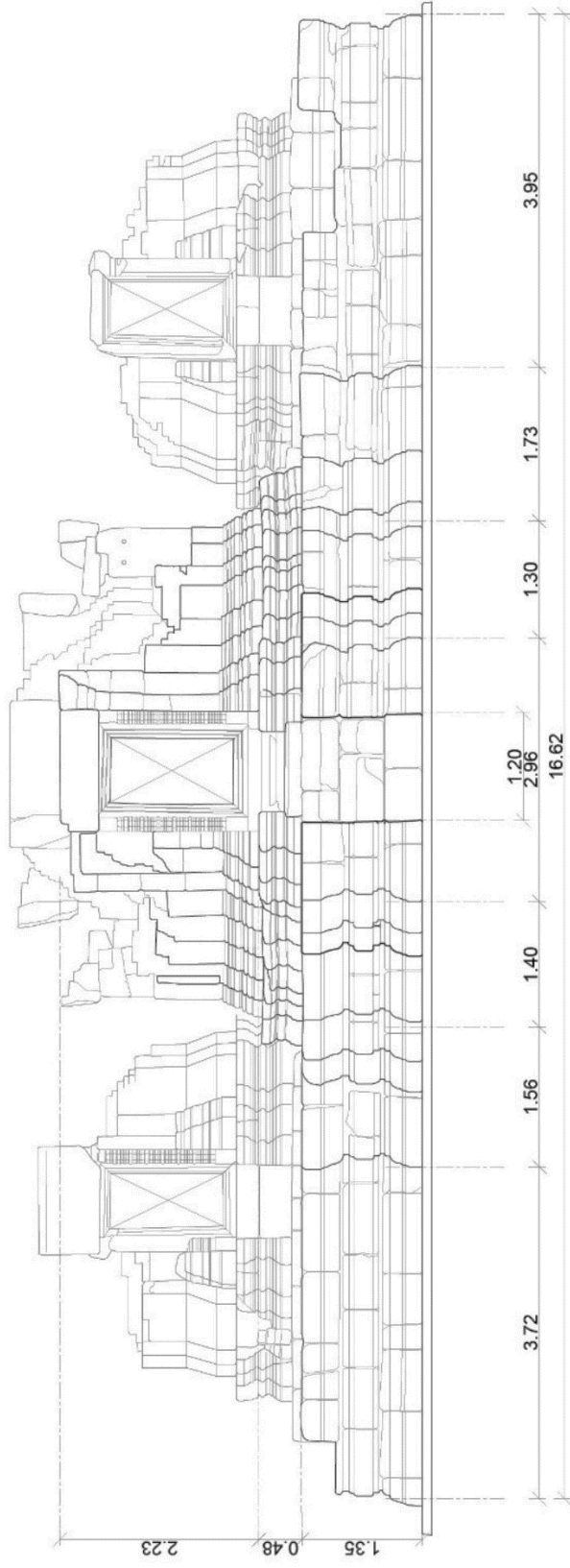
แผนผังศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรโดยทั่วไปจะมีปราสาทประธานเป็นศูนย์กลาง และมีส่วนปิดล้อมอันได้แก่ ระเบียงคด กำแพงแก้ว และสระน้ำล้อมรอบศาสนสถาน โดยมีโคปุระหรือซุ้มประตูเพื่อเข้าสู่พื้นที่ภายในอันเป็นที่ตั้งของปราสาทประธานและนอกจากนี้ยังมีบรรณาลัย 1 หรือ 2 หลังหันหน้าเข้าสู่ปราสาทประธาน

⁵⁷ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน” , เอกสารวิชาการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530,25(อัดสำเนา)

- 1 ปราสาทประธาน
- 2 อินทราละ
- 3 มณฑป
- 4 โถงประตู
- 5 บรรณาลัย
- 6 กำแพงแก้ว

ภาพที่ 27 ผังบริเวณปราสาทกุฎกาสิงห์

รูปด้าน 1

ภาพที่ 28 รูปด้านทิศตะวันออก ปราสาทภูเก้าสิงห์

ภาพที่ 29 รูปด้านทิศใต้ ปราสาทภูเกล้าสิงห์

รูปด้าน 4

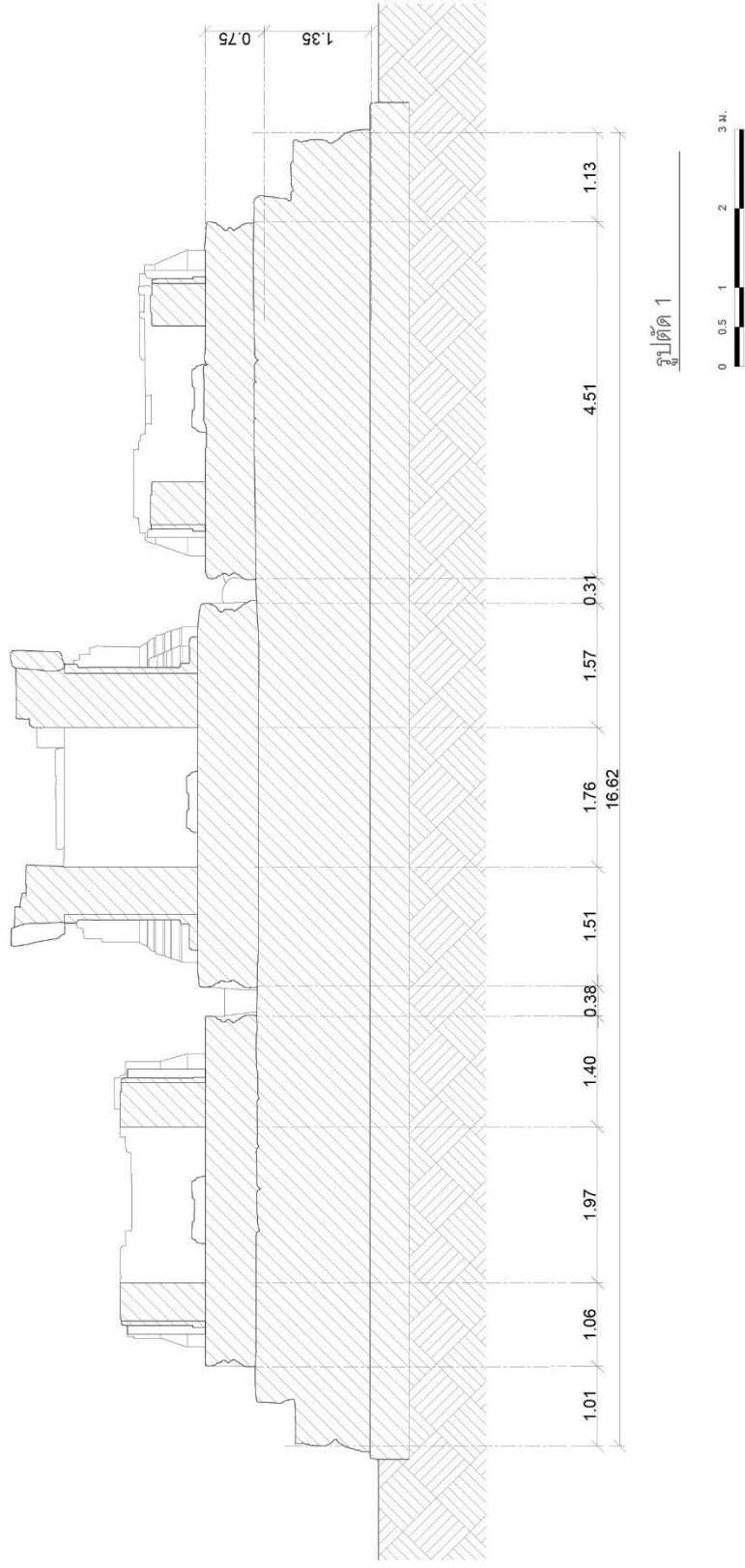
ภาพที่ 30 รูปด้านทิศเหนือ ปราสาทภูเก้าสิงห์

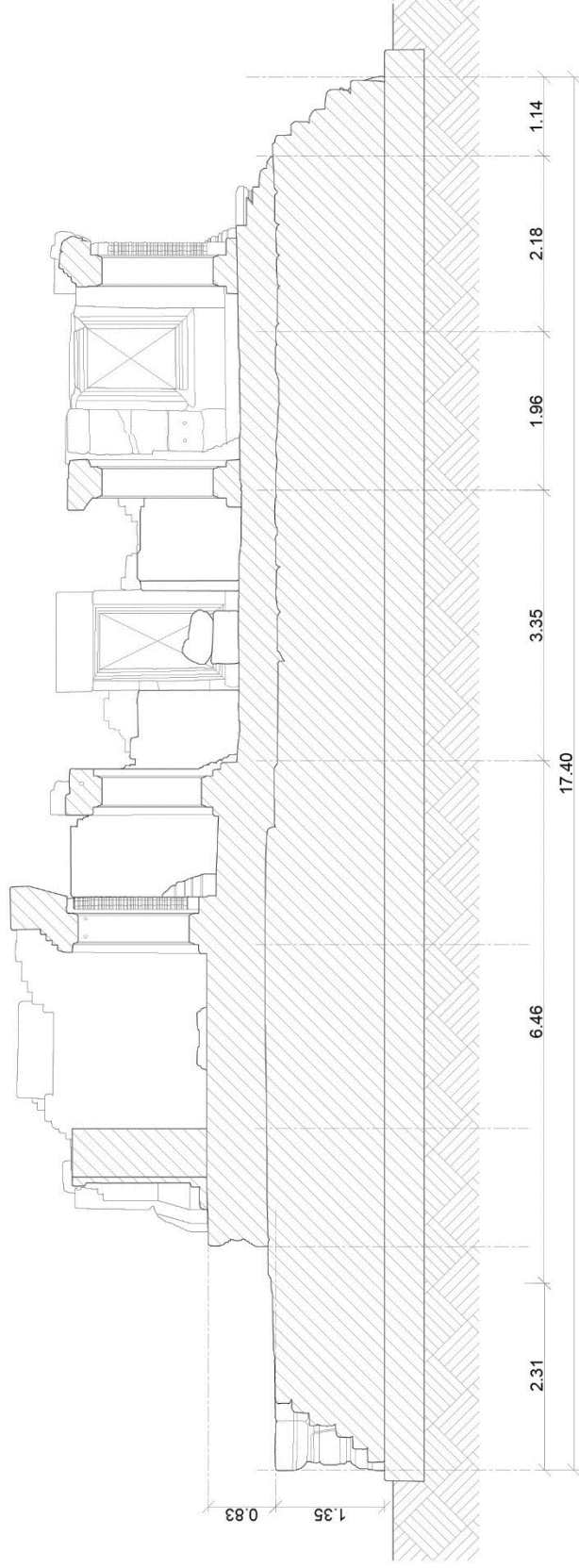
รูปด้าน 3

ภาพที่ 31 รูปด้านทิศตะวันตก ปราสาทภูเกล้าสิงห์

ภาพที่ 32 รูปตัดด้านทิศตะวันออก ปราสาทภูเกล้าสิงห์

รูปตัด 2

ภาพที่ 33 รูปตัดตามทิศใต้ ปราสาทภูเกล้าสิงห์

ภาพที่ 34 กลุ่มปราสาทประธาน

ภาพที่ 35 บรรณาลัย

ภาพที่ 36 โคปุระทิศตะวันออก

ภาพที่ 37 โคปุระทิศตะวันตก

ภาพที่ 38 โคปุระทิศเหนือ

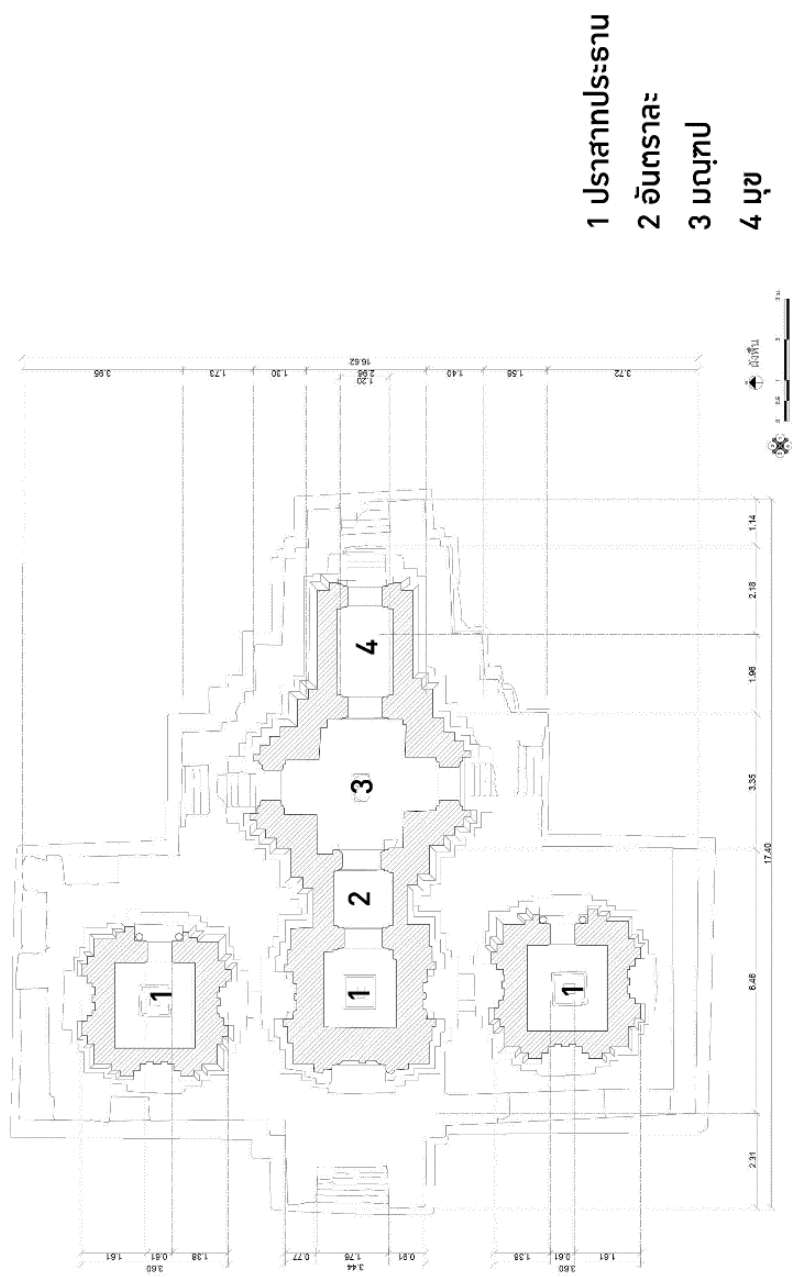
ภาพที่ 39 โคปุระทิศใต้

4.3.2 กลุ่มปราสาทประธาน

กลุ่มปราสาทประธานก่อด้วยอิฐสามหลังตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกัน วางตัวในแนวแกนทิศเหนือ-ทิศใต้ เป็นอาคารหลักของศาสนสถานแห่งนี้ ประกอบไปด้วย ปราสาทหลังกลาง ปราสาทด้านทิศเหนือ ปราสาทด้านทิศใต้ (ภาพที่ 40)

ปราสาทหลังกลาง เป็นปราสาทที่มีขนาดใหญ่กว่าปราสาททางด้านทิศเหนือและทิศใต้เล็กน้อย ตั้งอยู่บริเวณกลางฐานไพที ส่วนฐานก่อด้วยหินทราย เพื่อใช้รองรับน้ำหนักของเรือนธาตุและส่วนยอด ผนังเรือนธาตุก่อด้วยอิฐ ส่วนเรือนธาตุอยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมสอดคล้องกับส่วนฐาน ผนังด้านทิศเหนือ ทิศใต้และทิศตะวันตกทำเป็นซุ้มประตูหลอก ทางด้านทิศตะวันออกถูกเชื่อมด้วยมณฑปต่อเนื่องด้านหน้าโดยมีการก่อมุขของปราสาทเข้ากับฉนวน (อันตราละ) และเชื่อมต่อกับมณฑป ภายในมีซุ้มประตูด้านหน้าห้องครรภคฤหะ ขนาดห้องครรภคฤหะเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีขนาดเล็กกว่าห้องกลางมณฑปที่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มุขมณฑปเปิดซุ้มประตูทางเข้าอีกทางหนึ่ง และมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่างตรงซุ้มประตูทั้งสามด้านของมณฑป (ภาพที่ 41)

ปราสาทด้านทิศเหนือและปราสาทด้านทิศใต้ มีรูปแบบใกล้เคียงกับปราสาทหลังกลาง เพียงแต่ไม่มีมณฑปยื่นออกทางด้านทิศตะวันออก พบเพียงซุ้มประตูทางเข้าทางด้านทิศตะวันออก และห้องครรภคฤหะเท่านั้น ส่วนผนังด้านทิศอื่น ๆ ทำเป็นซุ้มประตูหลอกเช่นกัน (ภาพที่ 42,43)

- 1 ปราสาทประธาน
- 2 อันตราละ
- 3 มนุทป
- 4 มุช

ภาพที่ 40 ผังกลุ่มปราสาทประธาน

ภาพที่ 41 ปราสาทประธานหลังกลางและมณฑปที่ยื่นออกมา

ภาพที่ 42 ปราสาทด้านทิศเหนือ

ภาพที่ 43 ปราสาทด้านทิศใต้

การวางแผนผังของโคปุระเฉพาะในแกนหลักของปราสาทกู่กาสิงห์สัมพันธ์กับตำแหน่งปราสาทประธานล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วและสระน้ำซึ่งมีการพัฒนามาจากแผนผังปราสาทบันทายศรีที่มีอิทธิพลต่อแผนผังปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา นอกจากนี้ปราสาทกู่กาสิงห์สร้างโคปุระหลอกซึ่งเป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีซุ้มประตูทางเข้าเฉพาะด้านใน โดยไม่มีประตูเปิดออกสู่ภายนอก ทำให้เห็นว่าแผนผังของปราสาทกู่กาสิงห์ยังไม่เน้นความสำคัญของแกนรองเท่าใดนักสังเกตได้จากการสร้างเพียงโคปุระหลอกไม่ได้มีแผนผังเป็นโคปุระอย่างชัดเจน อีกทั้งแกนรองของผังไม่ได้อยู่ในตำแหน่งกึ่งกลางด้านของกำแพงแก้ว แต่เยื้องไปทางด้านหลังของแผนผังที่สัมพันธ์กับตำแหน่งของปราสาทประธานและครรภคฤหะมากกว่า ทำให้แผนผังจึงค่อนข้างปิดทึบโดยเน้นเฉพาะทางเข้าออกหลักด้านหน้าของศาสนสถาน การให้ความสำคัญกับแกนรองในแผนผังเริ่มปรากฏในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 16 พร้อมกับการปรับเปลี่ยนอาคารโถงยาวที่สร้างรอบปราสาทเป็นระเบียบคดที่ต่อเนื่องกัน ซึ่งเริ่มมีมาที่ปราสาทพระวิหาร⁵⁸

⁵⁸ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม (กรุงเทพฯ: ศรีสภา, 2534), 50

เมื่อมีการเพิ่มตำแหน่งของโคปุระในแกนรอง การยื่นमुखของโคปุระที่มีผังกากบาทในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 พบว่าแผนผังของโคปุระนั้นจะสอดคล้องกับปราสาทประธานที่มี मुख 4 ด้าน ซึ่งเป็นการเน้นความสำคัญของปราสาทประธาน อย่างไรก็ตามการกำหนดตำแหน่งของโคปุระในศาสนสถานไม่ได้ใช้หลักเดียวกัน ทำให้จุดศูนย์กลางของของผังไม่ได้อยู่ในตรงกับครมคฤหะของปราสาทประธาน เช่น ปราสาทพนมวัน ปราสาทเมืองต่ำ เป็นต้น ซึ่งถ้าหากใช้การวางผังแบบศูนย์กลาง แต่กำหนดแกนรองไม่สอดคล้องกับตำแหน่งปราสาทประธานทำให้เกิดความไม่กลมกลืนของแผนผัง

โดยทั่วไปแล้วมักพบโคปุระหลายแบบในศาสนสถาน โคปุระชั้นรองหรือที่มีขนาดเล็กกว่ามีหลังคาทรงจั่ว ในขณะที่โคปุระทางเข้าหลักมักมีหลังคาเป็นแบบชั้นซ้อน ซึ่งเป็นการเน้นความสำคัญของซุ้มประตูด้านนอกศาสนสถานเช่นเดียวกับการสร้างซุ้มประตูเมือง

รูปแบบแผนผังโคปุระก็มีการปรับเปลี่ยน แผนผังโคปุระขนาดเล็กมักมีเฉพาะซุ้มประตูกลางและเพิ่มปีกทั้งสองข้างเปิดเป็นซุ้มประตูรับกับแผนผังที่มีมุขยื่นแบบกากบาทซึ่งเป็นรูปแบบที่พบมากในศาสนสถานช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 โครงสร้างหลังคาโคปุระเป็นทรงจั่ว 4 ด้านมาบรรจบกันตรงกลาง หลังคาอาจเป็นเครื่องไม้มุงกระเบื้อง หรือมุงด้วยหินทรายที่สกัดเป็นแผ่นประดับด้วยบรรลือที่สันหลังคาและยังพบการมุงหลังคาด้วยอิฐในศาสนสถานบางแห่งด้วย

นอกจากนี้องค์ประกอบต่างๆ ในแผนผังศาสนสถาน เช่น โคปุระและบรรณาลัย มีการพัฒนาโครงสร้างโดยใช้โครงสร้างเสาและคานยื่นแทนผนังรับน้ำหนัก แผนผังบรรณาลัยโดยทั่วไปเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขทางเข้าด้านหน้า โครงสร้างหลังคาเป็นทรงจั่วผนังด้านข้างก่อทึบโดยมีช่องหน้าต่างขนาดเล็กที่ด้านบนของผนัง หรืออาจเปิดเป็นช่อง ซึ่งเป็นรูปแบบที่พบต่อเนื่องตลอดพุทธศตวรรษที่ 16 ต่อมา มีการเพิ่มโครงสร้างเสา ภายในแทนผนังรับน้ำหนักในสมัยนครวัดทำให้แผนผังบรรณาลัยขยายใหญ่ขึ้น

อย่างไรก็ดีแผนผังของปราสาททุกุ่่าสิ่งนั้นเป็นแผนผังที่ยังคงนิยมสร้างส่วนปิดล้อมที่มีขนาดไม่ใหญ่มากนักคือมีเพียงกำแพงแก้ว และสระน้ำล้อมรอบ นิยมในศิลปะบาปวนช่วงกลางถึงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 แต่ในระยะต่อมานั้นจะนิยมสร้างส่วนปิดล้อมขนาดใหญ่และขยายออกเป็น 2 ถึง 3 ชั้น

โดยเฉพาะปราสาทขนาดใหญ่ในสมัยนครวัดและบายน ซึ่งมีส่วนเชื่อมต่อระหว่างโคปุระชั้นต่าง ๆ อย่างซับซ้อน สัมพันธ์กับโครงสร้างเมืองที่มีขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยศาสนสถานและบาราย

4.3.3 ส่วนฐาน

ชุดฐานปราสาทกู่กาสิงห์ประกอบด้วยฐานไพที⁵⁹ (ภาพที่ 44) ก่อด้วยศิลาแลงเป็นฐานบัวลูกฟักวางอยู่บนฐานเขียง ปราสาทประธานและและมณฑปตั้งอยู่บนฐานชั้นที่ 2 ก่อด้วยหินทราย ฐานของมณฑปเป็นฐานบัวลูกฟัก⁶⁰แตกต่างจากฐานปราสาทประธานทั้ง 3 หลัง ซึ่งเป็นฐานบัวลูกแก้ว⁶¹ (ภาพที่ 45)

ภาพที่ 44 ฐานไพทีก่อดด้วยศิลาแลงเป็นฐานบัวลูกฟักวางอยู่บนฐานเขียง

⁵⁹ ฐานไพทีสร้างขึ้นเพื่อรองรับตัวสถาปัตยกรรมต่างๆ ที่มีขนาดเล็กกว่าฐานเพื่อให้เกิดที่ว่างโดยรอบ อ่านเพิ่มเติมใน สมคิด จิระทัตคนกุล , อภิธานศัพท์ช่างสถาปัตยกรรมไทย เล่ม 2 องค์ประกอบส่วนฐาน (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559).

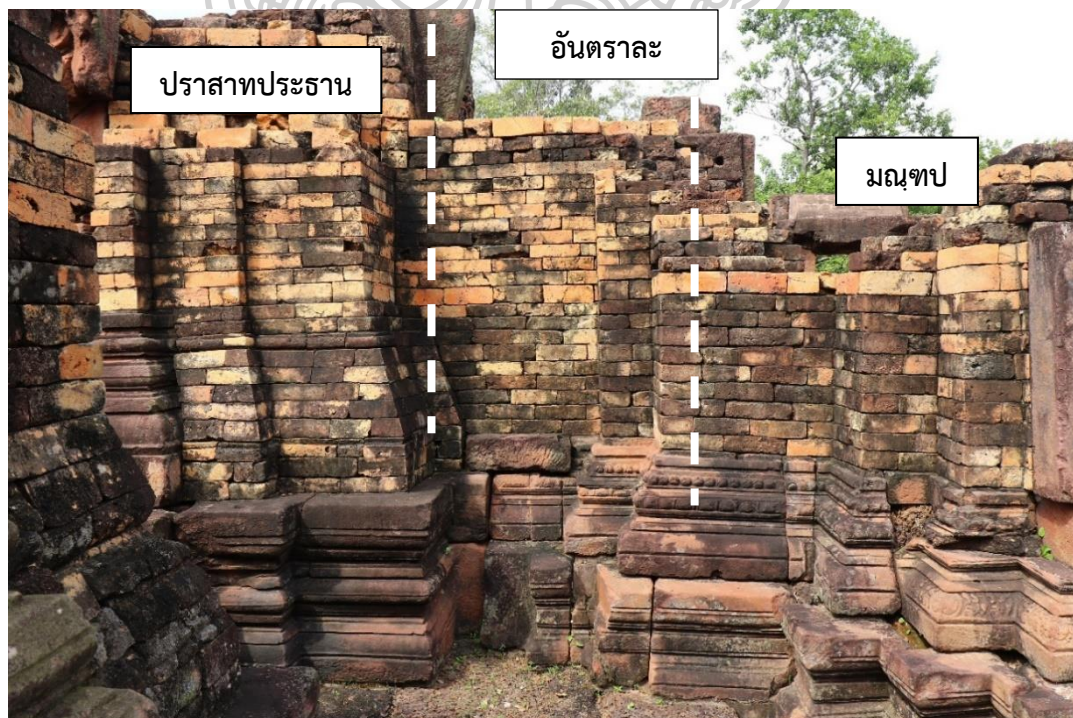
⁶⁰ ฐานบัวลูกฟักเป็นฐานที่พบมาในสถาปัตยกรรมเขมร โดยการค้ำคองไม้เป็นแถบปูนตรงกลาง ฐานบัวลูกฟักยังนิยมใช้ตกแต่งฐานปราสาทที่ก่อดด้วยศิลาแลงซึ่งไม่สามารถสลักลวดลายลงบนลวดบัวได้เหมือนกับฐานหินทราย

⁶¹ ฐานบัวลูกแก้ว คือฐานบัวที่ค้ำคองไม้ด้วยแถบปูนที่มีส่วนโค้งคล้ายเส้นหวายผ่าซีก ส่วนบัวลูกแก้วอกไกคือฐานบัวที่มีแถบปูนเป็นสันค้ำคองประดับท่อนไม้แถบปูนเป็นสันนี้คล้ายอกไก ฐานแบบนี้ได้รับความนิยมมากในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร

ภาพที่ 45 ฐานรองรับเรือนธาตุของปราสาทประธานและมณฑป ปราสาทกู่กาสิงห์

ลักษณะสำคัญคือการเพิ่มความสูงของปราสาทประธานหลังกลางโดยฐานชั้นที่ 2 ของปราสาทหลังกลางมีความสูงมากกว่าฐานของปราสาทอีกสองหลังที่ตั้งอยู่ขนานสองข้าง และสูงกว่าฐานของมณฑปด้านหน้า ส่งผลให้แนวบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธานอยู่ในระดับกึ่งกลางผนังของมณฑป (ภาพที่ 46) เนื่องจากปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานในระดับเดียวกัน ทำให้การไล่ระดับความสูงของรูปด้านอาคารทำได้ไม่มากนัก การสร้างระดับที่ต่างกันจึงใช้การตกแต่งลวดบัวเชิงเรือนธาตุปราสาทให้มีชั้นลวดบัวมากกว่าบัวเชิงผนังมณฑป ซึ่งเป็นการช่วยให้อาคารดูกลมกลืนกัน

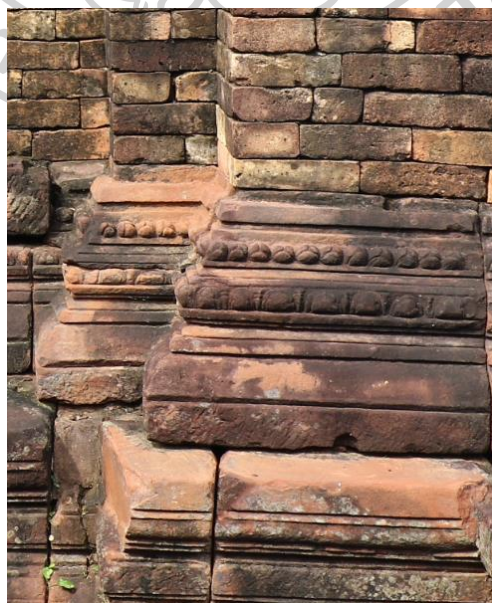

ภาพที่ 46 ระดับความสูงของฐานปราสาทหลังกลางและมณฑป

นอกจากนี้ลวดบัวเชิงเรือนธาตุของปราสาทประธานทั้งสามหลังได้มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบของลวดบัวโดยมีการเพิ่มลวดบัวอีกหนึ่งแถว แต่ไม่ปรากฏการสลักลวดลาย (ภาพที่ 47) แตกต่างไปจากลวดบัวของมณฑป (ภาพที่ 48) ซึ่งคล้ายกับบัวเชิงเรือนธาตุของปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ (ภาพที่ 49) และปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 50) อันเป็นระเบียบแบบแผนที่ถูกพัฒนาขึ้นมาในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16

ภาพที่ 47 บัวเชิงผนังเรือนธาตุปราสาทหลังกลาง

ภาพที่ 48 บัวเชิงผนังเรือนธาตุมณฑป

ภาพที่ 49 บัวเชิงเรือนธาตุที่ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ

ภาพที่ 50 บัวเชิงเรือนธาตุ ปราสาทพะโค จังหวัดนครราชสีมา

จากส่วนฐานของปราสาทประธานทำให้ทราบว่าปราสาทประธานและมณฑปนั้นสร้างขึ้นไม่พร้อมกัน เนื่องจากบริเวณลวดบัวเชิงเรือนธาตุของปราสาทประธานและฐานของมณฑปใช้แบบแผนของฐานต่างกัน กล่าวคือ ฐานของปราสาทจะใช้ฐานที่มีลวดบัวลูกแก้วและเพิ่มเส้นลวดบัวมาอีกหนึ่งชั้น ส่วนฐานรองรับเรือนธาตุของมณฑปจะใช้ฐานบัวลูกฟัก และมีการสลักลวดลาย อีกทั้งยังปรากฏร่องรอยหลักฐานอื่นร่วมด้วย ได้แก่ รอยต่อตรงบริเวณที่มณฑปเชื่อมกับปราสาทประธานหลังกลางทำให้ลวดบัวไม่มีความต่อเนื่องกัน (ภาพที่ 51) ในขณะที่แบบแผนของมณฑปมีลักษณะคล้ายกับโคปุระด้านทิศตะวันออก (ภาพที่ 52) เป็นไปได้ว่ามณฑปและโคปุระนั้นสร้างขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ซึ่งแต่เดิมคงมีปราสาทสามหลังอยู่ก่อนแล้วมีการต่อเติมส่วนมณฑปขึ้นภายหลังพร้อมกันกับการก่อไฟที่ยื่นออกมาด้านหน้าเพื่อรับกับมณฑปดังกล่าว ทั้งยังมีการก่อพอกขยายฐานไฟที่ทุกด้านปิดทับฐานบัวด้านใน (ภาพที่ 53) ที่เป็นหลักฐานสำคัญของการต่อเติมฐานไฟที่

ลวดลายประดับบัวเชิงเรือนธาตุของมณฑปและโคปุระพบว่าการเพิ่มลวดลายกนกคันลวดบัวลายกลีบบัวและลายดอกบัวตูม การประดับลักษณะนี้พบที่ปราสาทบาปวน (ภาพที่ 54) และปราสาทแม่บุญตะวันตกในเมืองพระนคร และเป็นระเบียบเดียวกันที่พบในปราสาทพิมายและปราสาทพนมรุ้ง จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่ามณฑปที่ถูกต่อเติมขึ้นภายหลังนั้นมีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ร่วมสมัยกับปราสาทพิมายและปราสาทพนมรุ้ง

ภาพที่ 51 รอยเชื่อมระหว่างปราสาทประธานหลังกลางและมณฑป

ภาพที่ 52 เปรียบเทียบบัวเชิงเรือนธาตุของมณฑป (ซ้าย) และโคปุระด้านทิศตะวันออก (ขวา)

ภาพที่ 53 ร่องรอยการก่อพอกขยายฐานไพทีทุกด้านปิดทับฐานบัวด้านใน

ภาพที่ 54 ฐานปราสาทบาปวน ประเทศกัมพูชา

4.3.4 ส่วนเรือนธาตุ

ปราสาทประธานก่อด้วยอิฐและมืองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสลักจากหินทราย ผังบริเวณปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูด้านหน้า ด้านอื่น ๆ เป็นซุ้มประตูหลอกปราสาทหลังกลางมีมณฑปต่อเนื่องด้านหน้า โดยมีการก่อ मुख ของปราสาทเข้ากับฉนวน (อันตราละ) และเชื่อมต่อกับมณฑป (ภาพที่ 55) ภายในมีซุ้มประตูด้านหน้าห้องครรภคฤหะและซุ้มประตูภายในมณฑป

มณฑปของปราสาทกู่กาสิงห์นั้นมีผังบริเวณเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมคล้ายมณฑปจัตุรมุขผนังห้องกลางมณฑปทางด้านทิศเหนือและทิศใต้มีช่องเปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลาง มุขหน้ามณฑปทางด้านทิศตะวันออกมีซุ้มประตูด้านหน้ามีบันไดทางขึ้นจากด้านล่าง ที่ผนังทั้งสองข้างเปิดเป็นช่องหน้าต่าง (ภาพที่ 56) ปัจจุบันภายในมณฑปประดิษฐานประติมากรรมโคนนที⁶²

ภาพที่ 55 ปราสาทประธานที่เชื่อมด้วยมณฑป

⁶² กรมศิลปากร. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทยเล่ม 4 (กรุงเทพฯ : ศุภสภา, 2539), น.45.

ภาพที่ 56 ช่องเปิดของมณฑป

4.3.5 ส่วนบน (ชั้นซ้อน)

ปัจจุบันส่วนชั้นซ้อนหรืองานประดับหลังคาพังทลายลงหมดแล้ว ชั้นส่วนที่เหลือนั้นมีทั้งปราสาทจำลองและบรรพแกลงรูปบุคคล ซึ่งใช้ประดับที่มุมของชั้นซ้อน ปราสาทจำลองที่พบนั้นถูกสลักอยู่ในผังย่อมุมและเป็นชั้นหลังคาเป็นอย่างคร่าว ๆ ส่วนบรรพแกลงสลักเป็นรูปฤๅษีและเทวสตรี (ภาพที่ 57) งานประดับที่พบบางชิ้นมีลักษณะเอนสอบ และมีขนาดที่ลดหลั่นกัน คล้ายกับนาคปักแต่ยังไม่พบว่ามีการสลักเป็นรูปนาค (ภาพที่ 58) แสดงให้เห็นว่าปราสาทกู่กาสิงห์เริ่มมีการใช้การประดับอาคารจำลองร่วมกับกลีบขนุนเพื่อให้รูปทรงของตัวปราสาทมีความโค้งเป็นพุ่มมากขึ้น

รูปแบบส่วนยอดของปราสาทกู่กาสิงห์จะใช้อิฐเป็นโครงสร้างหลัก มีการก่อสร้างขึ้นไปเป็นชั้น การซ้อนชั้นของปราสาทสันนิษฐานก่อประมาณ 3-5 ชั้น โดยรูปแบบการก่อของปราสาทดูได้จากรูปแบบปราสาทภูมิโพนซึ่งเป็นปราสาทก่ออิฐในระยะแรก ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ที่จะส่งอิทธิพลให้กับปราสาทเมืองต่ำ จังหวัดนครราชสีมา การก่อส่วนยอดจะที่ซ้อนชั้นกันนั้นจะมีการย่อมุมองค์ประกอบส่วนยอดให้สอดคล้องกับเรือนธาตุ ซึ่งสามารถศึกษาการซ้อนชั้นได้จากปราสาทด้านทิศใต้ของปราสาทเมืองต่ำ และปราสาทศรีขุมภูมิที่ปราสาท ชั้นซ้อนแต่ละชั้นจะมีการเน้นมุขโดยทำลักษณะคล้ายเรือนธาตุจำลอง และมีการปรับสัดส่วนให้มีความลดหลั่นกัน ทำให้ซุ้มบรรพแกลงของแต่ละชั้นมีลักษณะที่เตี้ยป้อมหรือมีขนาดไม่เท่ากันของแต่ละชั้น บริเวณที่ย่อมุมทั้งสิ้น จะมีพื้นที่ว่างสำหรับการประดับปราสาทจำลองที่บริเวณมุมทุกมุมของส่วนลดชั้น จำนวน 4 มุม และประดับ

ด้วยกลีบขนุนที่มีการสลักเป็นรูปเทพต่าง ๆ บริเวณใต้ซุ้มบรรพแถลงประจำทิศประจำทิศด้านละ 2 ซัน การประดับปราสาทจำลองและกลีบขนุนได้รับอิทธิพลมาจากเมืองพระนคร ใกล้เคียงกับปราสาทบันทายศรีจนกระทั่งช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ปราสาทจำลองบริเวณมุมจะถูกเปลี่ยนเป็นกลีบขนุน ซึ่งการปรับเปลี่ยนนี้จะส่งผลต่อส่วนยอดให้มีความเอนสอบเป็นทรงพุ่มมากกว่าปราสาทในสมัยก่อนหน้า ตัวอย่างสำคัญในการปรับเปลี่ยนส่วนยอดของปราสาท ได้แก่ ปราสาทพิมาย (ภาพที่ 59) และปราสาทพนมรุ้ง (ภาพที่ 60) เป็นต้น⁶³

เนื่องจากไม่พบจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาปราสาทกู่กาสิงห์ทำให้ต้องมีการศึกษางานประดับอย่างทับหลังหรือหน้าบันเพื่อช่วยในการกำหนดอายุ และจากการพิจารณาแล้วพบว่ารูปแบบงานประดับส่วนใหญ่อยู่ในศิลปะแบบบาปวน แต่ก็ยังคงมีการย้อนกลับไปทำลวดลายแบบเก่าอย่างกรอบหน้าบันสามเหลี่ยมเลียนแบบเครื่องไม้คล้ายกับปราสาทบันทายศรี ปราสาทพระวิหารที่ใช้ประดับซุ้มประตู โคปุระ โดยพบร่วมกับกรอบหน้าบันคดโค้งตกแต่งด้วยลายก้านต่อดอก (ภาพที่ 61-62)

ภาพที่ 57 บรรพแถลงสลักรูปบุคคล

⁶³วิโรจน์ สีवासุทธาวร, "การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมกลุ่มปราสาทประธานปราสาทเขื่อนน้อย จ.ขอนแก่น," วารสารสิ่งแวดลอม สรรค์สร้างวินัย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 1, no. 17 (มกราคม-มิถุนายน 2561), หน้า 11

ภาพที่ 58 ปราสาทจำลอง (ซ้าย) และกลีบขนุน (ขวา)

ภาพที่ 59 ปราสาทพิมาย

ภาพที่ 60 ปราสาทพนมรุ้ง

ภาพที่ 61 หน้าบันปราสาททูกาสิ่งห์

ภาพที่ 62 หน้าบันโคปุระที่ปราสาทบันทายศรี ประเทศกัมพูชา

จากสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในปราสาททุกกาสิงห์ จะเห็นได้ว่าปราสาทแห่งนี้เป็นปราสาทที่มีการทำมณฑปยื่นออกมาจากปราสาทหลังกลางเหมือนกันกับกลุ่มปราสาทในสมัยบาปวนและนครวัด ซึ่งนอกจากจะเกี่ยวข้องกับสายพัฒนาการของปราสาทในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 16-17 แล้ว ยังเกี่ยวข้องกับหน้าที่การใช้งานของปราสาทเป็นสำคัญ เช่นเดียวกันกับความนิยมในการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ดังที่จะกล่าวต่อไป

4.2 หลักฐานโบราณวัตถุที่พบจากการดำเนินงานทางโบราณคดี

จากการขุดแต่งทางโบราณคดีของกรมศิลปากรเมื่อปีพ.ศ.2533 พบพระคณศหิณฑราย (ภาพที่ 63) เศียรประติมากรรมหิณฑรายพบในปราสาทด้านทิศใต้ (ภาพที่ 64) แผ่นทองคำรูปดอกบัวแปดกลีบ และเครื่องประดับทองนาค 5 เศียร (ภาพที่ 65) มณฑปด้านหน้าห้องครรภคฤหะปราสาทหลังกลางยังมีประติมากรรมโคนนทิหันหน้าเข้าสู่ห้องครรภคฤหะ (ภาพที่ 66) ทั้งนี้ห้องกลางห้องครรภคฤหะ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยมีศิวลึงค์ประดิษฐานอยู่ (ภาพที่ 67) และยังได้พบประติมากรรมพระศิวะ

รวมทั้งประติมากรรมพระคเณศอีกด้วย⁶⁴ แต่ปัจจุบันไม่พบหลักฐานประติมากรรมของพระศิวะ นอกจากนี้รายงานการสำรวจของลูเนต์ เดอ ลาฌองกิแยร์ ได้บันทึกว่าปราสาทประธานนั้นถูกปกคลุมด้วยต้นไม้ไม่สามารถเข้าถึงได้⁶⁵ แต่ยังคงมองเห็นกลุ่มประติมากรรมแต่ก็ไม่ได้บันทึกว่าเป็นประติมากรรมใด อย่างไรก็ตามรายงานการสำรวจและชุดแต่งโบราณสถานวัตถุ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือภาค 2 พ.ศ. 2503-2504 ของกรมศิลปากรได้บันทึกไว้ว่ามีการพบประติมากรรมพระวิษณุ 4 กร⁶⁶ (ภาพที่ 68) ที่ปราสาทกูกาสิงห์ ซึ่งอาจเป็นประติมากรรมตามบันทึกของลูเนต์ เดอ ลาฌองกิแยร์

ภาพที่ 63 ประติมากรรมพระคเณศหินทราย

⁶⁴พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด, "ปราสาทหิน: สถาปัตยกรรมขอม กูกาสิงห์ ภูโพนระฆัง ภูโพนวิท," in เอกสารประกอบการทัศนศึกษา แหล่งโบราณคดีสำคัญของจังหวัดร้อยเอ็ด (ร้อยเอ็ด: กรมศิลปากร, 2549), น.4.

⁶⁵Lajonquiere, *Inventaire descriptif des monuments du Cambodge Tome II.*, p.117.

⁶⁶กรมศิลปากร, โครงการและรายงานการสำรวจและชุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 - 2504 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2505), น.39-40.

ภาพที่ 64 เศียรประติมากรรมหินทรายพบในปราสาทด้านทิศใต้
ที่มา : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 65 เครื่องประดับทองนาค 5 เศียร และแผ่นทองคำ

ภาพที่ 66 ประติมากรรมโคนนทิที่หน้าเข้าสู่ห้องครรภคฤหะ

ภาพที่ 67 ศิวลึงค์ที่พบจากการขุดแต่งเมื่อปี พ.ศ. 2533

ที่มา: กรมศิลปากร

ภาพที่ 68 ประติมากรรมพระวิษณุ 4 กร ที่พบในปราสาทกู่กาสิงห์
ที่มา: รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2
พ.ศ.2503-2504 , หน้า 62

โคนนทิ

โคนนทิของปราสาทกู่กาสิงห์นั้นพบบริเวณมณฑปด้านหน้าปราสาทประธานหลังกลาง เป็นประติมากรรมที่สลักจากหินทรายแดง ถูกค้นพบจากการขุดแต่งบูรณะในช่วงปีพ.ศ.2533 - 2535 โคนนทิที่พบมีลักษณะเป็นโคนอนหมอบอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมผืนผ้าเตี้ย ๆ ขาหน้างอพับอยู่ใต้ลำตัว ขาหลังพับไปทางขวาของลำตัว ส่วนหางพับไปทางขวาเช่นเดียวกัน หลังของโคเป็นโหนกสูง มีเครื่องประดับสลักเป็นลายลูกประคำเรียง 3 แถวบริเวณคอ ส่วนหัวชำรุดไม่ปรากฏ

ในวัฒนธรรมเขมรพบว่าปราสาทที่สร้างถวายพระศิวะ นอกจากจะมีศิวลึงค์แล้ว บางแห่งยังมีประติมากรรมโคนนทิ เช่นที่ปราสาทตาเมือนธม จังหวัดสุรินทร์ (ภาพที่ 69) ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 70) การพบโคนนทิเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าปราสาทกู่กาสิงห์สร้างเพื่อบูชาพระศิวะ และเป็นปราสาทเขมรเพียงไม่กี่หลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยที่พบโคนนทิประดิษฐานในมณฑปอีกด้วย

ภาพที่ 69 โคนนทิจี่ปราสาทตาเมือน จังหวัดสุรินทร์

ภาพที่ 70 โคนนทิจี่ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์

ประติมากรรมพระคเณศ

ประติมากรรมพระคเณศในศิลปะเขมรนั้นมีทั้งที่สลักด้วยศิลาและหล่อสำริดทั้งขนาดใหญ่และขนาดเล็ก แต่แพร่หลายอย่างแท้จริงในสมัยเมืองพระนคร ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลศิลปะอินเดียแต่มีลักษณะเฉพาะตัวแตกต่างกันไป คือ พระองค์ไม่อวบอ้วน พระบาทวางทับกันอย่างหลวม ๆ โดยเฉพาะการวางพระบาทขวาทับพระบาทซ้ายเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปะเขมร⁶⁷ รูปเคารพส่วนใหญ่มีกวางกรอยู่บนพระขานู ถือเป็นสัญลักษณ์แตกต่างกันไป แต่ที่นิยมคือ งาหักและขนมโมทกะ ซึ่งพบประจำ ในเทวรูปในสมัยเมืองพระนครลำตัวของเทวรูปไม่ตั้งตรงทีเดียว แต่จะโน้มไปด้านหน้าเล็กน้อย วงอยู่ในลักษณะที่ห้อยตรงและม้วนที่ปลาย แต่ก็มีบ้างที่วงอยู่ในลักษณะโค้งไปทางใดทางหนึ่งหรือม้วนขึ้น⁶⁸

พระคเณศจากปราสาทกูกาสิงห์ มีสภาพชำรุด จากภาพถ่ายเก่ายังพอเห็นสัณฐานของพระพักตร์อยู่ แต่ปัจจุบันหักหายไป (ภาพที่ 71) ประติมากรรมพระคเณศที่ปราสาทกูกาสิงห์เป็นพระคเณศที่สลักจากหินทราย ทรงมงกุฏกรวยมีกระบังหน้า พระกรรณหักหาย พระกรขวาหักหาย พระกรซ้ายยังคงอยู่พระหัตถ์ซ้ายวางไว้ที่พระขานูของในพระหัตถ์สันนิษฐานว่าถือขนมโมทกะ นุ่งผ้าโจงกระเบนสั้น ชายกระเบนด้านหลังคล้ายหางปลา ซึ่งเป็นรูปเคารพที่มีลักษณะรูปเคารพแบบสมัยเมืองพระนคร คือมีลักษณะที่คล้ายมนุษย์มากยิ่งขึ้น ลักษณะที่คล้ายกับสัตว์เริ่มลดลงไป ท่าประทับนั่งคล้ายกับท่านั่งของเทพองค์อื่น ๆ ทรงมงกุฏและเครื่องอาภรณ์ ตัวอย่างของรูปเคารพพระคเณศสมัยเมืองพระนคร ได้แก่ เทวรูปพระคเณศ 2 กร จากบาสัก (Basak) เป็นศิลปะแบบเกาะแกร์ ประทับนั่งขัดสมาธิ พระบาทขวาทับพระบาทซ้าย พระหัตถ์ขวาถืองาหัก พระหัตถ์ซ้ายถือขนมโมทกะ วงอยู่บนลักษณะห้อยตรง (ภาพที่ 72) ไม่ได้วางอยู่ในพระหัตถ์ที่ถือตามแบบประเพณีดั้งเดิม

รูปแบบของมงกุฏและกระบังหน้า เป็นเครื่องประดับของรูปเคารพในศาสนาฮินดูตลอดจนกษัตริย์และบุคคลชั้นสูงในเขมร ประกอบไปด้วยมงกุฏทรงกรวยใช้ครอบพระเศศและกระบังหน้าที่สวมคาครอบพระเศศเหนือพระพักตร์ พระคเณศองค์นี้น่าจะอายุการสร้างอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16-ต้นพุทธศตวรรษที่ 17 เนื่องจากยังพบการใช้เชือกผูกต่อกระบังหน้าเข้าด้วยกัน (ภาพที่

⁶⁷ Alice Getty, op, cit, p.49

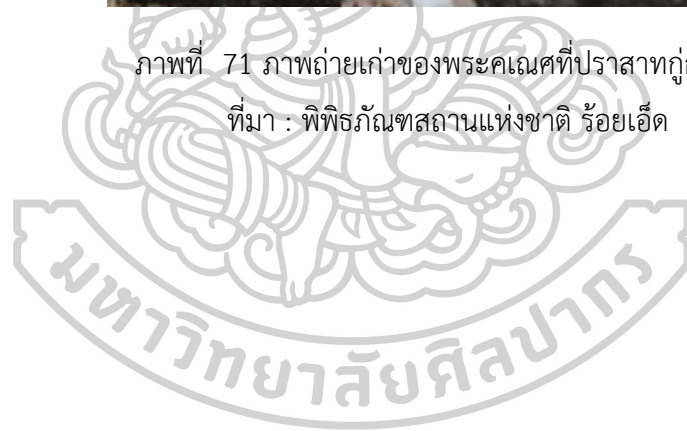
⁶⁸

หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม (กรุงเทพฯ: มติชน, 2547), หน้า 99

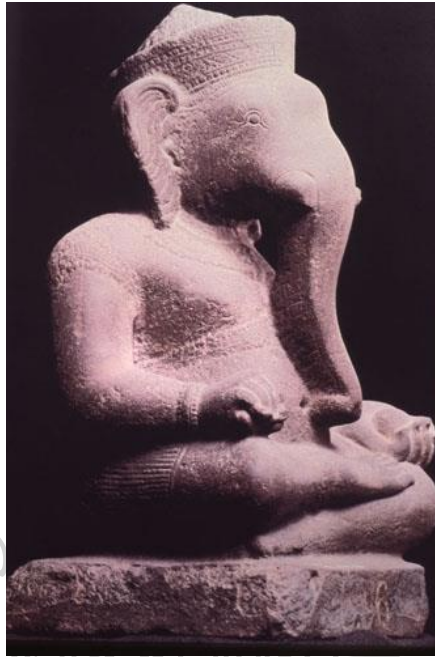
73) หากเป็นในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 17 จะมีการปรับปรุงทรงของมงกุฎให้มีลักษณะเป็นกรวยสูงขึ้น และกะบังหน้าที่สวมครอบนั้นเชื่อมต่อเป็นชิ้นเดียวกันหรือเชื่อมต่อกับแผ่นปกคลุมท้ายพระเศียรแทนการผูกเชือก⁶⁹

ภาพที่ 71 ภาพถ่ายเก่าของพระคเณศที่ปราสาทกุ่าลิ่งท์
ที่มา : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด

⁶⁹วรรณวิภา สุเนตต์ตา, รูปแบบและพัฒนารวดลายประดับศิวารักษ์ศิลปะเขมรในประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18, คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (ม.ป.ท, 2556), หน้า 3

ภาพที่ 72 พระคเณศจากบาสัก ศิลปะเขมรแบบเกาะแกร์
ที่มา: ห้องสมุดดิจิทัล ศ.มจ.สุภัทรดิศ ดิศกุล

ภาพที่ 73 กะบังหน้าของพระคเณศที่ถูกผูกด้วยเชือก

ทองวางศิลาฤกษ์

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีพบหลักฐานสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการวางศิลาฤกษ์ในการสร้างปราสาท หลักฐานคือแผ่นทองคำมีลักษณะเป็นแผ่นทองคำดูลายรูปดอกบัวแปดกลีบ ขนาด 7.2x7.2 และแผ่นทองรูปใบไม้ และแผ่นทองรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสไม่มีลวดลาย (ภาพที่ 74) โดยแผ่นทอง

นี้พบที่ชั้นดินธรรมชาติใกล้กับปราสาท สันนิษฐานว่าแผ่นทองดังกล่าวแทนหินเจาะรูที่เอาไว้สำหรับใส่
 สิ่งของมงคล (ภาพที่ 75) เพื่อวางศิลาฤกษ์⁷⁰

ภาพที่ 74 แผ่นทองที่ได้จากการชุบแต่งที่ปราสาทภูเก้าสิงห์
 ที่มา : พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 75 แทนหินเจาะรูสำหรับวางศิลาฤกษ์

ทับหลัง

ทับหลังนั้นมีอยู่ 2 ประเภทคือ ทับหลังจริงและทับหลังประดับ กรอบประตูอันหนึ่ง ๆ จะมี
 ทับหลังสองประเภทซึ่งแต่ละประเภทจะมีหน้าที่แตกต่างกันอยู่บ้าง กล่าวคือ **ทับหลังจริง** จะทำ
 หน้าที่ถ่ายน้ำหนักของส่วนบนของอาคารให้น้ำหนักนั้นเฉลี่ยและถ่ายเทลงบนกรอบด้านข้างกรอบ
 ประตู และเพื่อไม่ให้น้ำหนักของอาคารตอนบนเหนือทับหลัง กดตัวลงบนทับหลักจริงมากเกินไป ช่าง

⁷⁰ สำนักโบราณคดีที่ 8 อุบลราชธานี กรมศิลปากร, รายงานการชุบแต่งและค้ำยันปราสาทภูเก้าสิงห์ บ้านภูเก้าสิงห์ ตำบลภูเก้าสิงห์
 อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด (อุบลราชธานี : ม.ป.ท.,2533), หน้า 27

จึงใช้วิธีเฉลิมน้ำหนักของผนังให้ตกลงมาที่ปลายสองข้างของทับหลังจริง โดยการก่อผนังตอนทับหลังจริงนี้เป็นรูปโค้งสั้นเหลื่อม (corbel arch) ในกรณีที่อาคารเป็นอิฐและวางแทนหินที่มีส่วนกลางเป็นรูปโค้ง (arch) เหนือทับหลังในกรณีที่เป็หิน ทับหลังจริงซึ่งความจริงคือ ส่วนบนกรอบประตูนั้น บางครั้งจะมีความยาวเกินสองด้านของกรอบประตูแนวตั้งออกมาและส่วนที่เกินจะเข้าไปอยู่ในผนังอาคารแต่บางครั้งก็ไม่จำเป็นต้องยาวเกินความกว้างของประตู (ภาพที่ 76)

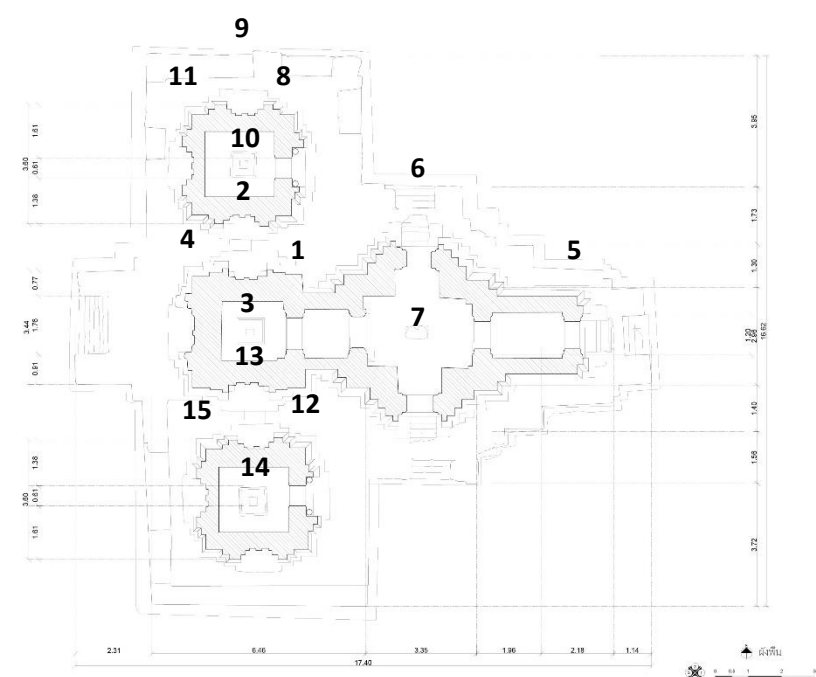
ภาพที่ 76 โครงสร้างทับหลังจริงและทับหลังประดับ

ส่วนทับหลังประดับ หมายถึง แท่งหินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่วางเกี่ยวอยู่บนส่วนหนึ่งของทับหลังจริง บางครั้งความยาวของทับหลังประดับอาจยาวเกินกรอบประตูทั้งสองข้างออกมาทั้งสองข้าง เช่นเดียวกับทับหลังจริงแต่ก็ไม่เสมอไป ทับหลังประดับบางครั้งจะวางประกบชนกับหินอีกชั้นหนึ่งที่เป็นวงโค้งถ้ายน้ำหนัก โดยส่วนหน้าของทับหลังประดับจะยื่นเลยกรอบประตูออกมา และส่วนที่ยื่นมาจะมีเสาประดับกรอบประตูค้ำอยู่ บนผิวด้านนอกของทับหลังประดับมีการแกะสลักลวดลายต่างๆ ลงไป⁷¹ เพื่อความมั่นคงระหว่างท่อนหินที่ทำเป็นวงโค้ง (arch) และทับหลังประดับจะมีการสกัดหินออกเป็นรูปตัว I เพื่อวางเหล็กรูปตัว I สำหรับยึดทับหลังและขึ้นหินให้ติดกันมั่นคง⁷²

⁷¹ ทับหลังประดับไม่มีผลโดยตรงต่อโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะที่สร้างด้วยอิฐ

⁷² สมिति ศิริภักดิ์ and มยุรี วีระประเสริฐ, ทับหลังการศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทยและกัมพูชา (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533), หน้า 19

ปราสาทกู่กาสิงห์พบทับหลังจำนวนไม่มากนักเนื่องจากปราสาทได้รับความเสียหายพังทลายทับหลังที่พบจึงปรากฏไม่ครบ ทับหลังพบมากที่สุดบริเวณปราสาทประธานหลังกลางและมณฑปปราสาทด้านทิศเหนือไม่พบเลย ส่วนปราสาทด้านทิศใต้พบเพียงด้านทิศตะวันออกเท่านั้น (ภาพที่ 77) ส่วนหน้าบันที่พบและถูกเก็บไว้ในพิพิธภัณฑิ์ใกล้กับปราสาทนั้นไม่สามารถระบุได้ว่ามาจากตำแหน่งใด

ภาพที่ 77 ผังตำแหน่งทับหลังบริเวณกลุ่มปราสาทประธาน

ตารางที่ 1 แสดงรายละเอียดตำแหน่งภาพสลักทับหลังบริเวณกลุ่มปราสาทประธานของปราสาทกู่กาสิงห์

หมายเลข	สถานที่	ตำแหน่ง	รายละเอียด
1	ปราสาทหลังกลาง	ทิศตะวันออก	พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ 3 เศียร มือขวาถือวิษณะเหนือหน้ากาลที่คายนพวงมาลัย
2	ปราสาทหลังกลาง	ทิศเหนือ	บุคคลประทับนั่งท่ามหาราชลีลา(นั่งชันเข่า) ภายในซุ้มเรือนแก้วเหนือหน้ากาลคายนพวงมาลัย

หมายเลข	สถานที่	ตำแหน่ง	รายละเอียด
			พวงมาลัย
3	ปราสาทหลังกลาง	ทิศใต้	บุคคลประทับนั่งท่ามหาราชลีลา(นั่งชันเข่า) ภายในซุ้มเหนือหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย
4	ปราสาทหลังกลาง	ทิศตะวันตก	ไม่ปรากฏ
5	มณฑป	ทิศตะวันออก	บุคคลประทับนั่งท่ามหาราชลีลา(นั่งชันเข่า) ถือพระขรรค์ภายในซุ้มเหนือหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย
6	มณฑป	ทิศเหนือ	บุคคลประทับนั่งท่ามหาราชลีลา(นั่งชันเข่า) ภายในซุ้มเหนือหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย
7	มณฑป	ทิศใต้	พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณเหนือหน้ากาลที่คายท่อนพวงมาลัย
8	ปราสาททิศเหนือ	ทิศตะวันออก	ไม่ปรากฏ
9	ปราสาททิศเหนือ	ทิศเหนือ	ไม่ปรากฏ
10	ปราสาททิศเหนือ	ทิศใต้	ไม่ปรากฏ
11	ปราสาททิศเหนือ	ทิศตะวันตก	ไม่ปรากฏ
12	ปราสาททิศใต้	ทิศตะวันออก	บุคคลประทับนั่งท่ามหาราชลีลา(นั่งชันเข่า) ภายในซุ้มเหนือหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัย
12	ปราสาททิศใต้	ทิศเหนือ	ไม่ปรากฏ
14	ปราสาททิศใต้	ทิศใต้	ไม่ปรากฏ
15	ปราสาททิศใต้	ทิศตะวันตก	ไม่ปรากฏ

ลักษณะของทับหลังสามารถบอกอายุสมัยจากการใช้รูปแบบได้ เนื่องจากปราสาทกู่กาสิงห์ไม่มีจารึกที่สามารถบอกอายุได้จึงต้องใช้ทับหลังหรืองานประดับสถาปัตยกรรมมาช่วยในการกำหนดอายุ ทับหลังสำคัญที่พบที่ปราสาทแห่งนี้ คือ ทับหลังปราสาทหลังกลางด้านทิศตะวันออกสลักภาพพระอินทร์มีรูปแบบคือหน้ากาลชิดขอบด้านล่าง เหนือหน้ากาลมีรูปพระอินทร์นั่งท่ามหาราชลีลาพระหัตถ์

ขวากขึ้นถือวัชระทรงข้างเอราวัณในซุ้มเรือนแก้ว ท่อนพวงมาลัยออกจากปากหน้ากาลแล้วยกตัวขึ้นตกลงมาในกรอบลักษณะรูปสี่เหลี่ยม ปลายทั้งสองข้างของท่อนพวงมาลัยเป็นรูปใบไม้มีวน ใต้ท่อนพวงมาลัยเป็นลายใบไม้มีวน (ภาพที่ 78) ทับหลังอื่นๆ ที่พบส่วนใหญ่จะสลักภาพเทวดานั่งชันเขายู่ในซุ้มเรือนแก้วแทบทั้งสิ้น (ภาพที่ 79) ซึ่งทั้งหมดคงใช้ความหมายว่าเป็นเทพผู้พิทักษ์ศาสนาสถาน⁷³ จากทับหลังที่พบที่ปราสาทกู่กาสิงห์สามารถกำหนดอายุได้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ศิลปะแบบนครวัด

สำหรับคติความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ในวัฒนธรรมเขมรนั้นได้รับมาจากอินเดีย แต่เนื่องจากศาสนาฮินดูที่เข้ามาในอินเดียนั้นเป็นศาสนาฮินดูในยุคหลังที่เกิดเทพสำคัญทั้ง 3 องค์ขึ้น ได้แก่ ตรีมูรติ ทำให้ฐานะของพระอินทร์นั้นลดต่ำลงเป็นเพียงเทพเจ้าชั้นรองและมีหน้าที่รักษาทิศตะวันออกเท่านั้นความเชื่อนี้ปรากฏน้อยมากในอินเดีย แต่ความเชื่อเรื่องการเป็นผู้พิทักษ์ในด้านทิศตะวันออกเด่นชัดในศิลปะเขมร เห็นได้จากการที่ปราสาทต่าง ๆ ทั้งในเมืองพระนคร และปราสาทที่กระจายอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยมักจะสลักภาพพระอินทร์ไว้ที่ทับหลังหรือหน้าบันด้านทิศตะวันออก ซึ่งศาสนสถานเขมรส่วนใหญ่มักจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออกดังนั้นการทำทับหลังเป็นพระอินทร์ อาจมีความหมาย 2 ประการ คือ ในฐานะที่เป็นเทพที่คอยดูแลผู้เข้าออกศาสนสถานซึ่งเปรียบเหมือนที่ประทับของเทพเจ้า และในขณะเดียวกันก็ทรงเป็นเทพผู้รักษาทิศตะวันออกด้วย⁷⁴ นอกจากนี้ยังปรากฏพระอินทร์ทรงข้างเอราวัณบนทับหลังและหน้าบันในทิศอื่น ๆ ในลักษณะเช่นนี้มีความเป็นไปได้ว่าความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ในดินแดนแถบนี้ได้รับความนิยมโดยมีการยกฐานะของพระอินทร์ให้สูงขึ้นกว่าเทพประจำทิศอื่น ๆ จึงทำให้เราพบการสลักพระอินทร์บนทับหลังและหน้าบันจำนวนมากในปราสาทบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

นอกจากนี้ยังมีคติความเชื่อที่ว่าพระอินทร์เป็นผู้ประทานฝน ตัวอย่างเช่นที่ปราสาทบันทายศรี ประเทศกัมพูชาพบว่าสลักภาพพระอินทร์ทรงข้างเอราวัณ 3 เศียรกำลังประทานฝนแก่มนุษย์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของพระอินทร์ในฐานะเทพเจ้าแห่งฝนและบรรยากาศ ซึ่งคล้ายกับทับหลังปราสาทหลังกลางด้านทิศตะวันออกที่มีพระอินทร์ประทับนั่งเหนือข้างเอราวัณ 3 เศียร พระหัตถ์ขวาถืออาวุธซึ่งก็คงจะเป็นวัชระ แสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้ประทานฝน นอกจากทับหลังแล้วก็

⁷³ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศรีศิขเรศวร ปราสาทพระวิหาร. (กรุงเทพฯ: มติชน, 2556)., หน้า 79

⁷⁴ วัชพนีย์ เสนาะกล้า, "คติความเชื่อพระอินทร์ในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย" (ปริญญาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2510).,

ยังพบหน้าบันพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณประทับอยู่บนช้าง 3 เศียรเช่นเดียวกัน แต่ไม่สามารถระบุได้ว่ามาจากปราสาทหลังใดหรือทิศใด

อีกทั้งยังมีคติความเชื่อที่ว่าพระอินทร์เป็นเทพที่อยู่เหนือเทพทั้งปวง เหตุด้วยมักพบทับหลังที่สลักรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณที่ทิศตะวันออกของปราสาทประธานหลังกลางในกลุ่มปราสาทสามหลัง ขณะที่ทับหลังของปราสาทด้านข้างอีกสองหลังมีทับหลังที่สลักพระวิษณุ และพระศิวะ ลักษณะเช่นนี้พบที่ปราสาทหลายแห่ง เช่น ปราสาทหนองหงส์ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ ปราสาทปรางค์กู๋ เป็นต้น การสลักภาพพระอินทร์ทรงช้างไว้ตรงกลางหน้าบันข้างด้วยเทพสำคัญอย่างพระวิษณุและพระศิวะอาจเป็นไปได้ว่าต้องการยกย่องพระอินทร์ให้เทียบเท่าตรีมูรติ⁷⁵

ข้อสังเกตอีกประการคือทับหลังและหน้าบันที่พบในปราสาทกู่กาสิงห์ลักษณะท่าทางของพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณนั้นยังคงมีอิทธิพลของศิลปะเกาะแกร์ซึ่งแสดงการเคลื่อนไหวอย่างมาก และรูปแบบทับหลังที่ปรากฏนั้นอาจเป็นลักษณะเฉพาะพื้นถิ่นที่ไม่มีแบบแผนที่แน่นอนของเทพประจำทิศหรือลดทอนกฎเกณฑ์บางอย่างลงไม่ได้มีแบบแผนที่แน่นอนเหมือนอย่างในเมืองพระนคร

ตารางที่ 2 แสดงรายละเอียดตัวอย่างทับหลังที่พบว่าสลักภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ

ชื่อ	ภาพสลักบนทับหลังปราสาทด้านทิศเหนือ	ภาพสลักบนทับหลังปราสาทหลังกลาง	ภาพสลักบนทับหลังปราสาทด้านทิศใต้
ปราสาทหนองหงส์	นารายณ์ทรงครุฑ	พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ	พระศิวะทรงโคนนทิตี
ปราสาทสระกำแพงใหญ่	พระนารายณ์บรรทมสินธุ์	พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ	พระศิวะอุ้มนางพารวดี
ปราสาทปรางค์กู๋	พระลักษมณ์อุกศร นาคบาศ	พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ	นารายณ์ทรงครุฑ

⁷⁵ สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ทับหลัง น.84

ภาพที่ 78 ทับหลังปราสาทหลังกลางด้านทิศตะวันออก (หมายเลข 1)

ภาพที่ 79 ทับหลังบริเวณมณฑปด้านทิศตะวันออก (หมายเลข 5)

4.3 การสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชา

ปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชาพบหลักฐานที่เก่าที่สุดอยู่ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 14 คือ ปราสาทตำไรกราบ (ภาพที่ 80) เป็นหนึ่งในศาสนสถานบนเทือกเขามเหศวรบรรพต สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 หากแต่ว่าปราสาทประธานสามหลังนั้นไม่ได้อยู่บนฐานไพทีเดียวกัน ส่วนปราสาทสามหลังที่ตั้งอยู่บนฐานไพทีเดียวกันพบครั้งแรกที่ปราสาทไพรมนตรี หมู่บ้านร้อลวย เมืองหริหราลัย (ภาพที่ 81) จากรูปแบบศิลปกรรมของปราสาทอยู่ในศิลปะพระโค อายุอยู่ในช่วงต้นพุทธ

ศตวรรษที่ 15 อย่างไรก็ตามยังคงมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับกษัตริย์ผู้สร้างระหว่างพระเจ้าชัยวรมันที่ 3 (พ.ศ.1420-1432) ผู้ประทับอยู่อยุธยาหรือหริหรัลย์ต่อจากพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ขณะที่ผู้ครองราชย์ต่ออย่างพระเจ้าอินทรวรมัน (พ.ศ.1420-1432)⁷⁶ โปรดให้ขุดบารายอินทรมฤกะและสร้างปราสาทพระโค (พ.ศ.1422) เพื่อให้ถวายแด่บรรพบุรุษและบรรพสตรี (ภาพที่ 82) ก็ประทับอยู่ที่หริหรัลย์เช่นกัน ต่อมาพระเจ้าโยศวรมันที่ 1 (พ.ศ.1432-1443) ได้สร้างปราสาทโลโลย์ เป็นปราสาท 4 หลังอยู่กลางอินทรมฤกะของพระเจ้าอินทรวรมันผู้เป็นบิดา เพื่อประดิษฐานประติมากรรมของบรรพบุรุษและบรรพสตรีเช่นเดียวกันกับปราสาทพระโค (ภาพที่ 83) นอกจากนี้ความต้องการสร้างราชธานีใหม่ต่อจากเมืองหริหรัลย์ทำให้เกิดปราสาทสามหลังบนยอดเขาพนมบกคือ ปราสาทพนมบกและพนมกรอม (ภาพที่ 84,85) ทั้งสองแห่งสร้างขึ้นเพื่อถวายพระศิวะ พระวิษณุ และพระพรหม ⁷⁷ โดยรูปแบบการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังพบฐานไพทีเดียวกัน อาจศึกษาได้จากปราสาทพระโค และปราสาทโลโลย์ เนื่องจากเป็นกลุ่มปราสาทหลายหลังที่สร้างบนฐานไพทีเดียวกันเป็นระยะแรก ๆ

ปลายพุทธศตวรรษที่ 15 บริเวณเกาะแกร์ ประเทศกัมพูชา ยังเป็นที่ตั้งของกลุ่มปราสาทสามหลังหลายแห่ง เช่น ปราสาทเบย⁷⁸ ปราสาทเจน ปราสาทพรมจารีระบูการ ประดิษฐานเทพเจ้า 2 องค์และเทพี 1 องค์ในปีพ.ศ.1490 ที่ปราสาทแห่งนี้⁷⁹ และหลังลงมายังปรากฏการสร้างปราสาทสามหลังโดยข้าราชการที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาในมหานายกซึ่งเป็นผู้ควบคุมและตรวจการสร้างพระราชวัง และปราสาทแม่บุญตะวันออกของพระเจ้าเชนทรวรมัน ได้แก่ ปราสาทบัตซุม (พ.ศ.1496) มีจารีที่ระบูการสร้างปราสาทสามหลังเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์วัชรปานิ และพระนางปรัชญาปารมิตา⁸⁰ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นช่วงที่นิยมการสร้างปราสาทสามหลังบนฐานเดียวกันค่อนข้างเด่นชัดกว่าช่วงเวลาอื่น โดยเริ่มเมืองหริหรัลย์ที่ปราสาทพระโคก่อน ในระยะต่อมาเมื่อเปลี่ยนพื้นที่การสร้างปราสาทสามหลังก็ตามไปด้วยปราสาทพนมบก พนมกรอม และเกาะแกร์

⁷⁶ Lawrence Palmer Briggs, *The ancient Khmer empire* (Philadelphia: The American Philosophical Society. , 1999).p. 84

⁷⁷ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000 (กรุงเทพฯ สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2560)., หน้า 101

⁷⁸ Claude Jacques and Michael Freeman, *Ancient Angkor*. ,p.81

⁷⁹ Henri Parmentier, *L'art architectural hindou dans l' inde eten extreme-orient* (Paris: G.Van Oest, 1994)., p.107

⁸⁰ Claude Jacques and Michael Freeman, *Angkor: Cities and temples* (Thailand: River Books, 2006)., p.96

ต่อมาปราสาทที่เกาะแกร์อายุราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 พบจารึกเกี่ยวกับการบุญของพระเจ้าชัยวรมันที่ 4 ต่อไตรภูวนเศวร⁸¹ เริ่มมีพัฒนาการสร้างมณฑปต่อยื่นออกมาด้านหน้า ทำให้ฐานไพทีเริ่มเปลี่ยนแปลงมีการเพิ่มมู่ออกมารับมณฑปนี้ด้วย ลักษณะเช่นนี้สืบมาช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 16 อย่างปราสาทบันทายสรี (ภาพที่ 86) สร้างโดยพราหมณ์ยัชชวราหะ ในปี พ.ศ.1510 อุทิศแด่ตรีภูวนเศวร⁸² โดยประดิษฐานศิวลึงค์ที่ปราสาทหลังกลาง ส่วนปราสาทหลังเหนือจารึกระบุว่าสร้างขึ้นถวายแด่พระวิษณุ⁸³ ปราสาทบันทายสรีปราสาทสามหลังที่ปราสาทประธานหลังกลางมีมณฑปยื่นออกมาด้านหน้า มีบันไดทางขึ้นตรงกับปราสาททั้งสามหลัง โดยบันไดตรงกลางจะอยู่ฐานไพทีที่ยื่นออกมารับปราสาทหลังกลาง ต่อมาปราสาทสามหลังในเมืองพระนครดูจะได้รับความนิยมน้อยลง จะปรากฏอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 สมัยบายน เช่น ปราสาทบันทายธม (พ.ศ.1724 – ราวพ.ศ.1763) (ภาพที่ 87) บันทายฉมาร์ ที่เริ่มสร้างปลายรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นต้น

ภาพที่ 80 ปราสาทตำไรกราบ พนมกุเลน ประเทศกัมพูชา

ที่มา: Prasat Damrai Krap [Online]. accessed 6 March 2023. Available from <http://www.Hello Angkor>

⁸¹ Ian Mabbet , *Angkor celestial temples of the khmer empire* (:), p.154

⁸² สุภัทรดิศ ดิศกุล, *ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์* ถึง พ.ศ.2000, น.179

⁸³ Lawrance Pamer Briggs, *The Ancient Khmer empire*, p.135

ภาพที่ 81 ปราสาทไพรมนตรี เมืองร้อลวย ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 82 ปราสาทพระโค ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 83 ปราสาทโลiley ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 84 ปราสาทพนมบก บนเขาพนมบก ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 85 ปราสาทพนมกรอม ประเทศกัมพูชา

ที่มา: Temple of Phnom Krom, Stefan Fussan Krap [Online]. accessed 6 March 2023. Available from https://en.wikipedia.org/wiki/Prasat_Phnom_Krom#/

ภาพที่ 86 ปราสาทบันทายสีรี ประเทศกัมพูชา

ภาพที่ 87 ปราสาทบันทายธม ประเทศกัมพูชา

4.4 แนวคิดการสร้างปราสาทสามหลัง

นอกจากพัฒนาการของการสร้างปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชาแล้วที่กล่าวไปแล้วนั้น สิ่งสำคัญที่ควรกล่าวถึงคือสาเหตุของการสร้างปราสาทสามหลังบนฐานเดียวกันนั้นเกิดจากเพราะเหตุใด

หลักฐานที่สามารถบอกรัตถุประสงค์ของการสร้างปราสาทได้คือจารึก ซึ่งจากหลักฐานจารึกที่พบที่ปราสาทบางแห่งนั้นทำให้ทราบว่า การสร้างปราสาทสามหลังบนฐานเดียวกันนั้นเพื่อใช้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพหรือเทพเจ้ามากกว่าหนึ่งองค์ หลักฐานที่ปรากฏชัดเจนคือการสร้างปราสาทพระโคในการประดิษฐานรูปแทนบรรพบุรุษของพระเจ้าอินทรวรมัน⁸⁴ ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นช่วงเวลาเดียวกับการสร้างปราสาทไพรมนตรี หลังจากนั้นพบว่ามีการสร้างปราสาทสามหลังอีกคือ ปราสาทพนมบก ปราสาทพนมกรอม ช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 15 หรือในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 ปราสาทบันทายศรีก็พบวัตถุประสงคืในทำนองเดียวกัน อาจกล่าวได้ว่าการสร้างปราสาทสามหลังนั้น สะท้อนความเป็นสถาปัตยกรรมที่รับใช้ความต้องการของผู้สร้างเป็นสำคัญ เพื่อใช้ประดิษฐานรูปเคารพเทพเจ้าหลายองค์

⁸⁴ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง and ศานติ ภักดีคำ, ศิลปะเขมร (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2557), น. 55

4.5 ปราสาทสามหลังในประเทศไทย

ศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมรที่กระจายตัวอยู่ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ส่วนใหญ่เป็นศาสนสถานที่มีปราสาทสามหลังอยู่บนฐานไพทีเดียวกันที่ได้รับความนิยมในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 โดยศาสนสถานจะมีแผนผังที่เป็นแบบแผน ประกอบด้วยกลุ่มปราสาทประธานสามหลัง มีกำแพงแก้วล้อมรอบ ภายในกำแพงแก้วจะมีบรรณาลัย 1-2 หลังสร้างหันหน้าเข้าปราสาทประธาน ในแนวแกนหลักจะสร้างโคปุระที่เป็นทางเข้าสู่ปราสาทประธาน โคปุระนี้มักจะมีขนาดใหญ่และมีผังของโคปุระที่ซับซ้อนในขณะที่โคปุระในแนวแกนรองที่จะสร้างเป็นโคปุระหลอกหรือมีความซับซ้อนของผังที่น้อยกว่า จากการสำรวจพบว่ามีปราสาทสามหลังจำนวนกระจายอยู่ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมร ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 15-18 (ตารางที่ 3)

ตารางที่ 3 แสดงรายละเอียดปราสาทสามหลังที่พบในประเทศไทย

ชื่อ	मुख	मण्डप	วัสดุ		
			หิน	อิฐ	ศิลาแลง
ปราสาทเมืองแขก	/	/	/	/	
คูบ้านปราสาท	/		/	/	/
ปราสาทถนนหัก	/				
ปราสาทพะโค	/		/		/
ปราสาทกู่กาสิงห์	/	/	/	/	/
ปราสาทหนองหงส์		/		/	/
ปราสาทไบแบก	/			/	
ปราสาทบ้านไพล	/			/	/
ปราสาทนางบัวตูม	/		/		/
ปราสาทบ้านเบญ	/			/	/
กู่พระโกนา	/		/	/	
ปราสาทสระกำแพงใหญ่	/		/	/	/
ปราสาทเปือยน้อย	/		/	/	/
ปราสาทพระธาตุชุม	*			/	/
ปราสาทกู่สวนแตง	/			/	/
ปราสาทภูฝ้าย	/			/	/
กู่สมบูรณ	/				/

ชื่อ	मुख	มณฑป	วัสดุ		
			หิน	อิฐ	ศิลาแลง
ปราสาทปรangkū	/		/	/	/
ปราสาทหนองทองกลาง	/		/	/	/
กู๋บ้านแดง	/				/
ปราสาททอง	/		/	/	/
ปราสาทสระสี่เหลี่ยม	*		/		
ปราสาทบ้านปราสาท	/			/	/

*ไม่สามารถระบุได้ว่าปราสาทหลังกลางมีมณฑปหรือ मुख เนื่องจากปราสาทได้รับความเสียหายมาก

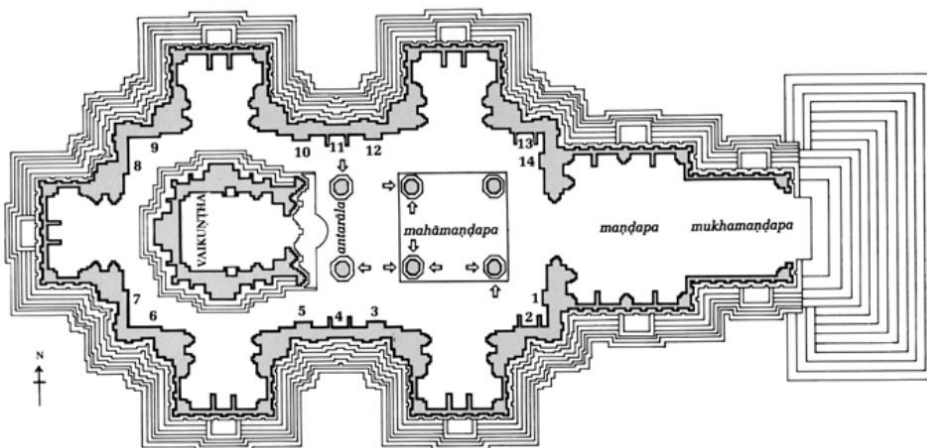
การสร้างปราสาทสามหลังในประเทศไทยนั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ประเภทปราสาทประธานหลังกลางมี मुख ต่อด้านหน้า ปราสาทประเภทนี้ที่พบในประเทศไทย ได้แก่ ปราสาทสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ ปราสาทเปือยน้อย จังหวัดขอนแก่น กู่พระโกนา จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นต้น

2. ประเภทปราสาทประธานหลังกลางเชื่อมต่อกับมณฑป ปราสาทประเภทนี้ที่พบในประเทศไทย ได้แก่ ปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทกู่กาสิงห์ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นต้น

เนื่องจากปราสาทกู่กาสิงห์เกี่ยวข้องกับประเภทปราสาทประธานหลังกลางที่เชื่อมต่อกับมณฑปจึงต้องกล่าวถึงที่มาของรูปแบบดังกล่าวเสียก่อน

หากพิจารณาถึงภาพรวมของรูปแบบสถาปัตยกรรมของปราสาทเขมรแล้วจะเห็นได้ว่ายังคงมีองค์ประกอบที่คล้ายกันกับสถาปัตยกรรมในศิลปะอินเดีย ยกตัวอย่างเช่น ส่วนกลางมีเรือนธาตุที่ภายในเป็นห้องครรภคฤหะ เพื่อใช้สำหรับประดิษฐานรูปเคารพ และปราสาทเขมรตั้งแต่ศิลปะบันทายสรี เป็นต้นไป ที่ด้านหน้ามักมีมณฑปที่เป็นมุขยาวยื่นต่อออกมา โดยบางครั้งมีฉนวนหรืออันตราละเชื่อมด้วย ลักษณะดังกล่าวนี้พบในศิขระ ศิลปะอินเดียภาคเหนือ เช่น เทวาลัยลักษมณ์ (ภาพที่ 88) และกานชริยมหาเทพ เมืองชุรุโห ส่วนชั้นหลังคานั้นทำเป็นเรือนชั้นซ้อนเช่นเดียวกับวิมานในศิลปะอินเดียได้ซึ่งแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเป็นอาคารในคติปราสาท

ภาพที่ 88 ผังพื้นเทวาลัยลักษมณ์ เมืองขุขุโห ประเทศอินเดีย

ที่มา: The Religious Imagery of Khajuraho, Mumbai 1996, p. 127

ศาสนสถานไศวนิกายในเขมรนิยมสร้างปราสาทที่เชื่อมต่อกันด้วยมณฑปด้านหน้า ซึ่งมีต้นแบบมาจากวิหารพระศิวะในประเทศอินเดียที่มีปราสาทเป็นอาคารประธานของศาสนสถาน มณฑปพัฒนามาจากมุขด้านหน้าของปราสาทที่ขยายเป็นโถงขนาดใหญ่สำหรับประกอบพิธีกรรม โดยมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าหรือสี่เหลี่ยมจัตุรัสและมีสัดส่วนที่สัมพันธ์กับปราสาทประธานเสมอ⁸⁵

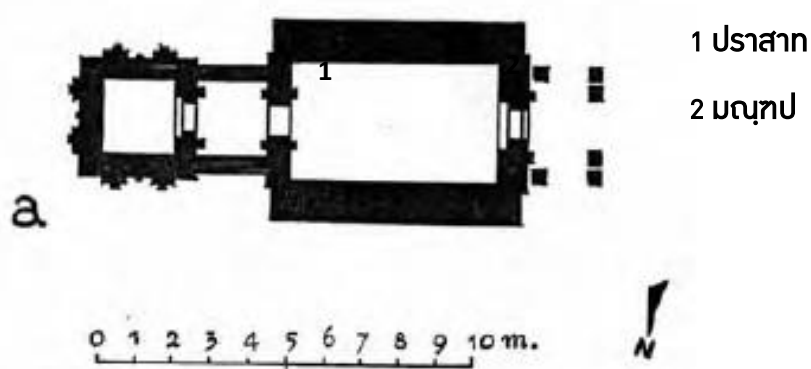
ในระยะแรกรูปแบบของการสร้างปราสาทที่มีมณฑปเชื่อมต่อออกมานั้น พบที่ปราสาทธมเกาะแกร์ เมืองเสียมเรียบ ประเทศกัมพูชา ส่วนที่พบว่ามีมณฑปนั้นอยู่กลุ่มปราสาทเก่าหลังก่อนจะเข้าสู่ปราสาทประธาน (ภาพที่ 89) ซึ่งมีมณฑปนั้นมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าและยังไม่มีมุขทางเข้า⁸⁶ ต่อมาแผนผังของมณฑปได้รับการพัฒนาและได้กลายเป็นที่นิยมของศาสนสถานไศวนิกายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 โดยมีต้นแบบสำคัญ คือ ปราสาทบันทายสรี เริ่มสร้างตั้งแต่ปลายรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมัน ปี พ.ศ.1510 และการก่อสร้างเสร็จสมบูรณ์ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 (พ.ศ.1511-1544) พราหมณ์ผู้สร้างคือพราหมณ์ยัญชวราหะ ที่สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นเนื่องในคติไศวนิกาย อันมีข้อความระบุในจารึกว่า อิศวรปุระ แปลได้ว่า เมืองของพระศิวะ⁸⁷ โดยปราสาทประกอบด้วยปราสาทประธานสามหลังหันหน้าไปทางทิศตะวันออก ปราสาทประธานหลังกลางมีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้า

⁸⁵ Stella Kramrisch, *The Hindu Temple* (India : University of Calcutta, 1976), p.254.

⁸⁶ Jean Boisselier, *Le Cambodge* (Paris: Picard, Manual d'archeology d'Extreme-Orient 1,1966), p.64

⁸⁷ Mahesh Kumar Sharan, *Studies in Sanskrit inscription of ancient Cambodia* (New Delhi : Abhiav Publication, 1974),p.128

ผังของปราสาทเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมมีทางเข้าด้านหน้าเพียงทางเดียวด้านอื่น ๆ นั้นเป็นประตู
 หลอก ปราสาทประธานหลังกลางเชื่อมต่อกับมณฑปด้วยอันตราละซึ่งก่อเป็นผนังทึบต่อจากมุมย่อย
 ของปราสาทประธาน โดยห้องกลางของมณฑปมีผังเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัส ส่วนผนังด้านข้างทั้งสองทำเป็น
 ซุ้มประตูทางเข้า ถัดมาจากห้องกลางทำเป็นมุขหน้ามณฑปทางทิศตะวันออกก็ทำเป็นมุขทางเข้า
 เช่นเดียวกัน (ภาพที่ 90)

ภาพที่ 89 แพนผังมณฑปที่พบว่าเชื่อมต่อออกมาจากปราสาทภายในกลุ่มปราสาทเก่าหลัง
 ปราสาทหม เกาะแกร์ ประเทศกัมพูชา

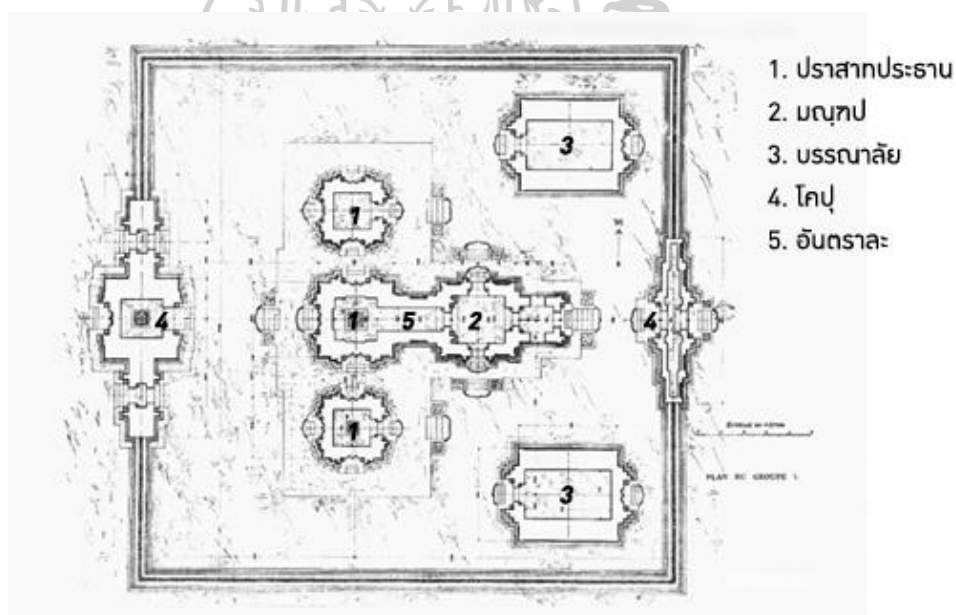
ที่มา : ดัดแปลงจาก Jean Boisselier, Le Cambodge (Paris : Picard, Manuel d'archeologie
 d'Extreme-Orient 1,1966), 65.

ปราสาทสามหลังระยะแรกในประเทศไทยที่ยังคงมีหลักฐานหลงเหลืออยู่ คือ
 ปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งในปัจจุบันเป็นปราสาทที่มีสภาพไม่สมบูรณ์นัก แต่ก็ยังคงมี
 ร่องรอยแสดงให้เห็นว่าเป็นปราสาทสามหลัง โดยปราสาทประธานหลังกลางมีมณฑปเชื่อมออกมา
 ด้านหน้า (ภาพที่ 91) แพนผังของปราสาทเมืองแขกนี้มีความคล้ายคลึงกับแผนผังปราสาทบันทายศรี
 และกลุ่มปราสาทร่วมสมัยภายในเมืองพระนครที่สร้างขึ้นในช่วงของพระเจ้าชัยวรมันที่ 5⁸⁸
 จากหลักฐานที่พบทับหลังจำนวนมากที่มีอิทธิพลรูปแบบศิลปะแบบเกาะแกร์-แปรรูป และบางส่วน

⁸⁸ คูลิต ทุมมากรณ์, การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราษ อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา, ศิลปากร 41 ,4
 (กรกฎาคม-สิงหาคม,2541)น.79

ยังคงได้รับอิทธิพลศิลปะบันทายศรีและศิลปะคลังเข้ามาผสมผสาน ทำให้นักวิชาการบางท่านกำหนดอายุสมัยของปราสาทเมืองแขกว่าอยู่ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15⁸⁹

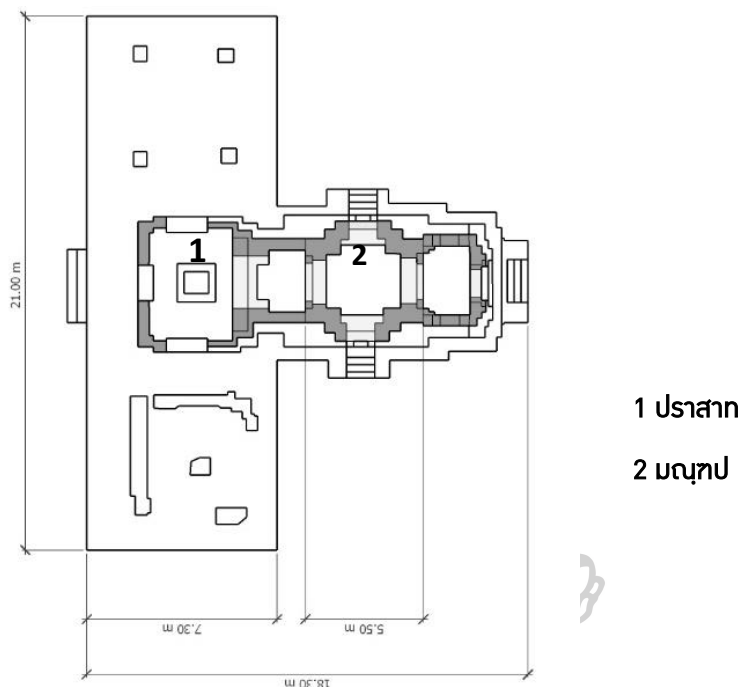
แผนผังของมณฑปของปราสาทเมืองแขกนั้นเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มุขด้านทิศเหนือเป็นซุ้มประตูทางเข้า ที่ผนังมุขทั้งสองข้างเปิดเป็นช่องประตู ส่วนห้องกลางของมณฑปใช้โครงสร้างผนังรับน้ำหนักที่ก่อด้วยอิฐ แต่ส่วนที่ใช้รับน้ำหนักโครงสร้างหลังคานั้นเป็นหินทราย ตกแต่งช่องหน้าต่างด้วยลูกมะหวด ตรงกลางเป็นประตู และมีบันไดทางขึ้นประตูทั้งสามด้าน แผนผังมณฑปนี้คล้ายคลึงกับที่ปราสาทบันทายศรี เมื่อเปรียบเทียบแผนผังกับปราสาทบันทายศรีจะพบว่าผังปราสาทประธานหลังกลางที่เชื่อมต่อกับมณฑปของปราสาทเมืองแขกมีการทำซุ้มประตูทั้งภายในมณฑปและซุ้มประตูหน้าปราสาทประธาน ส่วนปราสาทบันทายศรีนั้นไม่มีแต่จะใช้ผนังรับน้ำหนักก่อเชื่อมระหว่างมณฑปกับปราสาทประธานเลย

ภาพที่ 90 แผนผังปราสาทประธานปราสาทบันทายศรี ประเทศกัมพูชา

ที่มา: Louis Finot, Henri Parmentier, Victor Goloubew, A Guide to the Temple of Banteay Srei at Angkor, p. 63

⁸⁹ สมिति ศิริภัทร์และมยุรี วีระประเสริฐ, ทัฬหัง การศึกษาเปรียบเทียบทัฬหังที่พบในประเทศไทยและประเทศกัมพูชา (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533), น.86-89

ภาพที่ 91 แผนผังปราสาทประธานปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา

มณฑปของปราสาทกู่กาสิงห์มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุมคล้ายกับมณฑปจัตุรมุข ห้องกลางของมณฑปทางด้านทิศเหนือและทิศใต้เปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลางมีบันไดทางลงไปที่ฐานไฟที่มุขด้านหน้าทางทิศตะวันออกมีซุ้มประตูและบันไดขึ้นลง ผังทั้งสองฝั่งของมุขหน้าเปิดเป็นช่องหน้าต่าง (ภาพที่ 92) จะเห็นได้ว่าลักษณะของผังมณฑปมีความคล้ายคลึงกับมณฑปของปราสาทเมืองแขกคือมีการก่อซุ้มประตูทั้งภายในมณฑปและซุ้มประตูหน้าปราสาทประธาน ห้องภายในมณฑปประดิษฐานโคนนทิ

ภาพที่ 92 ซุ้มประตูภายในมณฑปปราสาทกู่กาสิงห์

4.6 วัสดุและการก่อสร้าง

ศาสนสถานส่วนใหญ่มีการวางผังการประกอบโครงสร้างที่คล้ายคลึงกัน โดยจะแตกต่างกันเพียงน้อยในแต่ละท้องถิ่น และมีเงื่อนไขของท้องถิ่นที่ทำให้เกิดพัฒนาการรูปแบบสถาปัตยกรรมและลวดลายประดับซึ่งมีลักษณะเฉพาะ เห็นได้อย่างชัดเจนที่ปราสาทกู่กาสิงห์ซึ่งใช้วัสดุในการก่อสร้างทั้งหมด 3 ชนิด (ตารางที่ 4)

ตารางที่ 4 ตารางแสดงวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างปราสาทประธานของปราสาทภู่อากสิงห์

องค์ประกอบ	วัสดุที่ใช้ก่อสร้าง	คุณสมบัติของวัสดุ
ฐานไฟที	ศิลาแลง	เกิดจากการผสมของแร่เหล็ก ควอตซ์ และ หินแข็งที่อยู่ใต้พื้นดิน เมื่อขุดขึ้นมาจะมีสภาพค่อนข้างเหลว แต่เมื่อถูกอากาศสักระยะจะแข็งตัว นิยมใช้ในส่วนฐานเนื่องจากมีความแข็งแรง นอกจากนี้ยังนำไปสร้างในส่วนของแกนด้านในอาคาร
ฐานปราสาท	หินทราย	เป็นวัสดุที่นิยมในการสร้างปราสาทเขมรเนื่องจากมีความแข็งแรงทนทาน มีการตัดเป็นส่วน ๆ แล้วนำมาขัดให้เรียบแล้วสลักและประกอบเข้าเป็นโครงสร้างต่าง ๆ โดยมีการใช้เหล็กขนาดเล็กเป็นตัวประสาน
เสาประดับกรอบประตู		
ทับหลัง		
ส่วนยอด		
องค์ประกอบประดับส่วนยอด		
เรือนธาตุ	อิฐ	สร้างจากดินเหนียวสามารถทำขึ้นได้เองในท้องถิ่น ใช้ดินเหนียวรดให้เข้ากันแล้วกดใส่แม่พิมพ์ นำเข้าเตาเผา

ศิลาแลง ฐานไฟทีชั้นล่างสุด เนื่องจากไม่สามารถสลักลายละเอียดลงไปได้ทำให้ต้องสลักเป็นลวดบัวนูนตรงกลางแบบฐานบัวลูกฟัก และการสลักฐานด้วยบัวลูกฟักนี้จะมีคความนิยมต่อเนื่องไปยังศาสนสถานสมัยหลัง

หินทราย ในส่วนขององค์ประกอบสถาปัตยกรรมอย่าง หน้าบัน ทับหลัง เสาประดับกรอบประตู ส่วนชั้นซ้อนหรือเครื่องประดับต่าง ๆ หินทรายเป็นวัสดุหลักที่ใช้ในการรับน้ำหนักของส่วนยอดหรือเรือนชั้นซ้อน หินทรายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหาได้ยากเมื่อเทียบกับกับเมืองพระนคร เนื่องจากด้วยสภาพภูมิประเทศ ดังนั้นการสร้างปราสาทประจำชุมชนจึงต้องนำวัสดุไปใช้ในองค์ประกอบที่สำคัญเท่านั้น

โดยหินทรายนิยมนำมาสร้างปราสาทโดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16⁹⁰ หินทรายนั้นมีความแข็งแรงและสามารถสลักลวดลายที่มีความละเอียดได้ดี

อิฐ ในส่วนของผนังเรือนธาตุ อิฐที่นำมาสร้างปราสาทนั้นมักเผาไม่สุกทั้งก้อน กล่าวคือ แกนด้านในยังได้รับความร้อนไม่เต็มที่ทำให้มีสีดำ ขณะที่ด้านนอกเป็นสีส้มเนื่องจากได้รับความร้อนอย่างเต็มที่ อิฐเหล่านี้เมื่อนำมาเรียงตัวกันเพื่อก่อปราสาทจะต้องมีการขัดให้เรียบเนียนเพื่อวางให้แนบสนิทกับอิฐก้อนอื่น ๆ โดยไม่ให้เกิดช่องว่าง และมีน้ำยาจากยางไม้เป็นตัวเชื่อมประสานอิฐแต่ละก้อนเพื่อไม่ให้แยกตัวออกจากกันได้ง่าย⁹¹

โครงการการก่อปราสาทอิฐในแบบเขมรในประเทศไทยที่เคยมีการศึกษา สามารถจัดกลุ่มศาสนสถานที่มีโครงสร้างคล้ายคลึงกัน โดยพบข้อแตกต่างของโครงสร้างอิฐในกลุ่มปราสาทอิฐที่สร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-15 กับปราสาทอิฐในช่วง พุทธศตวรรษที่ 15-17 มีสัดส่วนที่หนากว่าเล็กน้อย ใช้เทคนิคการก่ออิฐอย่างประณีตมากขึ้นและพบการก่อเหลี่ยมคล้ายเทคนิคการก่อหินในสมัยเดียวกัน⁹² การก่ออิฐของปราสาทอาจแตกต่างกันไปแต่ละชุมชน การตรวจสอบโครงสร้างอิฐและการกำหนดอายุศาสนสถานจึงเป็นแนวทางในการศึกษาปราสาทเขมรในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามการสำรวจโครงสร้างปราสาทอิฐในปัจจุบันมีข้อจำกัดเรื่องการบูรณะและการเสื่อมสภาพของโบราณสถาน ทำให้ข้อมูลในส่วนนี้ยังไม่เพียงพอที่จะใช้วิเคราะห์ได้อย่างชัดเจน

จากตารางที่ 4 แสดงวัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างที่ใช้ในการก่อสร้างปราสาทประธาน จะเห็นว่าการใช้วัสดุต่าง ๆ ทั้งวัสดุที่ผลิตขึ้นเองในท้องถิ่นและวัสดุภายนอกเข้ามาประกอบกันได้ จากการใช่วัสดุที่เป็นศิลาแลงมาใช้ในส่วนฐานไฟที แสดงให้เห็นว่าช่างมีความรู้ความเข้าใจสามารถเลือกใช่วัสดุได้เหมาะสมต่อความต้องการในการสร้าง คุณสมบัติของศิลาแลงจะแข็งแรงขึ้นเรื่อย ๆ เมื่ออยู่ในสภาวะแห้ง เหตุด้วยเนื้อผิวที่หยาบและขรุขระทำให้ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-17 ไม่นิยมนำมาก่อสร้างในส่วนโครงสร้างหลักของอาคาร อีกทั้งยังไม่สามารถแกะสลักประติมากรรมได้ จึงถูกนำไปใช้ในส่วนฐานรองรับอาคารหรือรากฐานอาคารมากกว่า

⁹⁰ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม., หน้า 30

⁹¹ สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศิลปะขอม., หน้า 29-30

⁹² อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมร และศรีวิชัย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524), 166-168

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 มีการสร้างปราสาทในวัฒนธรรมเขมรจำนวนมาก และในช่วงแรกนั้นพบว่ามีการใช้อิฐเป็นวัสดุหลักในการก่อสร้าง และมีการใช้อิฐสีบเนื่องมาเป็นระยะเวลาเนิ่นนาน แต่เนื่องด้วยอิฐมีข้อจำกัดด้านโครงสร้าง หากอาคารที่มีขนาดใหญ่ผนังที่ใช้รับน้ำหนักจะต้องมีความหนามากเพื่อรองรับส่วนยอดและจำเป็นต้องมีการใช้วัสดุอื่นอย่างหินทรายเข้ามาช่วยซึ่งโครงสร้างในลักษณะนี้ก็พบในปราสาทกู่กาสิงห์ด้วยเช่นกัน

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา เมืองพระนครใช้หินทรายในการก่อสร้างปราสาทอย่างแพร่หลาย เนื่องจากหินทรายมีความคงทนจึงนำมาสร้างปราสาททั้งหลัง และการใช้หินทรายนี้ก็ได้ส่งอิทธิพลเข้ามาปราสาทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเช่นกัน ปราสาทที่พบว่าใช้หินในการสร้างทั้งหลังในช่วงเวลานี้ได้แก่ ปราสาทพิมาย ปราสาทพนมรุ้ง ปราสาทพระวิหาร ปราสาทตาเมือนธม เป็นต้น ส่วนปราสาทขนาดเล็กหรือปราสาทประชุมชนนั้นไม่พบว่ามีให้นำหินทรายมาสร้างทั้งหลัง แต่ช่างจะใช้วิธีการผสมผสานวัสดุอย่างหินทรายและอิฐเข้าด้วยกัน แต่จะนำหินทรายไปใช้ในส่วนประกอบสำคัญของปราสาทนั้น ๆ เช่น ทับหลัง เสาประดับกรอบประตู หน้าบัน ซึ่งองค์ประกอบเหล่านี้จะต้องมีการสลักภาพเรื่องราวของเทพเจ้า⁹³ หรือนำหินทรายไปสลักเป็นประติมากรรมที่เป็นรูปเคารพต่าง ๆ ซึ่งจากตารางที่ 3 จะเห็นว่าปราสาทสามหลังที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยส่วนมากจะเป็นปราสาทประจำชุมชนและพบว่ามีการใช้วัสดุทั้ง 3 ชนิดผสมผสานเข้าด้วยกัน แสดงถึงองค์ความรู้ที่สืบทอดมาจากเมืองพระนครและนำเข้ามาปรับใช้กับท้องถิ่นเอง

4.7 ประเด็นจากการศึกษาปราสาทกู่กาสิงห์

4.7.1 พื้นที่ตั้งปราสาทกู่กาสิงห์

ปราสาทกู่กาสิงห์เป็นกลุ่มปราสาทสามหลังที่ตั้งอยู่ไม่ห่างจากแหล่งน้ำธรรมชาติอย่างลำน้ำเสียวใหญ่ ลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล พื้นที่ตั้งของปราสาทใกล้เมืองโบราณในสมัยก่อนประวัติศาสตร์เมืองโพนนางทุมเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ รวมถึงมีการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ นอกจากนี้ที่ตั้งปราสาทเขตที่เรียกว่าทุ่งกุลาร้องไห้ มีทรัพยากรแร่ธาตุอย่างเกลือหินกระจายตัวอยู่

เกลือที่กระจายตัวอยู่ในพื้นที่นั้นเกิดจากการที่เกลือสะสมอยู่ในดินและมีชั้นเกลือหิน เมื่อชั้นเกลือไปผสมเข้ากับน้ำบาดาลจะทำให้เกิดเป็นชั้นน้ำใต้ดินและแพร่กระจายไหลไปตามระบบของน้ำบาดาล เมื่อชั้นของน้ำบาดาลที่อยู่ใกล้กับผิวดินโดยแสงอาทิตย์น้ำก็จะระเหยไปจนน้ำให้กลายเป็น

⁹³ วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร, "การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมกลุ่มปราสาทประธานปราสาทเขื่อนน้อย จ.ขอนแก่น.", หน้า 17

คราบขาวบนผิวดิน เมื่อแห้งน้ำใต้ดินเข้ามาแทนที่ เกิดเป็นวัฏจักรทำให้ปริมาณของชั้นเกลือสะสมขึ้นมาเรื่อย ๆ จนกลายเป็นดินเค็ม⁹⁴ แหล่งของเกลือหินนั้นมีขนาดแตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับปริมาณของเกลือหินและน้ำบาดาล หากมีน้ำที่เค็มมากก็จะมีเกลือเคลื่อนขึ้นสู่ผิวดินทำให้เกิดเนินขนาดใหญ่ที่เรียกว่า โดมเกลือ⁹⁵

โดมเกลือที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะพบว่ามีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณ เช่น แหล่งโบราณคดีทุ่งผิโพน โดมเกลือที่ อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ภาพที่ 93) มีลักษณะเป็นกลุ่มเนินดิน 3 เนินพบว่ามีเกลือสินเธาว์เนื่องจาก เศษภาชนะดินเผา ถ้ำถ่าน และซากของเตา และห่างไปไม่กี่กิโลเมตรในรัศมีตั้งแต่ 5-16 กิโลเมตร พบชุมชนจำนวนมากตั้งแต่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนกระทั่งศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร ทำให้เข้าใจได้ว่าเกลือเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อการตั้งถิ่นฐานของคนในอดีต (ภาพที่ 94)

เช่นเดียวกับปราสาทกู่กาสิงห์ ที่พบว่าแหล่งเกลือสินเธาว์ที่ใกล้กับปราสาทกู่กาสิงห์มากที่สุด คือ แหล่งเกลือบ่อพันขัน บริเวณนั้นก็พบศาสนสถานในวัฒนธรรมเขมร คือ พระธาตุบ่อพันขัน แหล่งโบราณสถานดอนชุมเงิน (ปราสาทหินบ้านหนองคู) (ภาพที่ 95) หลักฐานสำคัญที่พบคือ จารึกของพระเจ้ามเหศวรมันหรือพระเจ้าจิตรเสน⁹⁶ อีกทั้งยังมีแร่เหล็กการที่พระเจ้ามเหศวรมันเข้ามาใช้พื้นที่ตรงนี้เนื่องจากควบคุมทรัพยากรอย่างเกลือและเหล็ก การศึกษาที่ผ่านมา นั้นพบว่าพื้นที่บริเวณนี้อาจเป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองขนาดเล็กในยุคต้นเจนละ แหล่งเกลือบ่อพันขันในอดีตสันนิษฐานว่าน่าจะมีการผลิตเกลือได้จำนวนมากจนสามารถนำไปสู่การขายหรือแลกเปลี่ยนกับชุมชนโดยรอบได้ หากย้อนกลับไปในอดีตจะเห็นว่าเกลือเป็นสัญลักษณ์ของความมั่นคง มั่งคั่งและอำนาจซึ่งสัมพันธ์กับกษัตริย์ที่ได้ครอบครองพื้นที่ดังกล่าว ดังนั้นการที่พระเจ้ามเหศวรมันเข้ามาใช้อำนาจในพื้นที่ตอนในก็เพื่อควบคุมเส้นทางเกลือยุคโบราณที่มีความสำคัญต่อการขยายตัวของเมืองที่ควบคุมไปกับการผลิตเหล็ก อันเป็นทรัพยากรที่จำเป็นต่อการถนอมอาหาร รวมถึงอุตสาหกรรมที่ต้องการควบคุมอุณหภูมิอย่างงานโลหะกรรมต่าง ๆ ซึ่งผู้ที่ครอบครองไว้จะมีความได้เปรียบและสร้างความเข้มแข็งให้กับอาณาจักรได้

⁹⁴ ขวัญใจ ยวงเดชกล้า, ความสัมพันธ์ของน้ำบาดาลกับดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ สำนักทรัพยากรแร่ กรมทรัพยากรธรณี, 2550), หน้า 1-3

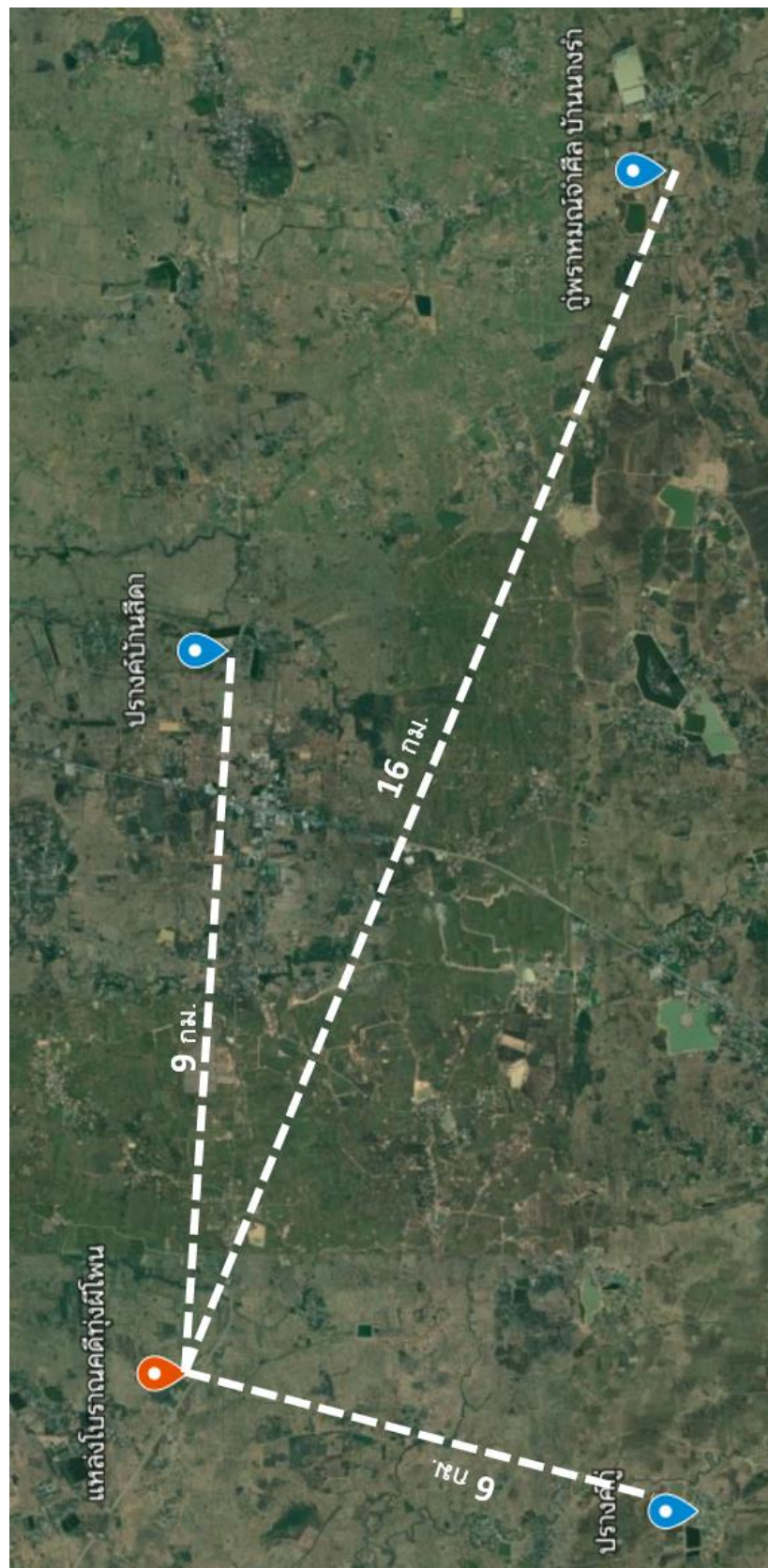
⁹⁵ เพียงตา สาตกรักษ์, สุวัจักษณ์ มีสวัสดิ์, and วินิจ ยังมี, "ขอบเขตและวิวัฒนาการของเกลือหินใต้ผิวดินในหมวดหินมหาสารคามในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ," วารสารวิจัย มข 10, no. 1 (มกราคม-มีนาคม) (2548), หน้า 60

⁹⁶ อ่านเพิ่มเติม ก่องแก้ว วีระประจักษ์, "จารึกพบใหม่ในจังหวัดร้อยเอ็ด," ศิลปการ 49, no. 3 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2549), หน้า 108-109

ดังที่กล่าวข้างต้นว่าการแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมเขมรนั้นเริ่มจากตอนล่างของจังหวัด ร้อยเอ็ดก่อน ต่อมาเมื่อเข้ามาแล้วก็จะเข้าสู่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและเริ่มขึ้นทาง ตอนบนของจังหวัด และเริ่มมีการใช้งานมาอย่างต่อเนื่อง เห็นได้จากพื้นที่บริเวณปราสาทกู่กาสิงห์นี้เอง ที่แต่เดิมเคยเป็นพื้นที่ที่เคยใช้งานของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ อีกทั้งจากการศึกษาพบอีกว่ากลุ่ม ปราสาทสามหลังที่อื่น ๆ ก็มักปรากฏขึ้นพร้อมกับชุมชนโบราณเสมอรวมทั้งการมีบารายขนาดใหญ่อยู่ ทางทิศตะวันออก ตัวอย่างเช่น ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา (ภาพที่ 96) ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทเปือยน้อย จังหวัดขอนแก่น (ภาพที่ 97) ชุมชนโบราณบริเวณรอบกุ่ สวนแดง จังหวัดบุรีรัมย์ (ภาพที่ 98) เป็นต้น ประเด็นนี้เองทำให้เห็นว่ากลุ่มปราสาทสามหลังเป็น ศูนย์กลางความเชื่อของชุมชน หรือเป็นหลักของชุมชนนั้น ๆ รวมถึงชุมชนที่อยู่โดยรอบ

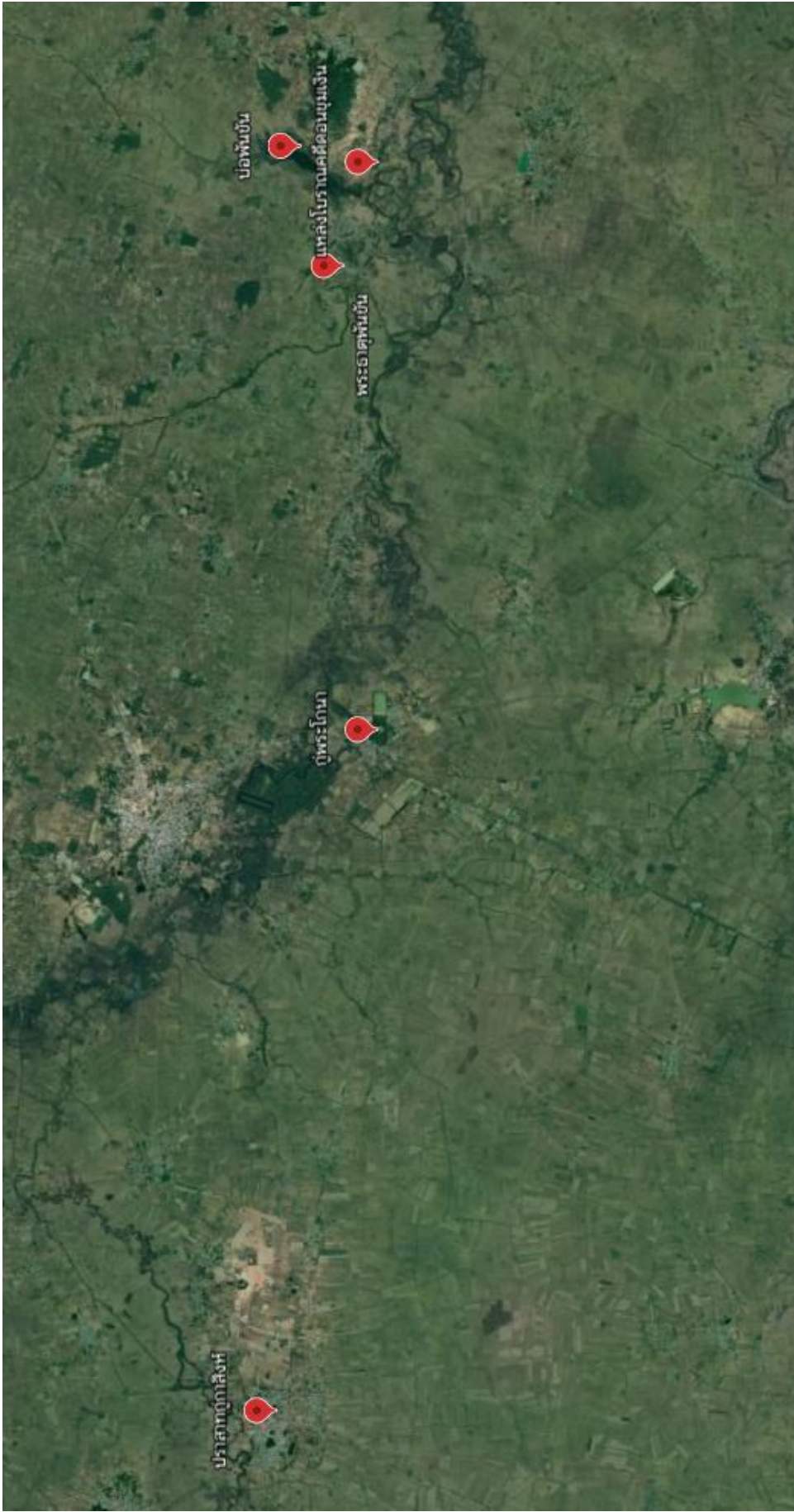

ภาพที่ 93 โดมเกลือทุ่งผิโพน อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา

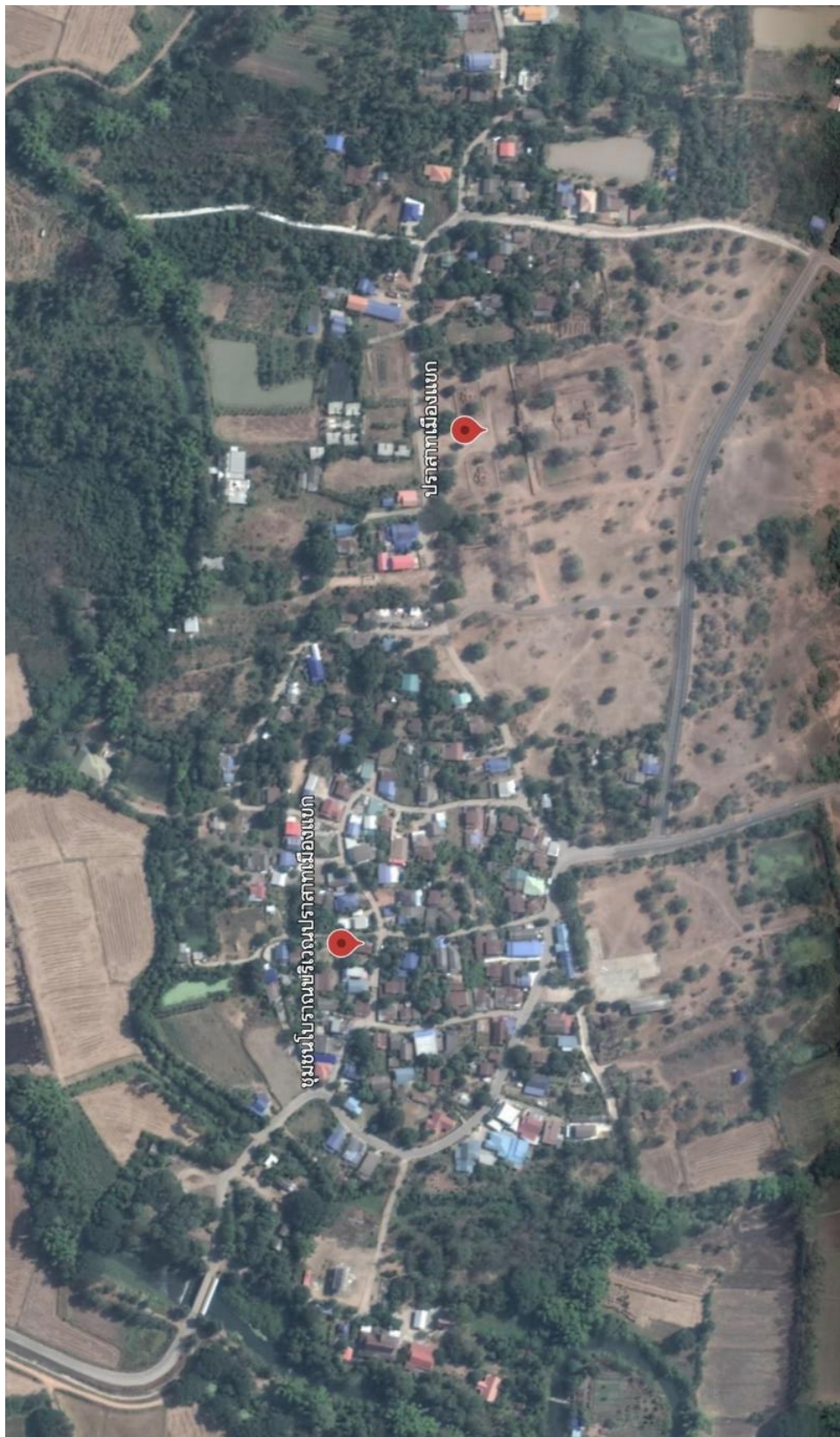
ภาพที่ 94 ตำแหน่งของโตมเกือทุ่งผีโพน อ.บัวใหญ่ และแหล่งโบราณคดีในบริเวณใกล้เคียงใน จ.นครราชสีมา

ที่มา: ตัดแปลงจาก Google Earth

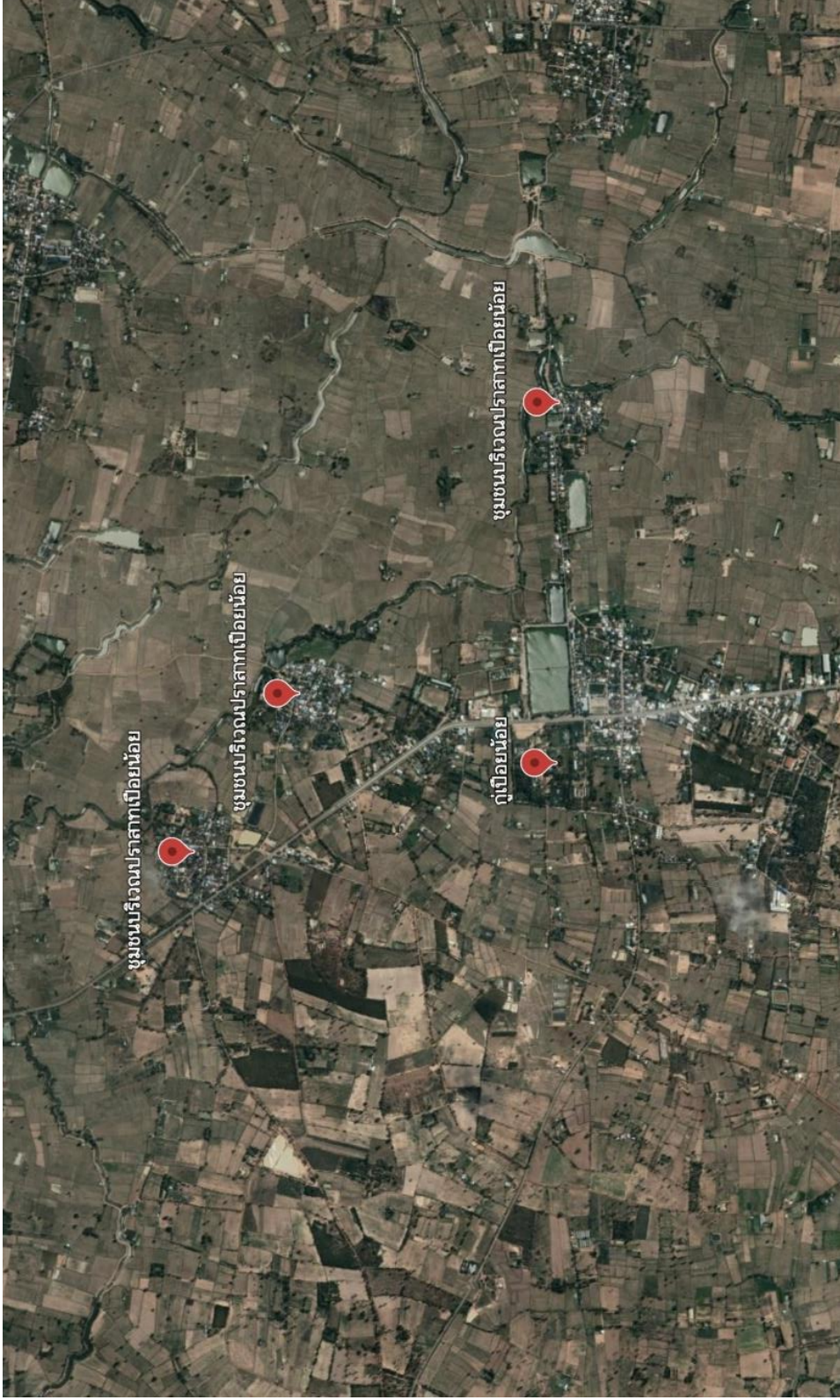
ภาพที่ 95 ตำแหน่งของแหล่งเกลือบ่อพันขัน ปราสาทกู่กาสิงห์ และแหล่งโบราณคดีบริเวณใกล้เคียง

ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

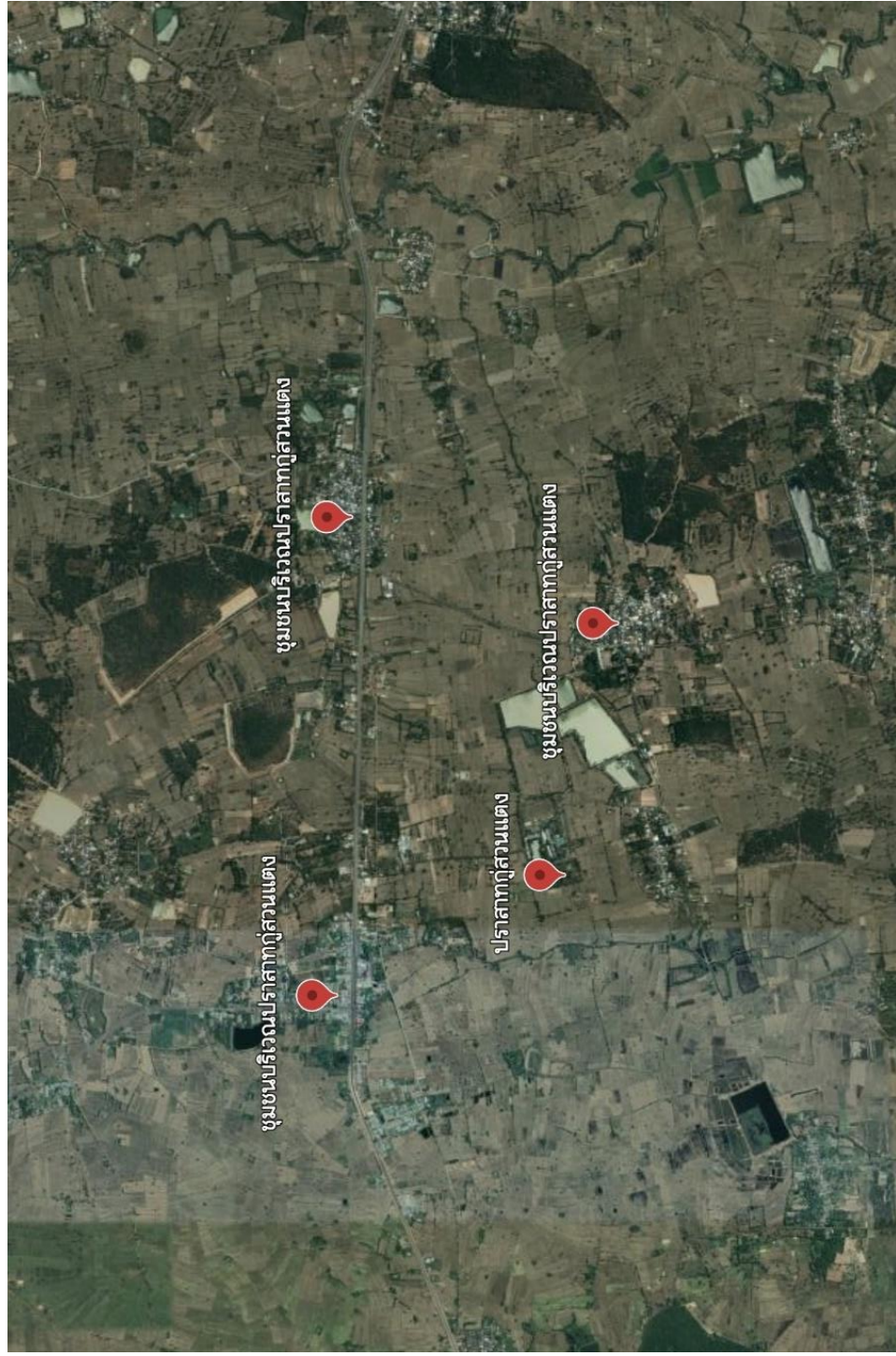

ภาพที่ 96 ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา

ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

ภาพที่ 97 ชุมชนโบราณบริเวณปราสาทเป็ยน้อย จังหวัดขอนแก่น
ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

ภาพที่ 98 ชุมชนโบราณบริเวณรอบกุสุวานแดง จังหวัดบุรีรัมย์
ที่มา: ดัดแปลงจาก Google Earth

ในขณะเดียวกันก็พบว่าชุมชนที่ปรากฏขึ้นพร้อมกับปราสาทสามหลังนั้นมีการใช้งานไปจนถึงช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งเห็นได้จากปราสาทกู่กาสิงห์ที่ห่างไปไม่กี่กิโลเมตรที่บอโรยศาลหรือศาสนสถานประจำโรงพยาบาลในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 คือกู่โพนระฆัง การที่มีบอโรยศาลปรากฏขึ้นนั้นแสดงให้เห็นว่าบอโรยศาลมักตั้งอยู่กับชุมชนที่มีความสำคัญโดยชุมชนนั้นมีการสร้างปราสาทสามหลัง⁹⁷ ดังตัวอย่างตามตารางที่ 5

ตารางที่ 5 ตารางแสดงกลุ่มปราสาทสามหลังที่พบบอโรยศาลบริเวณใกล้เคียง

กลุ่มปราสาทสามหลัง	บอโรยศาล	จังหวัด	ระยะห่าง (เมตร)*
ปราสาทกู่กาสิงห์	กู่โพนระฆัง	ร้อยเอ็ด	390
กู่พราหมณ์จำศีล	ปราสาทนางรำ	นครราชสีมา	64
ปราสาทหมื่นชัย	ปราสาทกั้งแอน	นครราชสีมา	110
กู่บ้านปราสาท	ปราสาทบ้านปราสาท	นครราชสีมา	453

*วัดระยะจากภาพถ่ายดาวเทียม Google Earth

4.7.3 คติการสร้างปราสาทกู่กาสิงห์

คติการสร้างปราสาทสามหลังในอาณาจักรเขมรนั้นถูกสร้างขึ้นเนื่องในคติทางศาสนา 2 คติ คือ ในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้แก่ คติไสวนิกาย คติไวษณพนิกาย และคติตรีมูรติ ในศาสนาพุทธ ได้แก่ คติรัตนตรัยมหายาน ในช่วงสมัยก่อนเมืองพระนครปราสาทสามหลังแห่งแรก คือ ปราสาทตำไกรกราบบนเขาพนมกุเลน ก็มีหลักฐานไม่มากพอที่จะนำมาวิเคราะห์

เวลาต่อมาสมัยเมืองพระนคร รัชกาลพระเจ้ายโศวรมันที่ 1 สร้างปราสาทพนมบก พบว่าสร้างในคติตรีมูรติ เนื่องจากพบประติมากรรมพระศิวะในปราสาทหลังกลาง ประติมากรรมพระวิษณุที่ปราสาทหลังทิศเหนือ ประติมากรรมพระพรหมที่ปราสาทหลังทิศใต้ หลักฐานเหล่านี้ชี้ให้เห็นถึงคติการสร้างของปราสาทได้อย่างชัดเจน⁹⁸ ปีพ.ศ.1510 ช่วงปลายรัชกาลของพระเจ้าราเชนทรวรมันจนถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 5 มีการสร้างปราสาทบันทายศรี โดยพราหมณ์ชฎวราหะ พบจารึกที่กล่าวชื่อเกี่ยวกับเมืองของพระศิวะ อีกทั้งปราสาทหลังกลางปรากฏฐานโยนีที่ในอดีตน่าจะเคยมีศิวลึงค์ประดิษฐานอยู่ และยังพบประติมากรรมโคนนทีประดิษฐานอยู่บริเวณมณฑปหน้าปราสาทประธานอีกด้วย ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อว่าปราสาทบันทายศรีถูกสร้างขึ้นเนื่องในคติไสวนิกาย

⁹⁷ บรูโน ดาแซงส์, "อำนาจศูนย์รวมและสถาปัตยกรรมพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทย" (การประชุมวิชาการฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 2 เรื่องการค้นคว้าวิจัยทางโบราณคดีในประเทศไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร, มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ, 9-11 ธันวาคม 2534 2535), หน้า 93

⁹⁸ Claude Jacques and Michael Freeman, *Ancient Angkor*.190

จนกระทั่งในช่วงสมัยบายน พุทธศตวรรษที่ 18 ตรงกับรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ศาสนาพุทธได้รับความนิยม คติในการสร้างปราสาทในสมัยนี้ก็มีการเปลี่ยนแปลงจากเดิม และได้ปรากฏคติการสร้างปราสาทแบบใหม่ขึ้น คือ คติรัตนตรัยมหายาน ที่เป็นคติพุทธศาสนามหายาน สกุลวัชรยาน คติวัชรยานประกอบไปด้วย พระพุทธรูปนาคปรก นางปรัชญาปารามิตาอยู่ด้านซ้าย และพระอวโลกิเตศวรอยู่ด้านขวาของพระพุทธรูปนาคปรก

คติการสร้างปราสาทสามหลังในประเทศกัมพูชาที่ยกตัวอย่างข้างต้นนั้นได้ส่งอิทธิพลต่อปราสาทสามหลังในดินแดนไทย อีกทั้งยังสามารถนำมาเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์คติการสร้างปราสาทสามหลังในประเทศไทยได้ ดังที่กล่าวข้างต้นว่าในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15 ว่ามีการสร้างปราสาทสามหลังในคติตรีมูรติ อันได้แก่ ปราสาทพนมบก ปราสาทพนมกรอม ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ปราสาทเมืองแขก จังหวัดนครราชสีมา ก็อาจสร้างขึ้นเนื่องในคติตรีมูรติด้วยเช่นกัน เนื่องจากพบหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับเทพเจ้าทั้ง 3 องค์ในคติตรีมูรติ เช่น พบทับหลังเกี่ยวกับพระวิษณุอวตาร ทับหลังพระพรหมเหนือหน้ากาล และพบศิวิลิ่งค์จากการดำเนินงานทางโบราณคดีซึ่งสอดคล้องกับการพบฐานโยนีบริเวณปราสาทหลังกลาง แต่ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนของตำแหน่งทับหลังทำให้ไม่สามารถบอกได้อย่างชัดเจนว่าปราสาทเมืองแขกแห่งนี้สร้างขึ้นในคติตรีมูรติ

ตารางที่ 6 ตารางรูปเคารพที่พบในปราสาทสามหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ชื่อปราสาท	รูปเคารพหรือประติมากรรมที่พบ				หมายเหตุ
	ปราสาทหลังกลาง	ปราสาทด้านทิศเหนือ	ปราสาทด้านทิศใต้	มณฑป	
ปราสาทกู่กาสิงห์	ศิวิลิ่งค์	-	เศียรประติมากรรมสตรี	โคนนทิ	พบประติมากรรมพระคเณศและพระวิษณุ 4 กร ไม่ทราบตำแหน่ง
ปราสาทเมืองแขก	ฐานโยนี	-	-	โคนนทิ	อายุสมัยช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 15
กู่บ้านปราสาท	-	พระวิษณุ	-	-	จากการขุดแต่งปีพ.ศ. 2546 พบทวารบาล ประติมากรรมสตรี 2 องค์ เศียรประติมากรรมบุรุษ ขึ้นส่วนประติมากรรมรูปเคารพที่ไม่สามารถระบุได้ อีก 3 องค์
ปราสาท	-	-	-	-	พบประติมากรรมที่สันนิษฐานว่าเป็น

บ้านถนน หัก					พระกฤษณะยกเขาโคววรรณะ แต่ไม่สามารถระบุได้ว่าอยู่ในตำแหน่งใด
กุ๋บ้านแดง	พระพุทธ รูปนาค ปรก	นางปรัชญา ปารามิตา	พระอวโลกิ เตศวร	-	อายุสมัยช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

จากการขุดแต่งทางโบราณคดีที่ปราสาทกุ๋กาสิงห์ พบศิวลึงค์ภายในปราสาทประธานหลังกลาง พระวิษณุ 4 กร พระคเณศ และเศียรประติมากรรมสตรีบริเวณปราสาทหลังทิศใต้ และประติมากรรมโคนนทิบริเวณมณฑป ทำให้เราสันนิษฐานได้ว่าปราสาทกุ๋กาสิงห์สร้างขึ้นตามความเชื่อศาสนาพราหมณ์-ฮินดู คติไศวนิกาย โดยปราสาทหลังกลางสร้างถวายแด่พระศิวะเนื่องจากพบศิวลึงค์ประดิษฐานอยู่ และด้านหน้าปราสาทหลังกลางยังมีมณฑปที่ประดิษฐานโคนนทิซึ่งเป็นพาหนะของพระศิวะ ส่วนปราสาททางด้านทิศเหนือและใต้นั้นยังไม่ชัดเจนว่าประดิษฐานรูปเคารพใด ซึ่งจำนวนประติมากรรมที่พบสอดคล้องกับจำนวนของอาคารที่ใช้ประดิษฐานได้ กล่าวคือ แผนผังของปราสาทกุ๋กาสิงห์มีปราสาทประธานสามหลังที่ประดิษฐานรูปเคารพหลัก 3 องค์ ได้แก่ ศิวลึงค์ พระศิวะและพระวิษณุ ส่วนพระคเณศและเศียรประติมากรรมสตรี อาจจะประดิษฐานอยู่บริเวณโคปุระหลอกด้านทิศเหนือและใต้ เนื่องจากเป็นส่วนที่มีพื้นที่ทางเข้าจากด้านใน ทำให้สันนิษฐานได้ว่าอาจจะใช้สำหรับประดิษฐานรูปเคารพชั้นรอง

จากตารางที่ 5 พบว่าปราสาทสามหลังที่พบในประเทศไทยประติมากรรมที่พบจะสูญหายเหลือเพียงไม่กี่แห่งเท่านั้น บางแห่งเหลือเพียงฐานที่ใช้ประดิษฐานประติมากรรมเท่านั้น ประติมากรรมที่เห็นได้ส่วนใหญ่จะเป็นศิวลึงค์หรือพระวิษณุ นอกจากนี้ยังพบว่าคติการสร้าง

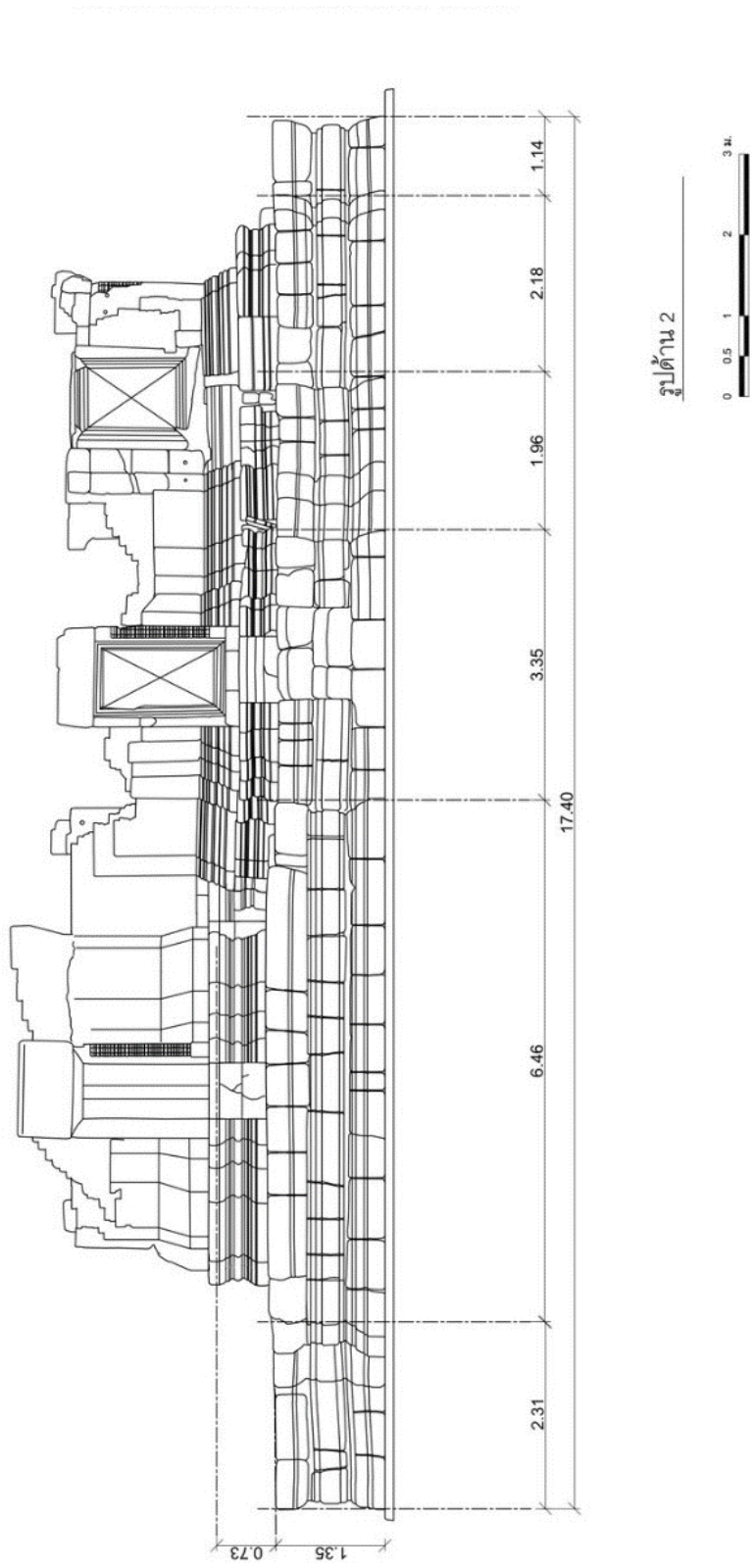
4.7.2 การสร้างมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้าปราสาทประธาน

การสร้างมณฑปที่เชื่อมต่อด้านหน้าปราสาทในประเทศกัมพูชานั้นพบครั้งแรกในกลุ่มปราสาท 9 หลัง ที่ปราสาทธม เกาะแกร์ และในสมัยบันทายสรี เริ่มปรากฏการสร้างที่กลุ่มปราสาทสามหลัง โดยเชื่อมต่อมณฑปเข้ากับปราสาทหลังกลาง และส่งอิทธิพลให้กับปราสาทประจำชุมชนในประเทศไทย ซึ่งเป็นที่น่าสังเกตว่าจุดเริ่มต้นของปราสาทที่มีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้านั้นจะเริ่มจากกลุ่มปราสาทหลายหลังก่อน จนช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 16 ที่การสร้างมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้าปราสาทนั้นเริ่มสร้างขึ้นกับปราสาทหลังเดียว จนกระทั่งการสร้างมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้ากลุ่มปราสาทสามหลังเริ่มหายไป แต่การสร้างมณฑปด้านหน้าปราสาทประธานนั้นเริ่มมีระเบียบแบบแผนที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

จากการศึกษารูปแบบแผนผังและสถาปัตยกรรมของกุฎกาสิงห์พบว่ามณฑปที่เชื่อมต่อกออกมาจากปราสาทประธานนั้นสร้างขึ้นภายหลัง จากองค์ประกอบของสถาปัตยกรรมในส่วนชุกฐานหรืองานประดับทำให้ทราบว่ามณฑปนั้นสร้างหลังลงมาจากปราสาทประธานทั้งสามหลัง ซึ่งการสร้างมณฑปในภายหลังของปราสาทกุฎกาสิงห์นี้น่าจะเกี่ยวข้องกับปราสาทในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 พุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งนิยมการสร้างมณฑปด้านหน้าปราสาทอย่างปราสาทพระวิหาร และปราสาทตาเมือนธม

รูปแบบของมณฑปของปราสาทกุฎกาสิงห์นั้น มีลักษณะปราสาทประธานที่เชื่อมต่อกับมณฑปด้วยฉนวนหรืออันตราละ ปราสาทประธานและมณฑปตั้งอยู่บนฐานคนละชุดและมีระดับความสูงที่ต่างกัน (ภาพที่ 99) ฐานของปราสาทประธานหลังกลางมีความสูงมากกว่าฐานของมณฑปทำให้บัวเชิงเรือนธาตุของปราสาทอยู่ในระดับกึ่งกลางของผนังมณฑป

ภาพที่ 99 รูปด้านทิศใต้ของปราสาทหลังกลางที่เชื่อมต่อดำมณฑลป ปราสาทภูเกล้า

การสร้างมณฑปเชื่อมต่อปราสาทประธานในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 พบที่ปราสาทพระวิหาร ปราสาทตาเมือนธม ศาสนสถานเหล่านี้มีแผนผังปราสาทเชื่อมต่อกับมณฑป ล้อมด้วยระเบียงคดและโคปุระอันเป็นแบบแผนสำคัญของศาสนสถานในช่วงเวลานี้ โคนปราสาททั้ง 2 หลังเป็นปราสาทสำคัญที่ตั้งอยู่บนเทือกเขาพนมดงรัก

ปราสาทพระวิหารมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสมีมุขยื่น 4 ด้าน มุขด้านทิศเหนือยื่นไปเชื่อมต่อกับมณฑป ผนังมีการปรับรวมให้เข้ากับมุขชั้นที่สองของปราสาท มุขของปราสาทและผนังมีพื้นที่เล็กกว่ามุขด้านหน้าของมณฑป (ภาพที่ 100) การเชื่อมต่อของอาคารทั้งสองเป็นการยื่นมุขปราสาทประธานมาเชื่อมกับมณฑป แผนผังมณฑปของปราสาทเขาพระวิหารอยู่ในผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีมุขทางเข้าด้านหน้า โครงสร้างเป็นการใช้ผนังรับน้ำหนัก ผนังทั้งเป็นหน้าต่างลอคประดับลูกมะหวด มีช่องเปิดเป็นซุ้มประตูตรงกลางคล้ายปราสาทบันทายศรี การใช้ผนังรับน้ำหนักโครงสร้างทำให้มณฑปมีขนาดเล็กกว่ามณฑปที่มีโครงสร้างเสาภายในรับน้ำหนัก

ความสำคัญของมณฑปที่ปราสาทพระวิหารคือการใช้มุขของปราสาทประธานไปเชื่อมกับห้องกลางมณฑป และส่วนฐานของปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐาน 2 ชั้น ประกอบไปด้วยฐานไพทีและฐานรองรับอาคาร ชุดฐานมณฑปสลักตกแต่งด้วยลวดบัวต่อเนื่องไปยังบัวเชิงผนัง คล้ายกับงานประดับที่ปราสาทบันทายศรี

ส่วนฐานของปราสาทพบว่าปราสาทประธานมีฐาน 2 ชั้น มีฐานเชิงหินเรือนธาตุอีกชั้นหนึ่ง และลดลงมาเป็นฐานที่รองรับมุขปราสาท และฐานมณฑป การไล่ระดับความสูงของฐานนี้ทำให้ปราสาทพระวิหารต่างจากปราสาทร่วมสมัยที่ปราสาทและมณฑปจะตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน โดยมีฐานเชิงหินเพียงเรือนธาตุอย่างปราสาทตาเมือนธม สัดส่วนของฐานที่ปราสาทพระวิหารเป็นต้นแบบในการสร้างปราสาทในสมัยต่อมาอย่างปราสาทพิมาย แม้ปราสาทพิมายจะมีขนาดใหญ่กว่าและมีการปรับปรุงแผนผังแล้วแต่ก็ยังคงลักษณะการสร้างปราสาทประธานที่เชื่อมต่อกับมณฑปที่คล้ายคลึงกันโดยการรวมมุขปราสาทและผนังเข้าด้วยกัน และเพิ่มมุมเรือนธาตุให้ดูกลมกลืนกัน⁹⁹ (ภาพที่ 101)

แผนผังของปราสาทตาเมือนธม (ภาพที่ 85) ด้วยภูมิศาสตร์ของที่ตั้งอยู่บนช่องเขาพนมดงรักทำให้ปราสาทหันหน้าไปทางทิศใต้ มีบันไดทางขึ้นมาจากทางด้านทิศใต้ขึ้นมาสู่ศาสนสถาน

⁹⁹ วรรณวิภา สุเนตดา, "สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการสืบเนื่อง.", น.109

ประกอบด้วยโคปุระอยู่ในผังกากบาททั้งสี่ด้าน และล้อมรอบด้วยระเบียงคดที่ก่อผนังที่บิด้านนอก ด้านในเป็นแนวเสารับเครื่องหลังคา ภายในระเบียงคดมีปราสาทบริวารก่อด้วยหินทราย 2 องค์ อยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูเพียงด้านเดียวคือด้านทิศใต้ส่วนทิศอื่น ๆ เป็นเพียงประตูหลอก อยู่หลังปราสาทประธาน พบฐานอาคารรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่มีแผนผังคล้ายบรรณาลัยมีปราสาทประธานที่มีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้า

ปราสาทประธานของปราสาทตาเมือนธมอยู่ผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ด้านทิศใต้เชื่อมต่อกับมณฑปด้วยฉนวนหรืออันตราละซึ่งเปิดเป็นช่องหน้าต่าง ระดับลูกมะหวด ภายในห้องครรภคฤหะ ประดิษฐานศิวลึงค์ที่สกัดขึ้นจากหินทรายธรรมชาติ พบท่อโสมสูตรด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ออกไปด้านนอกปราสาท ส่วนมณฑปมีผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเปิดเป็นซุ้มประตูทั้ง 2 ด้าน มีมุขทางด้านทิศใต้ผนังของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่างระดับด้วยลูกมะหวดเหมือนกับผนังด้านข้างของฉนวน (ภาพที่ 102) ซึ่งพื้นที่ภายในของห้องมณฑปมีขนาดกว้างกว่าขนาดของฉนวนและมุข ในขณะที่มุขและมณฑปมีขนาดใกล้เคียงกัน ภายในมณฑปพบร่องรอยการประดิษฐานรูปเคารพกล่าวคือมุขด้านทิศใต้พบฐานประติมากรรม 2 ฐาน ส่วนห้องกลางพบฐานศิลา 1 ฐาน¹⁰⁰

เนื่องจากฐานปราสาทตาเมือนธมสกัดขึ้นจากหินทรายธรรมชาติทำให้ฐานมีความสูงไม่มากนักเมื่อเทียบกับปราสาทที่ก่อด้วยหินทราย ปราสาทและมณฑปตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน โดยมีฐานเขียงหนุนเรือนธาตุของปราสาทประธาน ส่วนงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุคล้ายกับงานประดับในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 คือมีลายหน้ากระดาน ลวดบัวคว่ำ ลายกลีบบัว และลายดอกบัวตูม แต่ส่วนที่เปลี่ยนแปลงคือการเพิ่มลายกลีบบัวเป็น 2 แถว (ภาพที่ 103) ซึ่งการประดับนี้ปรากฏตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 แผนผังของปราสาทเป็นแผนผังเพิ่มมุม มีประกอบด้วยมุมประธานและมุขย่อยด้านละ 3 มุม แต่ลดจำนวนมุขย่อยลงในส่วนชั้นซ้อน ซึ่งพบว่ามีมุมประธานและมุขย่อยด้านละ 2 มุม และสันนิษฐานว่าน่าจะประดับด้วยนาคปึกและบรรพพแลงรูปบุคคล ส่วนปราสาทบริวารอีก 2 หลัง คงประดับด้วยอาคารจำลอง

จากการบูรณะของกรมศิลปากร พบว่าแผนผังกากบาทของปราสาทตาเมือนธมมีความสอดคล้องกับการที่ห้องกลางของมณฑปนั้นยาวขึ้น โดยมุขและฉนวนมีความยาวที่ใกล้เคียงกันทำให้

¹⁰⁰ อดงค์ หนูแป้น, "การศึกษาปราสาทกลุ่มตาเมือน อำเภอเชิงกาบ จังหวัดสุรินทร์" (ปริญาญมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535), 21

แผนผังมีความสมมาตร¹⁰¹ เมื่อเปรียบเทียบกับปราสาทร่วมสมัยอย่างปราสาทพระวิหารพบว่า ปราสาทพระวิหารมีรวมมุขเข้ากับมณฑป (ภาพที่ 104) ซึ่งลักษณะแผนผังของปราสาททั้งสองแห่งจะเป็นต้นแบบให้กับปราสาทในระยะต่อมา

การศึกษาของนักวิชาการบางท่านพบว่าปราสาทตาเมือนธมเป็นต้นแบบให้กับปราสาทพนมวัน ซึ่งเป็นศาสนสถานประจำชุมชนรัตนปุระทางทิศใต้ของเมืองพิมาย ที่ปรากฏหลักฐานจารึกตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 15 ในสมัยพระเจ้าชัยวรมัน¹⁰² และมีการก่อสร้างเพิ่มเติมมาหลายสมัยตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 -18 โดยเฉพาะในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16 พบที่เสาประตูด้านทิศตะวันออกของปราสาทที่กล่าวถึงพระเจ้าอุทัยทิตยวรมันที่ 2 ในปีพ.ศ. 1598 และสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 6 ในปีพ.ศ.1625 ได้แต่งตั้งข้าราชการมาดูแลศาสนสถานแห่งนี้

แผนผังปราสาทพนมวันประกอบด้วยโคปุระอยู่ในผังกากบาท 4 ทิศ และระเบียงคดล้อมรอบปราสาทประธาน ระเบียงคดเป็นแบบโปร่ง คือก่อผนังด้านนอกส่วนด้านในเป็นเสารองรับเครื่องหลังคาเหมือนปราสาทตาเมือนธม แต่มีการเพิ่มมุขที่ระเบียงคดซึ่งมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุขปราสาทพนมวันมีการวางผังแบบจุดศูนย์กลางโดยมีโคปุระอยู่บริเวณกึ่งกลางด้าน ทำให้โคปุระในแกนทิศเหนือและทิศใต้ได้อยู่ไม่สัมพันธ์กับครรภคฤหะหรือฉนวน (ภาพที่ 105) มณฑปของปราสาทพนมวันอยู่ในผังสี่เหลี่ยมผืนผ้าแบ่งออกเป็น 3 ห้อง มุขด้านหน้าด้านทิศตะวันออกยื่นออกมาเป็นซุ้มประตูทางเข้า ผนังทั้ง 2 ด้านเปิดเป็นช่องหน้าต่าง ห้องกลางมณฑปมีซุ้มประตูตรงกลาง ผนังสองข้างเป็นช่องหน้าต่างลอคประดับด้วยลูกมะหวด ห้องด้านทิศตะวันตกที่เชื่อมต่อกับฉนวนก็ทำเป็นหน้าต่างลอคประดับด้วยลูกมะหวดเช่นกัน

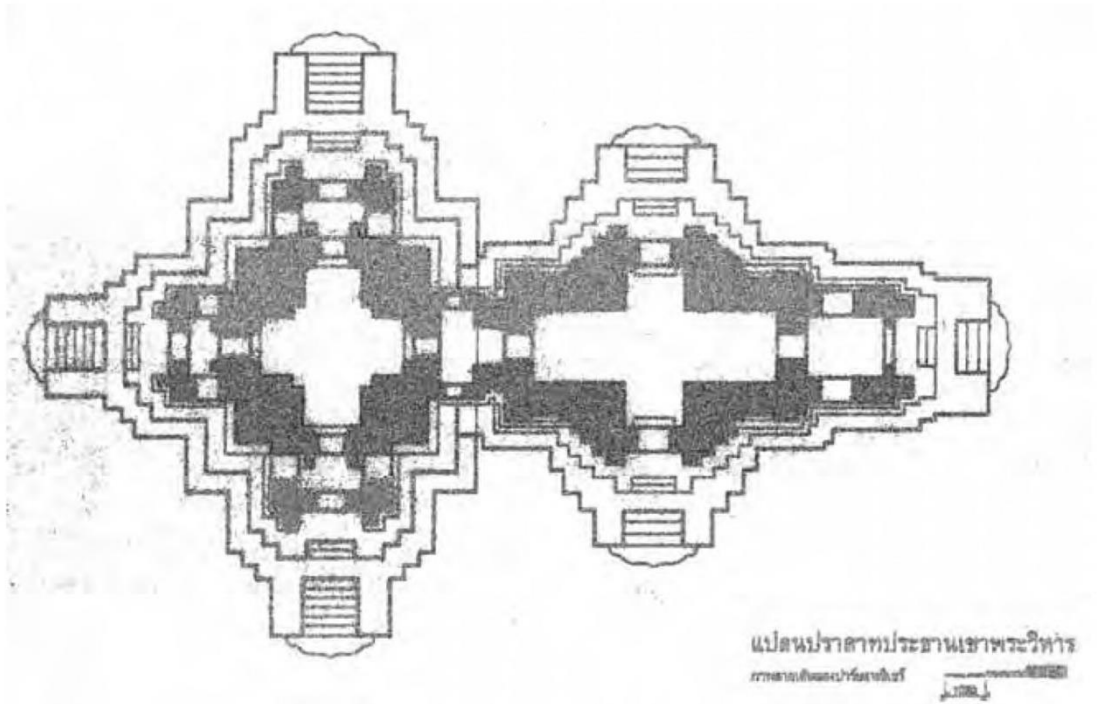
เมื่อพิจารณาจากรูปแบบแผนผังปราสาทประธานและรูปแบบมณฑปของปราสาททุกศาสน์ที่มีผังปราสาทประธานเพิ่มมุขมีฉนวนเชื่อมต่อกับมณฑปและมีมุขด้านหน้า พบว่ามีความคล้ายคลึงกับปราสาทตาเมือนธมซึ่งเป็นศาสนสถานบนเทือกเขาพนมดงรัก พบจารึกที่กล่าวถึงการสร้างในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 16 ร่วมสมัยกับปราสาทพระวิหาร¹⁰³ ในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 นอกจากปราสาทตาเมือนธมยังมีการเพิ่มความสูงของปราสาทเพื่อไต่ระดับความสูงของปราสาทและมณฑป

¹⁰¹ สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, รายงานการบูรณะปราสาทตาเมือนธม บ้านหนองคันนา กิ่งอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์, “งานบูรณะปราสาทตาเมือน ปิงประมาณ 2539-2542” (ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, 2542).

¹⁰² รัตนราชสุดาฯ, “จารึกปราสาทหินพนมวัน”, VI-X

¹⁰³ กรมศิลปากร, ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์ (กรุงเทพฯ: หจก.อาร์ตโปรดักส์, 2539), 145

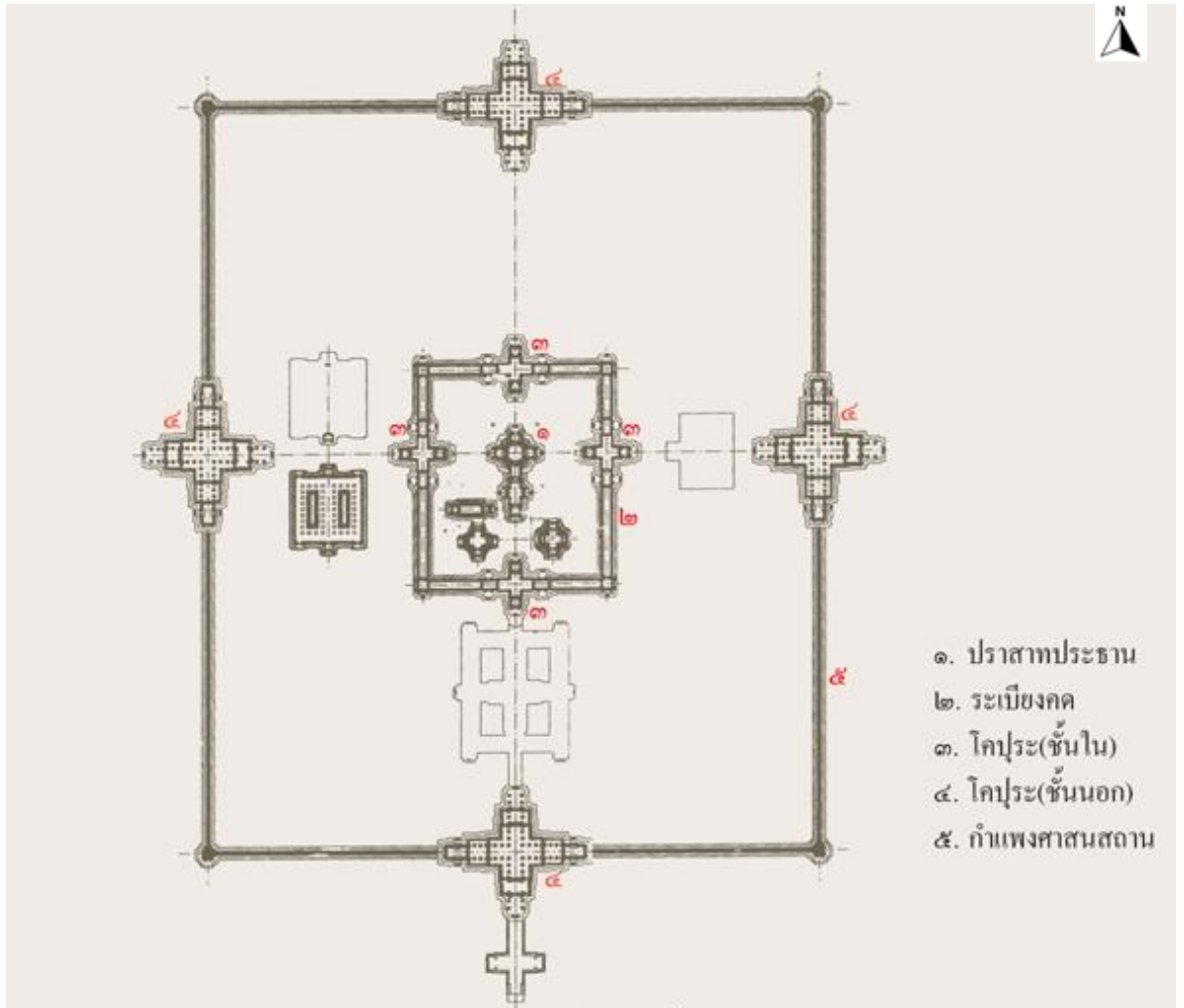
แผนผังปราสาทที่เป็นผังแบบเพิ่มมุม มีมุมย่อยด้านละ 3 มุม ซึ่งพบว่าเป็นมีความสำคัญต่อการขยายขนาดแผนผังในสมัยนครวัดที่จะส่งผลต่อรูปแบบชั้นซ้อน

ภาพที่ 100 แผนผังปราสาทประธานปราสาทพระวิหาร

ที่มา: กรมศิลปากร

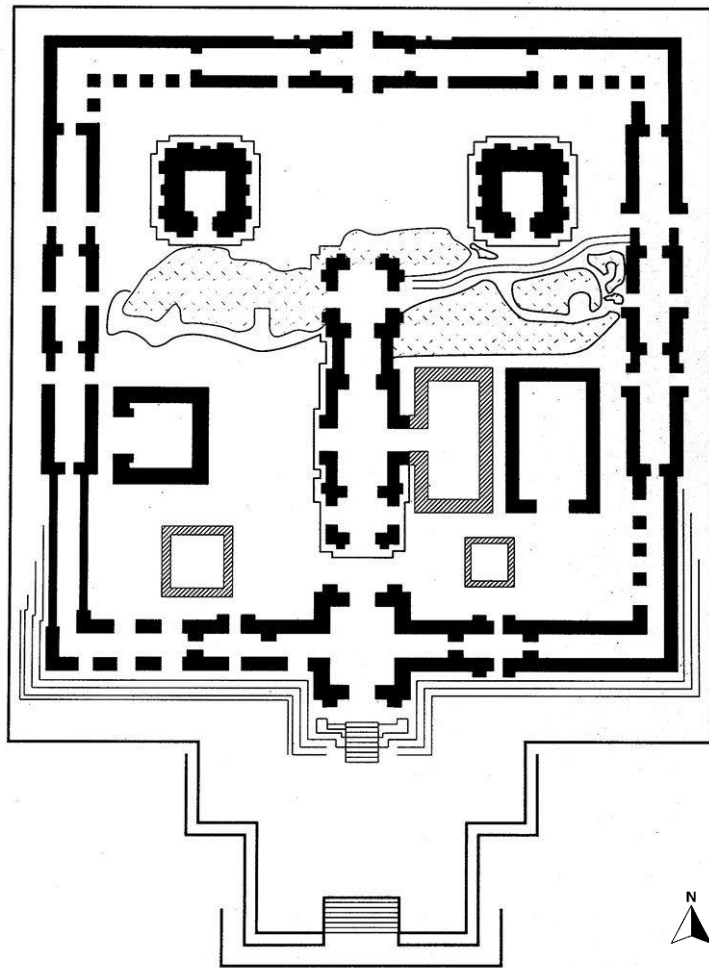

๑. ปราสาทประธาน
๒. ระเบียงกอด
๓. โคปุระ(ชั้นใน)
๔. โคปุระ(ชั้นนอก)
๕. กำแพงศาสนสถาน

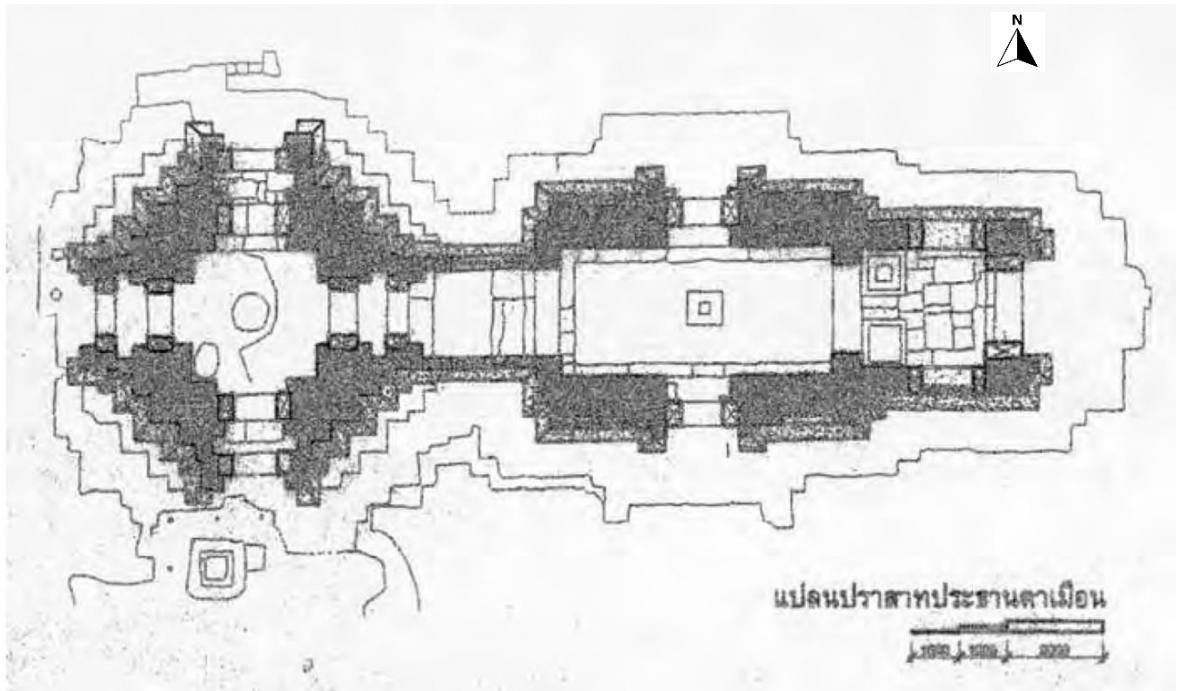
ภาพที่ 101 แผนผังปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา

ที่มา: กรมศิลปากร

ภาพที่ 102 แผนผังปราสาทตาเมือนธม

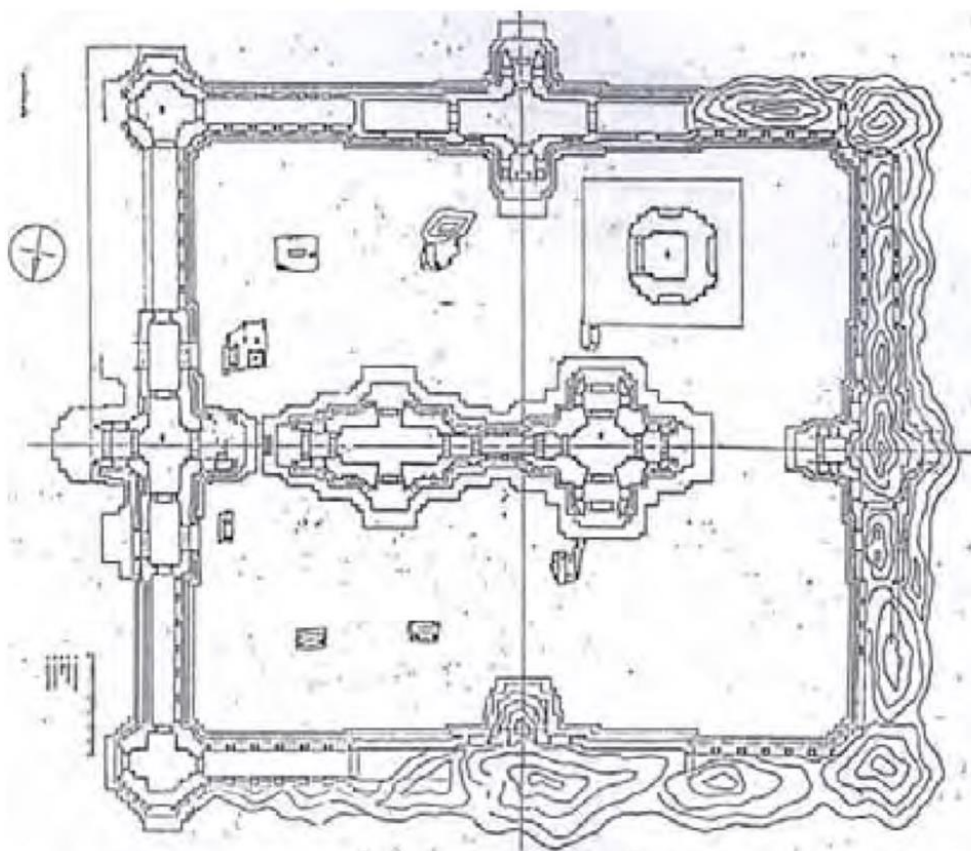
ที่มา : Smitthi Siribhadra and Elizabeth Moore. Palaces of The Gods: Khmer Art and Architecture in Thailand. Bangkok: River Books, 1992.

ภาพที่ 103 แผนผังปราสาทประธานปราสาทตาเมือนธม
ที่มา: กรมศิลปากร

ภาพที่ 104 บัวเชิงเรือนธาตุปราสาทประธานปราสาทตาเมือนธม

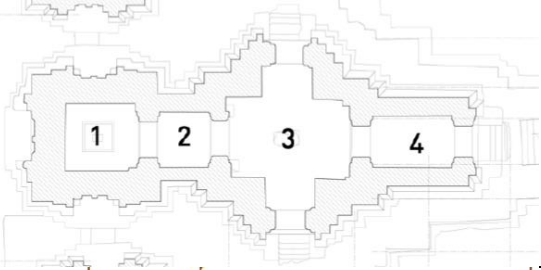
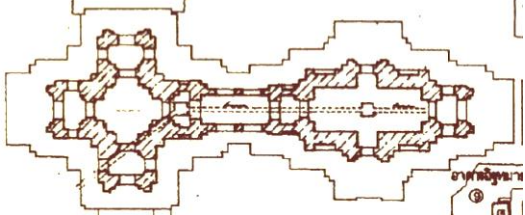
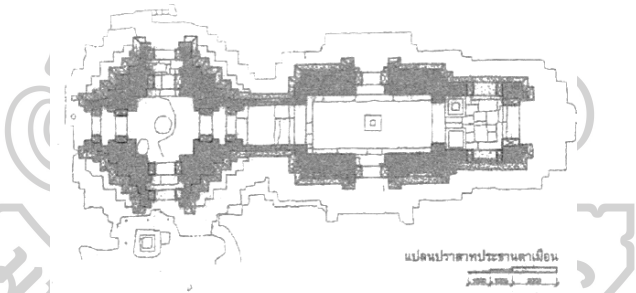
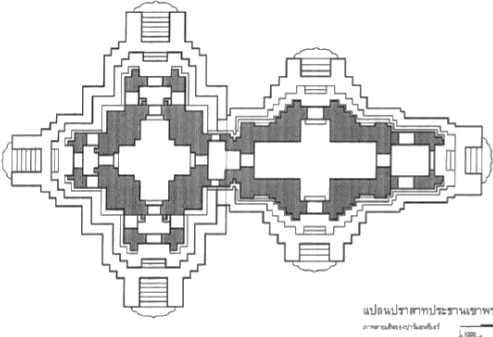

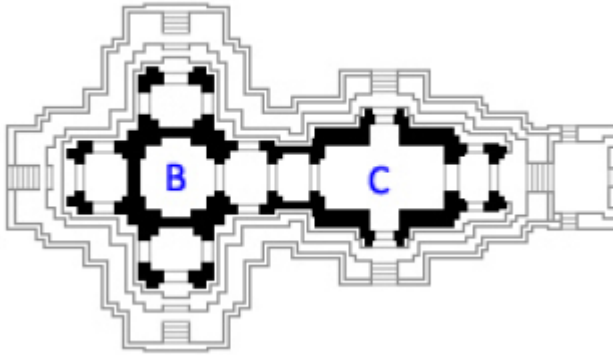
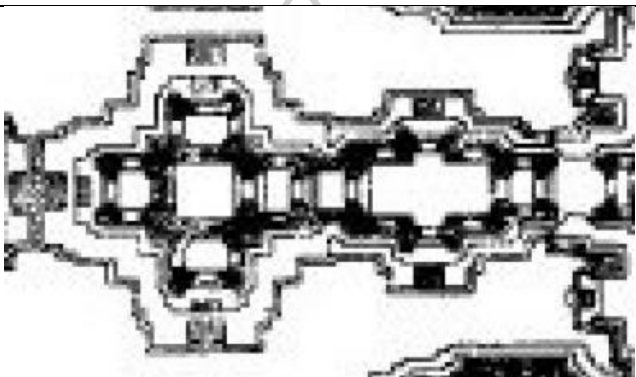
ภาพที่ 105 แผนผังปราสาทพนมเปญ
ที่มา : กรมศิลปากร

จากการศึกษาพบว่ากลุ่มปราสาทประธานสามหลังของปราสาทถูกสร้างขึ้น และภายหลังอาจพบว่าการต่อเติมมณฑปเชื่อมต่อที่ด้านปราสาทประธานหลังกลาง จากหลักฐานของการก่อพอกฐานไพที การก่อฐานไพทีขึ้นมารับมณฑป และรูปแบบของชุดฐานมณฑปที่แตกต่างกับปราสาทประธานทั้งสามหลัง และการสร้างมณฑปนี้คงเกิดขึ้นพร้อมกับการสร้างโคปุระและกำแพงแก้ว เนื่องจากรูปแบบของฐานและงานประดับเหมือนกัน ซึ่งการต่อเติมนี้อาจอยู่ในช่วงอายุช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งจากการตรวจสอบรูปแบบศิลปกรรมของหลักฐานที่พบ เช่น ทับหลัง งานประดับต่าง ๆ เป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกัน และประเด็นสำคัญคือการต่อเติมมณฑปนี้ทำให้เราเห็นพัฒนาการของการสร้างมณฑปที่เชื่อมด้านปราสาทประธาน โดยมีจุดเริ่มต้นที่กลุ่มปราสาทเก่าหลังปราสาทธม เกาะแกร์ จนมาถึงปราสาทบันทายสรี และพัฒนาสู่ปราสาทหลังเดียวอย่างปราสาทพระวิหาร ปราสาทตาเมือนธม ซึ่งส่งมีอิทธิพลอย่างมากในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 16 จนทำให้เป็น

แบบแผนในการสร้างมณฑปด้านหน้าปราสาทประธาน ที่แพร่หลายในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ในสมัยนครวัด

ตารางที่ 7 เปรียบเทียบแผนผังปราสาทที่มีมณฑปกับปราสาทกู่กาสิงห์

ชื่อปราสาท	แผนผัง	อายุสมัย
ปราสาทกู่กาสิงห์		พุทธศตวรรษที่ 17
ปราสาทพนมวัน		ปลาย
ปราสาทตาเมือน		ปลาย พุทธศตวรรษที่ 16
ปราสาทพระวิหาร		ปลาย พุทธศตวรรษที่ 16
ปราสาทธมมานนท์		พุทธศตวรรษที่ 18

		
ปราสาทบัน ทายสำเหร่		พุทธศตวรรษที่ 18

จากตารางที่ 7 จะเห็นว่าแผนผังในมณฑปในช่วงหลังพุทธศตวรรษที่ 16 -17 ที่ถูกพัฒนาขึ้นมาจากปราสาทบันทายสำเหร่ และจะถูกนำมาสร้างขึ้นในปราสาทหลังเดียว มีการปรับส่วนฐานจากการสร้างปราสาทและมณฑปบนฐานเดียวกัน มาสร้างอาคารทั้งสองบนฐานต่างระดับแบบปราสาทตาเมือนธม และมีการหนุนฐานเพื่อเพิ่มความสูงของปราสาทประธาน ซึ่งสอดคล้องกับการสร้างมณฑปปราสาทกู่กาสิงห์ที่ถูกสร้างขึ้นภายหลัง เนื่องจากการสำรวจเก็บศึกษาข้อมูลพบว่าปราสาทสามหลังประจำชุมชนที่กระจายอยู่ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือส่วนใหญ่จะไม่มีมณฑปเชื่อมต่อกับปราสาทประธาน ทำให้สันนิษฐานได้ว่ามณฑปที่ปราสาทกู่กาสิงห์นั้นสร้างขึ้นอย่างน้อยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 หรือในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ซึ่งสอดคล้องกับการที่ไม่พบปราสาทหลายหลังหรือปราสาทสามหลังที่มีมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้าที่เมืองพระนคร ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 แต่การสร้างมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้าปราสาทประธานกลับพบอย่างแพร่หลายในช่วงเวลานี้ ในประเทศกัมพูชา ได้แก่ ปราสาทธมมานนท์ ปราสาทบันทายสำเหร่ เป็นต้น ส่วนในประเทศไทย ได้แก่ ปราสาทหินพิมาย ปราสาทหินพนมรุ้ง เป็นต้น

บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษาปราสาทกู่กาสิงห์นอกจากจะเป็นการรวบรวมข้อมูลการสำรวจ หลักฐานทางโบราณคดี เพื่อนำมาช่วยวิเคราะห์สถาปัตยกรรมกลุ่มปราสาทสามหลังของปราสาทแล้วยังเป็นการนำเสนอประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับสร้างปราสาท เนื่องจากปราสาทกู่กาสิงห์ไม่พบหลักฐานจารึกในการสร้าง จึงต้องนำข้อมูลที่ได้จากปราสาทอื่น ๆ ทั้งในประเทศไทยและประเทศกัมพูชามาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นพัฒนาการ ปัจจัยการในการเลือกพื้นที่การตั้งปราสาท หรือความสำคัญของพื้นที่ อีกทั้งยังต้องมีการสำรวจปราสาทสามหลังในพื้นที่ภาพตะวันออกเฉียงเหนือ หรือปราสาทที่เกี่ยวข้องมาใช้เปรียบเทียบไม่ว่าจะเป็น องค์ประกอบสถาปัตยกรรม วัสดุ รูปแบบศิลปกรรม หรือแม้กระทั่งคติการสร้าง โดยสามารถสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

ปราสาทกู่กาสิงห์ตั้งอยู่ไม่ห่างจากแหล่งน้ำธรรมชาติคือลำน้ำเสียวใหญ่ ลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล พื้นที่ตั้งของปราสาทใกล้เมืองโบราณในสมัยก่อนประวัติศาสตร์อย่างเมืองโพพนางทมเป็นเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ รวมถึงมีการจัดการน้ำอย่างเป็นระบบ นอกจากนี้ที่ตั้งปราสาทเขตที่เรียกว่าทุ่งกุลาร้องไห้ มีทรัพยากรแร่ธาตุอย่างเกลือหินและเหล็กกระจายตัวอยู่ แหล่งเกลือสินเธาว์ที่ใกล้กับปราสาทกู่กาสิงห์มากที่สุด คือบริเวณแหล่งเกลือบ่อพันขัน ซึ่งเกลือยุคโบราณที่มีความสำคัญต่อการขยายตัวของเมืองที่ควบคู่ไปกับการผลิตเหล็ก อันเป็นทรัพยากรที่จำเป็นต่อการถนอมอาหาร การผลิตเครื่องมือเครื่องใช้และอาวุธ ซึ่งผู้ที่ครอบครองไว้จะมีความได้เปรียบและสร้างความเข้มแข็งให้กับอาณาจักรได้ การแพร่เข้ามาของวัฒนธรรมเขมรนั้นเริ่มจากตอนล่างของจังหวัดร้อยเอ็ดก่อนต่อมาเมื่อเข้ามาแล้วก็จะเข้าสู่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายและเริ่มขึ้นทางตอนบนของจังหวัด และเริ่มมีการใช้งานมาอย่างต่อเนื่อง เห็นได้จากพื้นที่บริเวณปราสาทกู่กาสิงห์นี้เองที่แต่เดิมเคยเป็นพื้นที่ที่เคยใช้งานของชุมชนก่อนประวัติศาสตร์ ต่อมาเมื่อวัฒนธรรมเขมรแพร่เข้ามาก็เริ่มสร้างศาสนสถานแบบเขมร จากการศึกษาพบอีกว่ากลุ่มปราสาทสามหลังที่อื่น ๆ ก็มักปรากฏขึ้นพร้อมกับชุมชนโบราณเสมอรวมทั้งการมีบารายขนาดใหญ่อยู่ทางทิศตะวันออกอีกด้วย

แผนผังปราสาทกู่กาสิงห์ประกอบด้วยกำแพงแก้วและโคปุระที่ก่อด้วยศิลาแลงล้อมปราสาทสามหลังที่หันหน้าไปทางทิศตะวันออก ภายในมีบรรณาลัยตั้งหันหน้าเข้าปราสาทประธาน แผนผังของปราสาทนั้นเน้นความสำคัญในแนวแกนหลัก โคปุระทางด้านทิศตะวันออกและตะวันตกมีผังรูปกากบาท มีโคปุระหลอกที่ทำเป็นห้องสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาวที่มีทางเข้าภายในเท่านั้นในแกนทิศตรงที่กลางด้านของกำแพงแก้วด้านทิศเหนือและทิศใต้ จะเห็นได้ว่าแผนผังของปราสาทกู่กาสิงห์ เริ่มมีการ

ปรับจากการวางผังที่เน้นแกนหลักเพียงแกนเดียวที่จะมีเฉพาะโคปุระในทิศที่เป็นทางเข้าหลัก แต่ปรับมาใช้ทั้งแกนหลักและแกนรอง โดยทั่วไปการวางแผนผังในลักษณะที่มีปราสาทประธานล้อมรอบด้วยกำแพงแก้วหรือระเบียงคด และมีโคปุระหลักขนาดใหญ่อยู่ในแนวเดียวกันกับปราสาทประธาน ที่ทางเข้าด้านหน้าศาสนสถาน ส่วนในแกนรองนั้นเป็นโคปุระหลอก มีบรรณาลัยขนาดเล็ก 1-2 หลัง สร้างเข้าหาปราสาทประธาน ลักษณะที่กล่าวมานี้เป็นแผนผังศาสนสถานที่เกิดขึ้นในช่วงครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นอย่างน้อย แต่อย่างไรก็ตามไม่ได้เป็นกฎเกณฑ์ที่แน่ชัดนักเนื่องจากพบว่าศาสนสถานบางแห่งยังพบว่ามี การวางผังโดยใช้แนวแกนหลักเพียงแกนเดียวอยู่ หรือบางแห่งก็มีสระน้ำล้อมรอบแทนที่จะมีกำแพงแก้วหรือระเบียงคด แต่ส่วนใหญ่ปราสาทประธานล้วนหันหน้าไปทางทิศตะวันออก

ปราสาทประธานของปราสาทกุฎกาสิงห์ก่อด้วยอิฐและเมืองค์ประกอบสถาปัตยกรรมสลักจากหินทราย ปราสาทอยู่ในผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม มีซุ้มประตูทางด้านทิศตะวันออก ซุ้มประตูในด้านทิศอื่นเป็นซุ้มประตูหลอก ปราสาทหลังกลางมีมณฑปเชื่อมโดยการก่อมูขรุมกับฉนวนแล้วเชื่อมต่อกับมณฑป ภายในมีซุ้มประตูทั้งด้านหน้าห้องครรภคฤหะและภายในของซุ้มประตูมณฑป ภายในมณฑปปัจจุบันประดิษฐานประติมากรรมโคนนทิ

มณฑปของปราสาทกุฎกาสิงห์นั้นมีลักษณะคล้ายกับปราสาทเมืองแขกแต่มีสัดส่วนย่อลงกว่า โดยมีมณฑปอยู่ในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ผนังห้องกลางของมณฑปมีช่องประตูทั้งด้านทิศเหนือและทิศใต้ ไม่มีช่องหน้าต่างหลอก ซึ่งส่วนนี้ต่างจากมณฑปของปราสาทเมืองแขกที่ห้องกลางจะมีการเจาะช่องประตูและการทำหน้าต่างหลอก ส่วนมุขหน้ามณฑปทางทิศตะวันออกมีซุ้มประตู ที่ผนังทั้งสองด้านของมุขเปิดเป็นช่องหน้าต่าง หน้าหน้าซุ้มประตูของมุขมีบันไดทางขึ้นจากด้านล่าง การทำมณฑปเชื่อมต่อด้านหน้าปราสาทประธานหลังกลางนี้สืบมาตั้งแต่สมัยบันทายศรี และส่งอิทธิพลต่อมาให้ปราสาทเมืองแขก และได้รับความนิยมตามประสาทประจำชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ส่วนฐานของปราสาทกุฎกาสิงห์ ฐานฐานล่างเป็นฐานไพทีที่ก่อด้วยศิลาแลงมีการสลักเป็นฐานบัวลูกฟูกอยู่บนฐานเขียง ปราสาทประธานทั้งสามหลังตั้งอยู่บนฐานชั้นที่ 2 ที่ก่อด้วยหินทราย ฐานที่รองรับเรือนธาตุของปราสาทสามหลังสลักเป็นบัวลูกแก้ว ซึ่งแตกต่างจากฐานที่ใช้รองรับมณฑปนั้นเป็นฐานบัวลูกฟูก ปราสาทหลังกลางมีการเพิ่มความสูงของฐานโดยการทำให้ฐานชั้นที่ 2 ของปราสาทหลังกลางสูงกว่าฐานของปราสาททางด้านทิศเหนือและทิศใต้เพื่อสร้างความโดดเด่น ทำให้

ฐานของปราสาทหลังกลางนั้นสูงกว่ามณฑป การสร้างเพิ่มฐานหรือการเพิ่มความสูงให้กับฐานเริ่มมาตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครที่ปราสาทพระโคแล้ว ระบบนี้ยังนิยมเรื่อยมาและส่งอิทธิพลให้กับปราสาทเขมรที่พบในดินแดนไทยด้วย

นอกจากนี้ได้มีการเพิ่มเส้นลวดบัวในงานประดับบัวเชิงเรือนธาตุแต่ไม่มีการสลักลวดลาย ซึ่งต่างจากบัวเชิงผนังของมณฑปที่ย้อนกลับไปใช้ระเบียบลวดบัวแบบเดิมที่เป็นลายหน้ากระดาน ลวดบัวคว่ำ ลายกลีบบัวและลายดอกบัวตูม ซึ่งบัวเชิงเรือนธาตุของมณฑปนั้นเหมือนกันกับชุดฐานบริเวณโคปุระด้านทิศตะวันออก ทำให้สันนิษฐานได้ว่าการสร้างมณฑปรวมถึงโคปุระและกำแพงแก้วที่ล้อมรอบปราสาทประธานทั้งสามหลังนั้นได้ถูกต่อเติมขึ้นภายหลังในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ซึ่งดูได้จากระเบียบชุดฐาน บัวเชิงเรือนธาตุที่ถูกปรับปรุงจากปราสาทในยุคก่อน รอยต่อตรงบริเวณที่มณฑปเชื่อมกับปราสาทประธานหลังกลางทำให้ลวดบัวไม่มีความต่อเนื่องกัน ทั้งยังมีการก่อพอกขยายฐานไฟที่ทุกด้านปิดทับฐานบัวด้านใน ที่เป็นหลักฐานสำคัญของการต่อเติมฐานไฟเพื่อมารับมณฑป

ส่วนยอดของปราสาทกู่กาสิงห์สันนิษฐานว่าเป็นเรือนชั้นซ้อนปัจจุบันจะพังทลายลงแล้ว แต่ก็ยังพบหลักฐานจำนวนมาก ประกอบไปด้วยปราสาทจำลองในผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสเพิ่มมุม ชั้นหลังคาทรงโค้งไม่สลักแบ่งออกเป็นชั้น ส่วนยอดเป็นกลศ บรรพแกลงสลักเป็นรูปสตรีและฤๅษี และกลีบขนุนจำนวนมากที่สลักเป็นเทพประจำทิศ และงานประดับที่พบสลักเป็นรูปชุ้มเอียงสอบเล็กน้อยและมีขนาดที่ลดหลั่นกัน คล้ายกับขนาดปักแต่ยังไม่มีการสลักเป็นรูปนาค ทำให้เห็นว่าปราสาทกู่กาสิงห์เริ่มมีการพัฒนารูปทรงของปราสาทให้มีทรงพุ่มมากขึ้นกว่าในสมัยก่อนหน้า โดยพบว่ามีการใช้ปราสาทจำลองร่วมกับการใช้กลีบขนุน การใช้กลีบขนุนนักวิชาการเชื่อว่าเริ่มขึ้นที่ปราสาทพิมายก่อนที่จะแพร่หลายเป็นปกติในสมัยนครวัดและบายน เช่นที่ปราสาทบันทายสำหรับ

เนื่องจากไม่พบจารึกที่กล่าวถึงการสถาปนาปราสาทกู่กาสิงห์ทำให้ต้องมีการศึกษางานประดับอย่างทับหลังหรือหน้าบันเพื่อช่วยในการกำหนดอายุ และจากการพิจารณาแล้วพบว่ารูปแบบงานประดับส่วนใหญ่อยู่ในศิลปะแบบบาปวน แต่ก็ยังคงมีการย้อนกลับไปทำลวดลายแบบเก่าอย่างหน้าบันที่พบเป็นหน้าบันแบบสามเหลี่ยมเลียนแบบเครื่องไม้คล้ายกับปราสาทบันทายศรีปราสาทพระวิหาร ซึ่งใช้ประดับชุ้มประตูโคปุระ หน้าบันที่พบที่ปราสาทกู่กาสิงห์มีลักษณะเป็นกรอบชุ้มคดโค้งคล้ายล้อเลียนลำตัวนาค ปลายกรอบชุ้มเป็นนาค ด้านบนกรอบชุ้มโค้งเป็นใบระกา ภายในตรงกลางหน้าบันเป็นภาพบุคคล เช่น พระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ พระกฤษณะยกเขาโคววรรณะ เป็นต้น จากหลักฐานทับหลังบริเวณทิศตะวันออกของปราสาทหลังกลางเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ มี

รูปแบบคือหน้ากาลชิดขอบด้านล่าง เหนือหน้ากาลมีรูปพระอินทร์นั่งท่ามหาราชลีลาพระหัตถ์ขวา ยกขึ้นถือวัชระทรงข้างเอราวัณในซุ้มเรือนแก้ว ท่อนพวงมาลัยออกจากปากหน้ากาลแล้วยกตัวขึ้นตกลงมาในกรอบลักษณะรูปสี่เหลี่ยม ปลายทั้งสองข้างของท่อนพวงมาลัยเป็นรูปใบไม้ม้วน ได้ท่อนพวงมาลัยเป็นลายใบไม้ม้วน ทับหลังอื่นๆ ที่พบส่วนใหญ่จะสลักภาพเทวดานั่งชันเขายอยู่ในซุ้มเรือนแก้วแทบทั้งสิ้น ซึ่งทั้งหมดคงใช้ความหมายว่าเป็นเทพผู้พิทักษ์ศาสนาสถานจากทับหลังที่พบที่ปราสาทกู่กาสิงห์สามารถกำหนดอายุได้อยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 17 ศิลปะแบบนครวัด

คติการสร้างปราสาทกู่กาสิงห์เมื่อพิจารณาจากหลักฐานที่ปรากฏไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมหรือหลักฐานโบราณวัตถุทำให้พอจะบอกได้ว่าปราสาทกู่กาสิงห์สร้างขึ้นเนื่องในคติใด จากสถาปัตยกรรมที่มีการสร้างมณฑปหน้าห้องครรภคฤหะปราสาทหลังกลางทั้งยังมีประติมากรรมโคนนทิหันหน้าเข้าสู่ห้องครรภคฤหะ ประติมากรรมพระคเณศ หรือการพบเศียรประติมากรรมสตรีในสภาพชำรุดไม่มีลักษณะทางประติมานวิทยาที่บ่งบอกได้ว่าเป็นประติมากรรมผู้ใดแต่สันนิษฐานว่าประติมากรรมนี้สร้างขึ้นในบริบทพระอุมาในฐานะชายาของพระศิวะ ซึ่งลักษณะของประติมากรรมสตรีที่เหลืออยู่เมื่อพิจารณารูปแบบแล้วอยู่ในสมัยเดียวกันกับประติมากรรมพระคเณศ คือช่วงสมัยศิลปะแบบนครวัด อีกทั้งยังมีข้อมูลว่าเคยมีประติมากรรมและศิวิลิ่งประดิษฐานอยู่แต่ถูกโจรกรรมไปตั้งแต่ก่อน พ.ศ.2512 จากหลักฐานทั้งหมดแสดงให้เห็นว่าปราสาทกู่กาสิงห์เป็นปราสาทที่สร้างขึ้นเนื่องในคติไศวนิกาย

จากการศึกษาสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในปราสาทกู่กาสิงห์ จะเห็นได้ว่าปราสาทแห่งนี้เป็นปราสาทที่มีการทำมณฑปยื่นออกมาจากปราสาทหลังกลางเหมือนกันกับกลุ่มปราสาทในสมัยบาปวนและนครวัด ซึ่งน่าจะเกี่ยวข้องกับสายพัฒนาการของปราสาทในช่วงเวลาพุทธศตวรรษที่ 16-17 แล้วยังเกี่ยวข้องกับหน้าที่การใช้งานของปราสาท เช่นเดียวกันกับความนิยมในการสร้างกลุ่มปราสาทสามหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 ที่นิยมในปราสาทประจำชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในขณะที่เมืองพระนครการสร้างปราสาทหลังเริ่มหายไปในช่วงเวลาดังกล่าวจะมาปรากฏอีกครั้งในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

บรรณานุกรม

เอกสารภาษาไทย

กรกฎ บัญญพ.(2458). “ร่องรอยเขมรโบราณในแอ่งสกลนคร” เอกสารประกอบการบรรยาย

เสนอที่ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 27 เมษายน 2548.

กรมธนารักษ์.(2546). การกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงเมือง-คูเมือง เมืองโบราณโพนนางทม เลขที่

ทะเบียน 45-1 บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด กรมธนารักษ์

กระทรวงการคลัง ร่วมมือกับ โครงการวิจัยชุมชนโบราณ คณะวิทยาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์

มหาวิทยาลัย.กรุงเทพฯ.

_____. (2553). การกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงเมืองคูบัว เมืองคูบัว เลขทะเบียน 45-13

บ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด กระทรวงการคลัง ร่วมมือ

กับ สำนักบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยศิลปากร.กรุงเทพฯ.

_____. (2546). การกำหนดขอบเขตที่ดินกำแพงเมือง-คูเมือง เมืองโบราณเกษตรวิสัย

เลขที่ทะเบียน 45-5 บ้านเกษตรวิสัย ตำบลเกษตรวิสัย อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

กรมธนารักษ์ กระทรวงการคลัง ร่วมมือกับ โครงการวิจัยชุมชนโบราณ คณะวิทยาศาสตร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย กรุงเทพฯ.

กรมศิลปากร. (2542). สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9, รายงานการบูรณะ

ปราสาทตาเมือนธม บ้านหนองคันทนา กิ่งอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์, “งาน

บูรณะปราสาทตาเมือน ปีงบประมาณ 2539-2542”. (อัดสำเนา)

_____. (2505). โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานใน ภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 – 2504, กรุงเทพฯ :กรมศิลปากร

_____. (2539).ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์.

กรุงเทพฯ : หจก.อาร์ตโปรดักส์, 2538.

กรมศิลปากร. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัด

ร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี, กรุงเทพฯ : กรม

ศิลปากร.

_____ . (2529). “จารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่1) ”, ใน **จารึกประเทศไทยเล่มที่ 3**.

กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

_____ .**จารึกในประเทศไทย เล่ม 3**, กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

จังหวัดร้อยเอ็ด.(2541). “**วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิ ปัญญา จังหวัดร้อยเอ็ด**”. กรุงเทพฯ .

ชะเอม แก้วคล้าย.(2535). รายงานผลการศึกษาวิเคราะห์ศิลาจารึกปากโตมน้อย ศิลปจารึกภู

หมานใน ใน **โบราณคดีเขื่อนปากมูล**.กรุงเทพฯ.

ดุสิต ทูมมากรณ์.(2541).การศึกษากำหนดอายุสมัยปราสาทเมืองแขก บ้านกกกอก ต.โคราช อ.สูง

เนิน จ.นครราชสีมา, ศิลปากร 41 ,4 (กรกฎาคม-สิงหาคม).

ทศพร ศรีสมาน. “จารึกพระเจ้าจิตรเสน บนฐานรูปเคารพหินทรายที่พบจากแหล่งโบราณคดีดอน

ขุมเงิน” ใน **ศิลปากร**, ปีที่ 52, ฉบับที่ 3 (พฤษภาคม - มิถุนายน 2552), น. 44 - 47.

ธาดา สุทธิธรรม.(2544). **ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารย**

ธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.กรุงเทพฯ : มุลนิธิโตโยต้า.

นันทวรรณ ภู่อ่าง.(2540). **พลิกปทุมแผ่นดินไทย**.เชียงใหม่ : โรงพิมพ์มิ่งเมือง.

บรูโน ดาแซงส์. (2535). “อำนาจศูนย์รวมและสถาปัตยกรรมพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทย”

แปลโดย ไชศรี ศรีอรุณและสันติ เล็กสุขุม ใน **เอกสารการประชุมวิชาการฝรั่งเศส-ไทย**

ครั้งที่ 2 เรื่องการค้นคว้าวิจัยทางโบราณคดีในประเทศไทย ระหว่างวันที่ 9-11

ธันวาคม 2534. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พงศ์ธันว์ บรรทม.**ปราสาทพนมวัน**.กรุงเทพฯ : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่

9 นครราชสีมา, 2543.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด. (2549). “ปราสาทหิน: สถาปัตยกรรมขอม ูกกาสิงห์ ูกโพน

ระฆัง ูกโพนวิท” ใน **เอกสารประกอบการทัศนศึกษา แหล่งโบราณคดีสำคัญของ**

จังหวัดร้อยเอ็ด. ร้อยเอ็ด : กรมศิลปากร.

พิริยะ ไกรฤกษ์. **แบบศิลปะในประเทศไทย**.กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2520.

มาดแลน จิโต . (2552). **ประวัติเมืองพระนครของขอม**. แปลโดย ม.จ.สุภัทรทิศ ดิศกุล.

กรุงเทพฯ : มติชน.

รัตนราชสุดาฯ,สมเด็จพระเทพ.(2520). “จารึกปราสาทหินพนมวัน”, ใน **ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบ**

ศิลปะในประเทศไทย, พิริยะ ไกรฤกษ์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : อัมรินทร์การพิมพ์.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรืองและศานติ ภักดีคำ. (2554). **ศิลปะเขมร**.กรุงเทพฯ : มติชน.

_____ . (2557).**ศิลปะเขมร**.กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งโรจน์.(2548). **ปราสาทขอมในดินแดนไทย: ความเป็นมาและข้อมูลด้าน**

ประวัติศาสตร์ศิลปะ. กรุงเทพฯ : มติชน.

วรรณวิภา สุเนตต์ตา. รูปแบบและพัฒนาการลวดลายประดับศิวารักษ์ศิลปะเขมรในประเทศไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 ใน **บทความวิจัยเผยแพร่ในวารสารวิชาการศิลปะและการออกแบบ คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัย ศิลปากร.**

ศักดิ์ชัย สายสิงห์.(2556). ศรีศิขเรศวร ปราสาทพระวิหาร.กรุงเทพฯ : มติชน.

สมคิด จิระทัศน์กุล. (2559). **อภิธานศัพท์ช่าง สถาปัตยกรรมไทย เล่ม 2 องค์ประกอบส่วน**

ฐาน.กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

รัตนราชสุดา,สมเด็จพระเทพ.(2550). “จารึกปราสาทหินพนมวัน”, ใน “ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย”, พิริยะ ไกรฤกษ์, บรรณาธิการ กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

สมิทธิ ศิริภัทร์ และมยุรี วีระประเสริฐ.(2533).**ทับหลังการศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบใน**

ประเทศไทยและกัมพูชา.กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.

สายันต์ ไพรัชญาจิตรและคณะ.(2535). **โบราณคดีเขื่อนปากมูล.**กรุงเทพฯ.

สำนักโบราณคดีที่ 8 อุบลราชธานี กรมศิลปากร. (2535). **รายงานการขุดแต่งและค้ายัน**

ปราสาทกู่กาสิงห์ บ้านกู่กาสิงห์ ตำบลกู่กาสิงห์ อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด

อุบลราชธานี : ม.ป.ท.

สุกัญญา เบนินด. (2546). **แหล่งโบราณคดีบ้านเมืองบัว ตำบลเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัด**

ร้อยเอ็ด ใน รวบบทความวิชาการ การประชุมจัดทำแผนแม่บทโบราณคดีทุ่งกลา

ร่องไห้ ระหว่างวันที่ 13-14 มีนาคม 2546 ณ ห้องประชุม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ

ร้อยเอ็ด สำนักศิลปากรที่ 11 อุบลราชธานี.กรุงเทพฯ.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2550). “เมืองศรีมโหสถจังหวัดปราจีนบุรี ลุ่มน้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเล

ตะวันออกในประวัติศาสตร์(สยาม)ไทย,” ใน**เอกสารพิมพ์แจกในงานทำบุญกระดูกนางลิ้นจี่**

วงศ์เทศ.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า.(2534). **ศิลปะขอม.**กรุงเทพฯ : ศรุสภา.

_____. (2515).**ประติมากรรมขอม.**กรุงเทพฯ:กรุงสยามการพิมพ์.

_____. (2560).**ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000.**กรุงเทพฯ : สมาคม

ประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

_____. (2547).**ศิลปะลพบุรี.**กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร.

อนุวิทย์ เจริญศุกุล.(2530). “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของ

สถาปัตยกรรมหิน,” **เอกสารวิชาการในการประชุมด้านประวัติศาสตร์**

ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530. (อัดสำเนา)

..... (2524). **แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่าง**

เขมร และศรีวิชัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

..... (2530). “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของ
สถาปัตยกรรมหิน” , เอกสารวิชาการประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี
ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530,25.(อัคราเนนา)

วารสาร

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. “จารึกพบใหม่ในจังหวัดร้อยเอ็ด” ใน **ศิลปากร** ปี 49 ฉบับ 3 (พ.ศ.-ม.ย.
2549)

เพ็ญศรี รัตนถาวร. “ชื่อนั้นสำคัญะนี่ กู่กาสิงห์ กู่โพนวิจ กู่โพนระฆัง” ใน **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 29
ฉบับที่ 12 (ตุลาคม 2551)

สฤณีพงศ์ ชุนทรง. “ปรากฏค์แขกเมืองลพบุรี ปราสาทแบบขอมที่เก่าที่สุดในภาคกลางของประเทศ
ไทย,”. **เมืองโบราณ** 32, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2549)

วิทยานิพนธ์

อนงค์ หนูแป้น.(2535). “การศึกษาปราสาทกลุ่มตาเมื่อน อำเภอเชิงกาบ จังหวัดสุรินทร์”

(วิทยานิพนธ์ปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ศิลปากร.

ชัยขรรค์ สีละวานิช.(2518). “ปราสาทหินเมืองต่ำ”, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต
(โบราณคดี) คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

ชาคริต สีทฤทธิ. (2545). การศึกษาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้
กรณีศึกษาแหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด, การศึกษา
เฉพาะบุคคล,ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี.

ปวีณา เพ็ชรล้วน.(2555). **คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย** การศึกษา
เฉพาะบุคคล ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ : คณะ
โบราณคดี.

วัชธานี เสนาะล้ำ.(2510). **คติความเชื่อพระอินทร์ในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย**, สาร
นิพนธ์ตามปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต (โบราณคดี), คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

วรรณวิภา สุเนตต์ตา. (2552). **สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการสืบเนื่อง**.วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาตรีบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ศิลปะไทย ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศิลปากร.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Chirapat Prapanvittaya. (1990). “**The Sab Bak Inscription: Evidence of early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand**” *Journal of Siam Society* 78 Part 2.
- Claude Jacques and Michael Freeman. (1999). **Ancient Angkor**. Bangkok: River Books.
- Henri Parmentier. (1994). **L’art architectural hindou dans l’inde eten extreme-orient**.Paris: G.Van Oest.
- Jean Boisselier. (1966).*Le Cambodge*. Paris: Picard, Manual d’archeology d’Extreme-Orient 1.
- Lajonquiere. (1902).**Inventaire descriptif des monuments du Cambodge Tome II**.Paris : De l’ecole française d’extreme-orient, Ernest Leroux.
- Lawrence Palmer Briggs. (1999).**The ancient Khmer empire**. Philadelphia: The American Philosophical Society.
- Mahesh Kumar Sharan. (1974).*Studies in Sanskrit inscription of ancient Cambodia*. New Delhi: Abhiav Publication.
- Stella Kramrisch. (1976).**The Hindu Temple**. India: University of Calcutta.

ภาคผนวก

รายการอ้างอิง

- Chirapat Prapanvittaya. "The Sab Bak Inscription: Evidence of Early Vajrayana Buddhist Presence in Thailand." *Journal of Siam Society* 78, 2 (1990): 10-14.
- Claude Jacques, and Michael Freeman. *Ancient Angkor*. Bangkok: River Books, 1999.
- — —. *Angkor: Cities and Temples*. Thailand: River Books, 2006.
- Henri Parmentier. *L'art Architectural Hindou Dans l'Inde Eten Extreme-Orient*. Paris: G. Van Oest, 1994.
- Ian Mabbet. *Angkor: Celestial Temples of the Khmer Empire*. New York: Abbeville Press Publishers, 2002.
- Lajonquiere. *Inventaire Descriptif Des Monuments Du Cambodge Tome li*. Paris: De l'école française d'extreme-orient, Ernest Leroux, 1902.
- Lawrence Palmer Briggs. *The Ancient Khmer Empire*. Philadelphia: The American Philosophical Society, 1999.
- กรกฎ บุญลพ. "ร่องรอยเขมรโบราณในแอ่งสกลนคร." *ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร*, 27 เมษายน 2548 2548.
- กรมศิลปากร. โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 - 2504. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2505.
- — —. โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคที่ 2 พ.ศ.2503 - 2504. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2505.
- — —. "จารึกศาลสูงภาษาเขมร (หลักที่1)." In *จารึกประเทศไทยเล่มที่ 3*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2529.
- — —. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่ม 3 จังหวัดสุรินทร์. กรุงเทพฯ: หจก. อาร์ตโปรเกรส, 2539.
- — —. ทำเนียบโบราณสถานขอมในประเทศไทย เล่มที่ 4 จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด จังหวัดยโสธร จังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี. กรุงเทพฯ กรมศิลปากร, 2505.
- — —. อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2547.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. "จารึกพบใหม่ในจังหวัดร้อยเอ็ด." *ศิลปากร* 49, no. 3 (พฤษภาคม-มิถุนายน 2549).
- ขวัญใจ ยวงเดชกล้า. ความสัมพันธ์ของน้ำบาดาลกับดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ สำนักทรัพยากรแร่ กรมทรัพยากรธรณี, 2550.

- ชะเอม แก้วคล้าย. "รายงานผลการศึกษาวิเคราะห์ศิลาจารึกปากโตมน้อย ศิลาจารึกภูหมาโน." In โบราณคดีเขื่อนปากมูล. กรุงเทพฯ: ม.ป.พ., 2535.
- ชาคริต สิทธิฤทธิ์. "การศึกษาการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณในพื้นที่ทุ่งกุลาร้องไห้ กรณีศึกษา แหล่งโบราณคดีในเขตอำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด." ปริญญาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.
- ทศพร ศรีสมาน. "จารึกพระเจ้าจิตรเสน บนฐานรูปเคารพหินทรายที่พบจากแหล่งโบราณคดีดอน ชุมเงิน." ศิลปากร 52, no. 3 (พฤษภาคม-มิถุนายน) (2552): 44-47.
- ธาดา สุทธิธรรม. ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้สอยที่ดินสายอารยธรรมเขมรใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. กรุงเทพฯ: มุลนิธิโตโยต้า, 2544.
- บุญโน ดาแซงส์. "อำนาจศูนย์รวมและสถาปัตยกรรมพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ในประเทศไทย." การประชุมวิชาการฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 2 เรื่องการค้นคว้าวิจัยทางโบราณคดีในประเทศไทย, มหาวิทยาลัยศิลปากร, มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ, 9-11 ธันวาคม 2534 2535.
- ปวีณา เพ็ชรล้วน. "คติการสร้างกลุ่มปราสาทขอมสามหลังในประเทศไทย " ปริญญาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2555.
- พงศ์ธันว์ บรรทม. ปราสาทพนมวัน กรุงเทพฯ: สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ที่ 9 นครราชสีมา, 2543.
- พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ร้อยเอ็ด. "ปราสาทหิน: สถาปัตยกรรมขอม กู่กาสิงห์ กู่โพนระฆัง กู่โพนวิท." In เอกสารประกอบการทัศนศึกษา แหล่งโบราณคดีสำคัญของจังหวัดร้อยเอ็ด. ร้อยเอ็ด: กรมศิลปากร, 2549.
- เพ็ญศรี รัตนถาวร. "ชื่อนั้นสำคัญะนี่ กู่กาสิงห์ กู่โพนวิท กู่โพนระฆัง." ศิลปวัฒนธรรม 29, no. 12 (ตุลาคม 2551).
- เพียงตา สาตรัภย์, สุวิจักขณ์ มีสวัสดิ์, and วินิจ ยังมี. "ขอบเขตและวิวัฒนาการของเกลือหินใต้ผิวดินในหมวดหินมหาสารคามในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ." วารสารวิจัย มข 10, no. 1 (มกราคม-มีนาคม) (2548): 65-78.
- ภูสว่าง, นันทวรรณ. พลิกปมแผ่นดินไทย เชียงใหม่ โรงพิมพ์มีงเมือง 2540.
- มาดแลน จิโต. ประวัติเมืองพระนครของขอม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552.
- รัตนราชสุดาฯ, สมเด็จพระเทพ. "จารึกปราสาทหินพนมวัน." In ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับแบบศิลปะในประเทศไทย, edited by พิริยะ ไกรฤกษ์. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์การพิมพ์, 2520.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. ปราสาทขอมในดินแดนไทย: ความเป็นมาและข้อมูลด้าน ประวัติศาสตร์

ศิลปะ. กรุงเทพฯ: มติชน, 2548.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, and ศานติ ภัคดีคำ. ศิลปะเขมร. กรุงเทพฯ: มติชน, 2554.

———. ศิลปะเขมร. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, 2557.

วรรณวิภา สุเนตต์ตา. รูปแบบและพัฒนาการลวดลายประดับศิวารมณ์ศิลปะเขมรในประเทศไทย
ช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18. คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (ม.ป.ท: 2556).

———. "สถาปัตยกรรมเขมรในดินแดนไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-17 : ลำดับการ
สืบเนื่อง." ปรินญาตักษฎิบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2552.

วิชทนีย์ เสนาะล้ำ. "คติความเชื่อพระอินทร์ในศิลปกรรมแบบเขมรในประเทศไทย." ปรินญา
บัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2510.

วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร. "การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมกลุ่มปราสาทประธานปราสาทเป็อย
น้อย จ.ขอนแก่น." วารสารสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างวินิจัย คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น 1, no. 17 (มกราคม-มิถุนายน 2561).

ศักดิ์ชัย สายสิงห์. ศรีศิขเรศวร ปราสาทพระวิหาร. กรุงเทพฯ: มติชน, 2556.

สมคิด จิระทัศน์กุล. อภิมหาศัพท์ช่างสถาปัตยกรรมไทย เล่ม 2 องค์ประกอบส่วนฐาน. กรุงเทพฯ:
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2559.

สมิทธิ ศิริภักดิ์, and มยุรี วีระประเสริฐ. ทับหลังการศึกษาเปรียบเทียบทับหลังที่พบในประเทศไทย
และกัมพูชา. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2533.

สายันต์ ไพรชาญจิตร, อาณัติ บำรุงวงศ์, วิเศษ เพชรประดับ, and บุรณี บุรณศิริ. โบราณคดีเขื่อน
ปากมูล. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535.

สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 9. รายงานการบูรณะปราสาทตาเมือนธม บ้าน
หนองคันทนา กิ่งอำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์, "งานบูรณะปราสาทตาเมือน
ปิงบประมาณ 2539-2542". (ม.ป.ท.: กรมศิลปากร, 2542).

สุจิตต์ วงษ์เทศ. "เมืองศรีมโหสถจังหวัดปราจีนบุรี ลุ่มน้ำบางปะกงและชายฝั่งทะเล
ตะวันออกในประวัติศาสตร์(สยาม)ไทย." In เอกสารพิมพ์แจกในงานทำบุญ
กระดูกนางลิ้นจี่ วงษ์เทศ. ม.ป.ท.: ม.ป.พ., 2550.

สุภัทรดิศ ดิศกุล,

หม่อมเจ้า ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ: มติชน, 2547.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ.2000. กรุงเทพฯ สมาคม
ประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี,
2560.

———. ศิลปะขอม. กรุงเทพฯ: อรุณสภา, 2534.

———. ศิลปะลพบุรี. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2547.

อนงค์ หนูแน่น. "การศึกษาปราสาทกลุ่มตาเมื่อน อำเภอลำปาง จังหวัดสุรินทร์." ปรินญา
มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2535.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. แบบโครงสร้างและระเบียบการก่ออิฐสถาปัตยกรรมสกุลช่างเขมร และศรี
วิชัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524.

———. "ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยในส่วนของสถาปัตยกรรมหิน." วิชาการ
ประชุมด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ 100 ปี ไทย-ญี่ปุ่น, 5 กันยายน 2530 2530.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	จิราพร ไกรชนะนะ
วัน เดือน ปี เกิด	12 ธันวาคม 2538
สถานที่เกิด	นครปฐม
วุฒิการศึกษา	ปริญญาศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	65/6 หมู่ 8 ต.บ้านยาง อ.เมือง จ.นครปฐม 73000

